

EIGEN SCHOON EN DE BRABANDER

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
VAN HET
KONINKLIJK HISTORISCH GENOOTSCHAP
VAN
VLAAMS-BRABANT EN BRUSSEL

De St.-Romboutkathedraal in Mechelen ca. 1930.

KONINKLIJK HISTORISCH GENOOTSCHAP VAN VLAAMS-BRABANT en BRUSSEL V.Z.W.

Maatschappelijke zetel: Kapellestraat 36 - 1730 Asse

(V.Z.W. opgericht in 1926 en gewijzigd 27.9.2005. De statuten werden gepubliceerd in de bijlagen van het Belgisch Staatsblad op 28.3.2006)

Stichter: Dr. fil. Jan Lindemans. †

Erevoorzitter: Jan Verbesselt. †

Voorzitter van de Raad van Bestuur en hoofdredacteur:

Dr. hist. Jaak Ockeley, Kapellestraat 36, 1730 Asse (02/452 53 73).

E-mail: jaak.ockeley@skynet.be

Ondervoorzitter: Prof. dr. hist. Jean-Paul Peeters

Redactieraad: Pieter Cnops, Frans Meskens, Dr. Jaak Ockeley, Prof. dr. Jean-Paul Peeters, Prof. dr. Eddy Put, Prof. dr. Eddy Van de Voorde, Wim Van der Elst, Prof. dr. Fernand Vanhemelryck.

Secretaris: Prof. dr. Eddy Van de Voorde

Penningmeester: Dr. jur. Wim Van der Elst

Verzending en Archief: Fr. Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen (02/269 45 75)

E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

UITGAVEN

I. TIJDSCHRIFT: EIGEN SCHOON EN DE BRABANDER

Prijs jaarabonnement: Leden: **25.00 euro** - Buitenland (E.U.) **35.00 euro** - Met factuur **28.00 euro**

Steuende leden: **40.00 euro** - Beschermende of ereleden: **60.00 euro** (verzending inbegrepen)

Bestellingen bij

- Frans Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen, Tel. 02/269 45 75,

E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

- Bestelbon/facturering: Penningmeester: W. Van der Elst, Meiselaan 91, 1020 Brussel-Laken,
Tel. 02/268 72 16, E-mail: wim.van.der.elst@skynet.be

Bankrek.: 434-3122591-68 van Kon. Historisch Genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel.

Aandacht! Bij de bestelling van de hiernavolgende uitgaven dienen ook port- en verzendingskosten te worden betaald.

De volgende jaargangen zijn nog volledig te verkrijgen: XXXIII (1950), XXXIX (1956), XL (1957), XL (1959), (1971, 1972, 1975, 1976, 1977, 1978, 1981, 1982, 1983, (1985 tot en met 2003), 2005, 2006: Prijs per jaargang (=12 nrs.) €26,00. Onvolledige jaargangen, zolang de voorraad strekt: afzonderlijk te berekenen (naar rata van ± €2.15 per deelnummer).

II. STREEKMONOGRAFIEËN EN ANDERE GESCHIEDKUNDIGE STUDIEËN

Jan VERBESSELT, *Het parochiewezen in Brabant tot het einde van de 13de eeuw*. Deel I: €25.00.; dl II tot VIII elk €20.00; dln X, XI, XIII, XIV elk €25.00; dln. XV tot XVIII elk €30.00; dl. XIX €35.00; dln. XX en XXI elk €32.00; dl. XXII €35.00.; dl. XXIII €37.00; dln. XXIV, XXV, XXVI, & XXVII elk €32.00.

Jan VERBESSELT, *Oude cijzen, munten en maten*, €5.00 - *De bevolkingslagen te Asse*, €3.80.

- *De Zeven Erfheren van Laken*, €3.80 - *Het Domein van de abdij van Nijvel te Bollebeek*, €2.50

- *Het Domein van Chèvremont-Aken te Vilvoorde*, €10.00 - *Meiseniers en Buitenpoorters in de ammanie Brussel rond 1356*, €3.80 - *Drie Augustijnerpriorijen in Zoniën*, €6.50 - *Verdwenen en verplaatste dorpscentra*, €1.50 - *De indeling van de Brabantse parochies in 1803*, €2.50 - *Het Kadaster, studiebron voor dorpsgeschiedenis* (jgn 1986 en 1991, of €52.00).

J.P. PEETERS, *Zoutleeuw, centrum van lakennijverheid*, (jg. 1982) €26.00

G. RENSON, *Het Jezüetencollege te Halle*, €5.00

E. INDESTEGE, *De Broeders van het gemene leven te Brussel*, €1.50

J. VANDER VELPEN, *Geschiedenis van Hoegaarden, 1959, (184 blz.)* €13.00.

A. SCIOT en V. VERSTEGEN, *Geschiedenis van Attenroden-Wever (1947)*, €15.00

KON. HISTORISCH GENOOTSCHAP VAN
VLAAMS-BRABANT EN BRUSSEL

Centrum voor Brabantse Geschiedenis

VAN GRANVELLE TOT DANNEELS

CAPITA SELECTA UIT 450 JAAR
GESCHIEDENIS VAN HET
AARTSBISDOM MECHELEN (1559-2009)

De St.-Romboutkathedraal in Mechelen ca. 1930.

De Belgische bisdommen in de jaren 1838-1961.

Woord Vooraf

Jaak Ockeley

In mei 2009 was het 450 jaar geleden dat paus Paulus IV, op verzoek van koning Filips II, de Zeventien Provinciën indeelde in drie kerkprovincies en achttien bisdommen.

Immers, op 25 maart 1558 zette Franciscus Sonnius in Utrecht zijn voet in de stijgbeugel om zijn weg naar Rome aan te vangen, waar hij, na een avontuurlijke reis door Duitsland en via Trente, zeven weken later behouden aankwam. Op 13 mei 1558 vatte hij in Rome in opdracht van de Spaanse koning de besprekingen aan om een nieuwe kerkelijke indeling van de Zeventien Provinciën te bekomen. Die onderhandelingen leidden tot de oprichting op 12 mei 1559 van veertien nieuwe bisdommen in de Nederlanden. Eén ervan is het aartsbisdom Mechelen.

De organisatoren van het Centrum voor Brabantse Geschiedenis waren van oordeel dat deze historische gebeurtenis, die een zo grote impact heeft gehad op het religieuze en politieke leven in de Zuidelijke Nederlanden in het algemeen en in Brabant in het bijzonder, niet onopgemerkt mocht voorbij gaan. Daarom werd besloten om in de H.U.Brussel voor het 35ste academiejaar een reeks lezingen te organiseren onder de titel Van Granvelle tot Danneels. 450 jaar geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen.

Over de geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen is al heel wat wetenschappelijk werk gepubliceerd. Al de werken en bijdragen

hier opsommen is een onbegonnen werk¹. De archivalia m.b.t. het aartsbisdom Mechelen zijn zoveel omvattend dat dit onderwerp wel onuitputtelijk lijkt.

Zoals werd aangekondigd, zal nog in 2009 dé langverwachte Geschiedenis van het Aartsbisdom Mechelen verschijnen: een tweedelig boek, rijk geïllustreerd en waaraan de jongste generatie kerkhistorici hun medewerking verlenen. Daarmee wordt de reeks bisdomstudies voortgezet zoals die onder leiding van prof. dr. Michel Cloet, respectievelijk in 1984 en 1991, werd verzorgd voor de bisdommen Brugge² en Gent³.

Op herhaald verzoek van de cursisten en van meerdere belangstellenden werden een zevental lezingen, die in de periode 20 november 2008 – 28 maart 2009 in het C.B.G. werden gebracht, samen met een aantal detailstudies, gebundeld tot Van Granvelle tot Danneels. Capita selecta uit 450 jaar geschiedenis van het Aartsbisdom Mechelen (1559-2009). De hierin verzamelde opstellen moeten dan ook gezien worden én als een aanvulling én als een uitdieping van aspecten die in een synthesewerk als Geschiedenis van het Aartsbisdom Mechelen niet of nauwelijks aan bod (konden) komen.

-
- 1 Zie de beredeneerde bibliografie in o.a. M. CLOET, 'Algemeen verslag over de kerkgeschiedschrijving betreffende de nieuwe tijd sinds 1970', in M. CLOET en F. DAELEMANS (ed.), *Godsdienst, mentaliteit en dagelijks leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970. Religion, mentalité et vie quotidiennne. Histoire religieuse en Belgique depuis 1970*, Brussel., 1985, p. 65-88; A. TIHON Rapport général sur la recherche en histoire contemporaine', in *id.*, p. 149-155; M. CLOET Een kwarteeuw historische produktie in België betreffende de religieuze geschiedenis van de Nieuwe Tijd, in *Trajecta*, 4 (1995), p. 198-223 en A. TIHON, Geschiedenis van de Kerk in België in de negentiende en twintigste eeuw', in *id.*, 6 (1997), p. 361-377; J. ROEGIERS, 'Kerk en Staat', in *België in de 18de eeuw. Kritische bibliografie*, Brussel, 1983, p. 211-214 en verder de bibliografie opgenomen in de delen VI, VIII, IX, XII en XIII van de Algemene Geschiedenis van de Nederlanden.
 - 2 M. CLOET, B. JANSSENS de BISTHOVEN en R. BOUDENS, *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984.
 - 3 M. CLOET, L. COLLIN en R. BOUDENS, *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991.

Voor de ondersteunende illustraties in Van Granvelle tot Danneels. *Capita selecta* uit 450 jaar geschiedenis van het Aartsbisdom Mechelen (1559-2009) gaven de kunsthistorici lic. Luc Robijns (Culturele Dienst prov. Oost-Vlaanderen) en lic. Christina Ceulemans (KIK) advies. Ook Hans Medart (Persdienst van het aartsbisdom Mechelen) stelde foto's ter beschikking. Felix Meurisse verzorgde de kaftomslag.

Met deze lezingen, georganiseerd door Eigen Schoon en De Brabander, het Koninklijk Historisch Genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel, die zich als enige vereniging in Vlaams-Brabant, inlaat met het historisch verleden van de totale provincie, besloot het Centrum voor Brabantse Geschiedenis zijn 35ste academiejaar. Dit academiejaar kon daarbij ook gerekend worden op de steun van Heemkunde Vlaanderen – afdeling Vlaams-Brabant en op de redacties van het Parochieblad en Pastoralia die hebben bijgedragen om een grotere bekendheid te geven aan de “lessenreeks” en op de sympathie van de Hogeschool Universiteit Brussel (voorheen UFSAL en KUBrussel) waar het C.B.G. al die jaren te gast was. Het Koninklijk Historisch Genootschap van Vlaams-Brabant en Brussel dankt rector prof. dr. fil. Martine de Clercq en haar personeel hiervoor zeer hartelijk.

dr. hist. Jaak Ockeley,
voorzitter ESB, organisator CBG

Aartsbisschoppen van Mechelen (-Brussel)

- I. Antoine Perrenot, kardinaal de Granvelle (1561-1583)
- II. Joannes Hauchin (1583-1589)
- III. Matthias Hovius (1596-1620)
- IV. Jacobus Boonen (1621-1655)
- V. Andreas Cruesen (1657-1666)
- VI. Joannes Wachtendonck (1667-1668)
- VII. Alphonsus de Berghes (1670-1689)
- VIII. Hmbertus Guillielmus de Precipiano (1690-1711)
- IX. Thomas Philippus, kardinaal d'Alsace (1715-1759)
- X. Joannes Henricus, kardinaal de Franckenberg (1759-1801)
- XI. Jean Armand de Roquelaure (1802-1809)
Dominique de Pradt (1809-1815)
- XII. François Antoine de Méan (1817-1831)
- XIII. Engelbert, kardinaal Sterckx (1832-1867)
- XIV. Victor Auguste, kardinaal Dechamps (1867-1883)
- XV. Petrus Lambertus, kardinaal Goossens (1884-1906)
- XVI. Désiré Joseph, kardinaal Mercier (1906-1926)
- XVII. Josephus Ernest, kardinaal van Roey (1926-1961)
- XVIII. Léon Joseph, kardinaal Suenens (1962-1979)
- XIX. Godfried, kardinaal Danneels (1980-)

Het aartsbisdom Mechelen: Voorgeschiedenis en historisch-geografische situatie

Jaak Ockeley

In de 450 jaar van zijn bestaan heeft het territorium, waarover de aartsbisschop van Mechelen jurisdictie heeft, meerdere wijzigingen ondergaan. Bestaat het aartsbisdom Mechelen-Brussel nu uit de provincies Vlaams- en Waals-Brabant, het hoofdstedelijk gewest Brussel en het district Mechelen-Klein-Brabant, van 1802 tot 1961 omvatte het aartsbisdom Mechelen de provincies Antwerpen en Brabant en in het Ancien Régime van 1559 tot 1802 een gebied dat door paus Paulus IV (1555-1559) in zijn bul *Super universas* van 12 mei 1559 werd omschreven als een territorium van “zeventien steden, met de dorpen, kastelen, abdijen en de daar gelegen mannelijke en vrouwelijke kloosters, 69 mijl in de lengte en 30 mijl in de breedte”. Een al te vage omschrijving waarvan de nadere afbakening werd overgelaten aan de pauselijke legaat Salvatore Pacini en een pauselijk-koninklijke werkcommissie, bestaande uit de koninklijke gezant, later bisschop van Antwerpen Franciscus Sonnius, de president van de Raad van State Wigle van Ayta, de kanselier van de Orde van het Gulden Vlies Filips Nigri, Antoine Perrenot de Granvelle, toen nog bisschop van Atrecht, en Pieter Curtius, plebaan van de Sint-Pieterskerk in Leuven en later bisschop van Brugge.

Hoe ging deze commissie te werk voor de omschrijving van de nieuwe bisdommen zoals deze is opgegeven in de bul *Super universitas*? M. Dierickx in zijn werk over de oprichting van de nieuwe bisdommen¹ zegt daarover: “Afgezien van enkele afwijkende bijzonderheden – die hier niet verklaard hoeven te worden – heeft men bij het verdelen der oude bisdommen rekening gehouden met de bestaande kerkelijke administratie en met de onderlinge grenzen der zeventien Provinciën”.

Zo eenvoudig is het evenwel niet gegaan.

1 M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570*, Antwerpen, 1950, p. 98.

Voorgeschiedenis

De oprichting op 12 mei 1559 van het aartsbisdom Mechelen met zijn zes suffragaanbisdommen - het hertogdom Brabant kreeg hiermee de bisschopszetels Mechelen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch binnen zijn grenzen² -, betekende het eindpunt van een eeuwenlang streven om Brabant tot bisdom te verheffen en dus los te koppelen van de 'buitenlandse' kerkvoogden Kamerijk en Luik.

Aan de diocesane structuur van vóór 1559 waren voor de plaatselijke clerus en de bevolking nogal wat nadelen verbonden. Hertog Jan III liet in 1332 vooral gelden dat de bisdommen Kamerijk en Luik te uitgestrekt waren en afhankelijk respectievelijk van de aartsbisschop van Reims en Keulen. De centrale bisschoppelijke administratie had haar zetel buiten het hertogdom, waardoor het gevoel werd in stand gehouden dat men afhankelijk was van vreemde kerkvorsten die vaak de landstaal niet machtig waren, wat dan weer het contact bemoeilijkte. De oprichtingsbul van 1559 voegde daar nog aan toe: de overtalrijke bevolking; het recht van de Brabanders om voor rechtszaken niet buiten het hertogdom te worden gedaagd³, waardoor de delinquenten niet gemakkelijk door hun bisschop konden worden gestraft; de ontstentenis van eigen aartsbisschoppen om de bisschoppen zelf te visiteren en te vermanen en tenslotte het gevaar voor het geloof van de inwoners door infiltratie van ketters uit de omliggende landen⁴.

Vergeefse pogingen om de banden met Luik of Kamerijk te verbreken waren er omstreeks 1230 toen hertog Hendrik I poogde om de zetel van het bisdom Luik over te plaatsen naar Brabantse bodem. Hertog Jan II (1294-1312) deed hernieuwde pogingen bij paus Bonifacius VIII (1294-1303). In 1332, in 1333 en in 1336 richtte hertog Jan III (1312-1355) aan Johannes XXII, paus in Avignon, een verzoek om een Brabants bisdom

2 Toch bleven over het hertogdom Brabant nog zeven bisschoppen jurisdictie uitoefenen, m.n. Mechelen, Antwerpen, 's-Hertogenbosch, Luik, Namen, Roermond, Kamerijk. Zie J. DEHARVENG, 'Cartes des diocèses, archidiaconés, doyennés et paroisses', in E. de MOREAU, *Circonscriptions ecclésiastiques chapitres, abbayes, couvents en Belgique avant 1559*, Brussel, 1948, p. 91-102.

3 Voor het bisdom Kamerijk resideerde er wel een vicaris te Brussel, voor het bisdom Luik was er een in Leuven.

4 M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen ...*, p. 27-28 en 62.

op te richten met zetel in Brussel⁵. Ook de Bourgondische hertogen Filips de Goede (1419-1467) en Karel de Stoute (1467-1477)⁶ deden in die zin een poging. Maximiliaan van Oostenrijk deed in 1483 stappen om een bisdom op te richten in Leuven, Namen en Maastricht⁷. Keizer Karel V vroeg zijn leermeester paus Adrianus VI in 1522 om een bisschopszetel in Leiden, Bergen en Brussel en twee in Vlaanderen, een aan deze zijde en de andere aan de overzijde van de Schelde. In de jaren 1525-1530 opteerde men dan weer voor een bisschopszetel in Leiden, Middelburg, Brussel, Gent, Brugge en Ieper. Ook in 1551-1552 mislukte dergelijk verzoek om een herindeling van de Nederlanden⁸. Pas in 1559 lukte het koning Filips II om een reorganisatie van de kerkelijke indeling van de Nederlanden door te voeren⁹. Mechelen werd daarbij als zetel van het aartsbisdom gekozen omdat de aartsbisschop de aldaar residerende gouvernante als haar voornaamste raadsheer zou kunnen bijstaan. Filips II betoogde dat Brussel niet paste omdat het hof daar gewoonlijk verbleef en Leuven ook niet geschikt was omdat er een te grote rivaliteit zou kunnen ontstaan met de universiteit¹⁰.

Het grondgebied dat, op basis van de werkcommissie, in de bul *Ex iniuncto* dd. 11 maart 1560 van paus Pius IV aan het aartsbisdom Mechelen werd toegewezen, behoorde in de middeleeuwen enerzijds tot het bisdom Kamerijk (aartsbisdom Reims) en anderzijds tot het bisdom Luik (aartsbisdom Keulen).

De grens tussen beide aartsbisdommen en tegelijk ook bisdommen liep midden door het hertogdom Brabant in die zin dat bvb. Brussel in

5 M. FAIRON, 'Un projet de démembrement du diocèse de Liège proposé par les Brabançons en 1332 et 1336', in *BCRH*, 78, 1909, p. 142-192.

6 De vraag ging eigenlijk uit van de Staten van Brabant. Zie daarover de brief van kardinaal Granvelle aan Gonçalo Perez dd. 30 oktober 1565. *Correspondance de Philippe II*, dl. I, p. 376.

7 'Tentative de suppression du siège épiscopal de Liège en 1483', in *Leodium*, 9, 1910, p. 26.

8 J. PAQUAY, 'La juridiction de l'évêque de Liège au Brabant', in *Leodium*, 16, 1923, p. 1-16.

9 P. CLAESSENS, *Quelques éclaircissements sur l'établissement des évêchés dans les Pays-Bas*, Leuven, 1859, p. 47-50; J. LAENEN, *Introduction...*, p. 32-33; M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen...*, p. 26-48.

10 M. DIERICKX, *De oprichting der nieuwe bisdommen...*, p. 76.

het bisdom Kamerijk was gelegen en Leuven in het bisdom Luik. Volgens J. Laenen¹¹, die hiervoor steunt op C.B. De Ridder¹² en hierin gevolgd wordt door J. Warichez¹³, startte de demarcatielijn in Zandvliet aan de Schelde, volgde van daar uit de huidige Belgisch-Nederlandse staatsgrens tot Putte en vervolgens de Kleine-Nete en de Dijle en haar bijrivier de Lasne en bereikte daar de grens met het huidige Henegouwen. Als we dit nader bekijken dan loopt de grens tussen het bisdom Kamerijk en dat van Luik van aan de Schelde, ten noorden van Zandvliet, Stabroek, Oorderen, Wilmarsdonk, Austruweel, Merkseem, Schoten, Brecht, Sint-Lenaarts, Hoogstraten, Wortel, Merksplas, Turnhout, daar verder ten oosten van Oud-Turnhout, Kasterlee, Geel, Varendonk en Veerle, verder ten zuiden van Herselt, Ramsel, Houtvenne, Booischot, Schriek en Keerbergen. Van hier uit vormde de Dijle en haar bijrivier de Lasne de grensscheiding tot Ohain en daar verder ten zuiden van Plancenoit, Braine-l'Alleud, Ophain-Bois-Seigneur-Isaac, Haut-Ittre, Ittre en verder ten oosten van Ronquières en Arquennes en ten noorden van Seneffe, Familieux, Houdeng en Roelux en nog verder in Henegouwen.

Deze grensscheiding stamde, neemt men aan, uit de Laatromeinse, 4de-eeuwse, organisatie van *Belgica Secunda* en *Germania Inferior*, en de verschillende *civitates* in deze streken, en hield eveneens rekening met de uitbouw van de Merovingische koninkrijkes Austrasië en Neustrië¹⁴.

Kamerijk werd bisdom toen bisschop Vedulf van Atrecht er, naar het einde van de 6de eeuw toe, zijn zetel vestigde. De grote organisator van Kamerijk was evenwel bisschop Gorik († ca. 624). Het bisdom

11 J. LAENEN, *Notes sur l'organisation ecclésiastique du Brabant à l'époque de l'érection des nouveaux évêchés (1559)*, Antwerpen, 1904, p.6-8.

12 C.B. DE RIDDER, 'Notice sur la Géographie ecclésiastique de la Belgique avant l'érection des nouveaux évêchés au seizième siècle', in *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de Belgique*, 1, 1864, p. 9 e.v.

13 J. WARICHEZ, 'Géographie historique des diocèses de Cambrai et de Tournai', in *Collationes dioecesis tornacensis*, dl. 19, 1924, p.59-70.

14 E. VAN MINGROOT, 'De voorgeschiedenis en oprichting van het bisdom Gent', in M. CLOET (red.), *Het bisdom Gent. Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 17-21.

Kamerijk omvatte vijf archidiaconaten: Kamerijk, Valenciennes, Henegouwen, Antwerpen en Brabant. In 1272 splitste bisschop Niklaas van Fontaines Brabant in het archidiaconaat Brabant en in dat van Brussel. Omvatte Antwerpen slechts één decanaat, wat wijst op een geringe bevolkingsdichtheid, het archidiaconaat Brabant was opgesplitst in de decanaten Geraardsbergen, Halle, Chièvres en Sint-Brixius-Doornik en dat van Brussel in de decanaten Aalst, Brussel en Pamele-Oudenaarde. In 1560 zullen uit het bisdom Kamerijk een aantal parochies uit de decanaten Aalst, Antwerpen, Brussel, Geraardsbergen, Halle en Pamele overgaan naar het aartsbisdom Mechelen.

Het zeer uitgestrekte bisdom Luik omvatte niet minder dan acht archidiaconaten: Ardenne, Brabant, Condroz, Famenne, Haspengouw, Henegouwen, Kempenland en Luik. Alleen uit het archidiaconaat Brabant zullen in 1560 parochies worden opgenomen in het aartsbisdom Mechelen, m.b. zal het decanaat Leuven integraal worden opgenomen en verder nog parochies uit de decanaten Geldenaken en Zoutleeuw. Rond het midden van de 11de eeuw werd het district Mechelen van Luik overgeheveld naar Kamerijk en verwierf Luik een strook ten oosten van Turnhout en een aantal parochies in de omgeving van Leuven, Waver en Nijvel¹⁵.

De vraag blijft natuurlijk waarom niet bepaalde decanaten in hun geheel overgaan zijn naar Mechelen. Kanunnik Joseph Laenen zegt daarover in zijn *Introduction à l'Histoire Paroissiale*: «Les nouvelles subdivisions diocésaines ne tinrent aucun compte ni des subdivisions ecclésiastiques antérieures ni des divisions territoriales des principautés belges, mais les commissaires s'inspirèrent de considérations ethnologiques et tinrent compte des exigences linguistiques»¹⁶. Onderzoeken we dit even nader.

De grenzen van het aartsbisdom Mechelen (1559-1801)

Van Ruien tot Rupelmonde nam men de Schelde als scheidingslijn tussen het aartsbisdom Mechelen en de bisdommen Doornik en

15 Kan. DESMET, *Gestes des évêques de Cambrai de 1092 à 1138*. Inleiding, p. XXXI.

16 J. LAENEN, *Introduction...*, p. 35.

Gent. Alle dorpen gelegen op de rechteroever werden onder Mechelen gesteld. Toch werden een aantal weerhouden en bij het bisdom Gent gevoegd, m.n. Gavere¹⁷, Melsen¹⁸ en Gentbrugge en de dorpen Wetteren, Schellebelle, Dendermonde, Baasrode met Vlassenbroek, Lebbeke, Sint-Gillis-Dendermonde, Wieze- en Moorsel-kapittel, dorpen die behoorden tot het feodale Land van Dendermonde¹⁹. Ook het Land van Bornem met Hingene, Bornem, Mariekerke en Sint-Amands werden onder Mechelen gesteld.

Van Rupelmonde tot Walem volgde men de loop van de Rupel, vervolgens de Nete; al de dorpen gelegen ten zuiden van deze rivier behoorden dus bij Mechelen. Vanaf de abdij Rozendaal in Walem volgde de bisdomgrens de noordergrens van het Land van Mechelen en van het hertogdom Aarschot²⁰ en verder aan de oostzijde tot Waasmont de oostgrens van het middeleeuwse Luikse decanaat Zoutleeuw. Evenwel werden de parochies die feodaal tot het prinsbisdom Luik behoorden, m.n. Donk, Nieuwerkerken, Binderveld²¹, Duras, Grazen, Runkelen, Wilderen²², Halle-Booienhoven²³ en At-

17 Heeft Lamoraal van Egmont als heer van Gavere, hier een rol in gespeeld?

18 Melsen behoorde van 1614 tot 1624 tot het Mechelse decanaat Oordegem. Op de kaart gevoegd bij M. CLOET, N. BOSTYN en K. DEVREESE, *Repertorium van de dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989, kaart met Bisdom Gent, met dekenaten parochies in 1642, wordt het dorp foutief op de linker Schelde-oever gesitueerd.

19 Deze dorpen, behalve Opwijk dat bij het decanaat Aalst werd gevoegd, behoorden alle tot het decanaat Dendermonde. Zie M. CLOET, N. BOSTYN en K. DEVREESE, *o.c.*, p. 106-107. Baasrode, Bornem, Hingene, Lebbeke, Mariekerke en Sint-Amands werden echter van 1613 tot 1624 gevisiteerd door de landdeken van Aalst.

20 J. LAENEN, in zijn *Introduction...*, p. 36 geeft als verklaring dat de bisdomgrens vanaf Walem liep «par une ligne fictive passant au nord de Wavre-Notre-Dame et de Putte et au sud de Beersel, ainsi que par les bruyères et terrains marécageux au sud de Boisschot et Oosterwyck pour aboutir aux confins du diocèse de Liège».

21 Donk, Binderveld en Nieuwerkerken waren feodaal afhankelijk van het graafschap Loon.

22 Duras, Grazen, Runkelen en Wilderen vormden het graafschap Duras, afhankelijk van het graafschap Loon.

23 Halle-Booienhoven behoorde bij het graafschap Loon; alleen de wijk Overhalmaal was feodaal afhankelijk van Brabant.

tenhoven²⁴ bij het bisdom Luik gelaten. Het Brabantse Deurne, tot 1803 een wijk van Tessenderlo en behorend bij het Luikse decanaat Beringen, bleef ook Luiks.

Bij de vastlegging van de zuidelijke grens van het aartsbisdom Mechelen van Waasmont tot de Schelde in Ruien lagen andere argumenten ten grondslag. Uit het Luikse decanaat Geldenaken (Jodoigne) werden bij het aartsbisdom gevoegd Linsmeau (vroeger Linsmeel), Neer- en Opheillissem (nu Hëlècine), Noduwez, Outgaarden, Melin (vroeger Mielens), Nodebais, Hamme, Mille, Nethen, Bossut (vroeger Bossuit) met Gottechain, Archennes (vroeger Eerken) en Grez (vroeger Grazen). Er moet een andere reden zijn dan dat het ging om dorpen die feodaal verbonden waren met het hertogdom Brabant²⁵. Wellicht ging het toen om nog Nederlandsprekende parochies²⁶. Hoegaarden met zijn afhankelijkheid Bost bleef evenwel bij het bisdom Luik horen omdat de parochie rechtstreeks afhankelijk was van het archidiaconaat Luik. De parochie Sluizen (L'Ecluse) werd bediend vanuit Meldert, maar behoorde territoriaal tot Hoegaarden, bisdom Luik.

Van Ottenburg tot Genval volgde men de bijrivier de Lasne, voordien reeds grens tussen de bisdommen Kamerijk en Luik.

Van het Kamerijkse decanaat Halle, d.w.z. van Genval tot Viane (bij Geraardsbergen), volgde de scheidingslijn tussen het aartsbisdom Mechelen en het aartsbisdom Kamerijk eerst de taalgrens en vervolgens de feodale grensscheiding tussen het hertogdom Brabant en het graafschap Henegouwen. De parochies ten noorden van de lijn Genval, Ohain, Braine-l'Alleud, Halle, Pepingen, Kester, Oetingen, Vollezele en Galmaarden behoorden bij het aartsbisdom Mechelen,

24 Attenhoven was afhankelijk van het Luikse Sint-Lambertuskapittel. Aanvankelijk en tot 1570 werd het dorp bij het aartsbisdom Mechelen gevoegd, maar keerde na 1570 terug naar het bisdom Luik.

25 Meerdere dorpen in dit deel van Waals-Brabant behoorden bij het baljuwschap Waals-Brabant, kwartier Leuven of kwartier Brussel. Zie H. COPPENS, 'Meerijen en kwartieren', in *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Brabant en Mechelen tot 1795*, dl. 2, Brussel, 2000, p. 666-668

26 De Franssprekende parochies uit het decanaat Geldenaken als bvb. Jodoigne, Jauche, Biez enz. werden gevoegd bij het nieuw opgerichte bisdom Namen. Zie J. LAENEN, *Introduction...*, p. 35.

die ten zuiden van deze lijn gelegen tot het aartsbisdom Kamerijk. Toch werden uit het Kamerijkse decanaat Halle de parochies Tubbeek (Tubize), Roosbeek (Rebecq-Rognon) en Beert en Bogaarden losgemaakt en bij Mechelen gevoegd. Waarom? Hier speelde de feodale situatie een rol aangezien deze dorpen tot het hertogdom Brabant behoorden. Van het decanaat Pamele (bij Oudenaarde) werden alle parochies overgeheveld naar Mechelen, behalve het Franstalige Orroir dat parochiaal afhankelijk was van Celles.

Het is dit gebied dat door paus Pius IV in zijn bul *Ex Injunctio* van 11 maart 1561 werd opgenomen²⁷. Het zal pas definitief worden in september 1568 met de officiële en definitieve inbezitneming van het hele grondgebied losgemaakt van de bisdommen Kamerijk en Luik²⁸.

In die tussentijd waren herhaalde pogingen aangewend om de oprichting van de nieuwe bisdommen te dwarsbomen, ja ongedaan te maken. Uiteraard waren de bisschoppen die een groot deel van hun gebied en derhalve ook van hun inkomsten moesten afstaan tegen. Vooral Robert de Berghes, bisschop van Luik, hierin gesteund door de aartsbisschop van Keulen, heeft zwaar geïntervenieerd in Rome, tevergeefs echter²⁹. Het volk had dan weer angst dat de nieuwe bisschoppen ook de invoering van de Spaanse Inquisitie zou meebrengen. De adel voerde oppositie omdat voortaan de bisschoppen gegradueerd moesten zijn in de theologie of in het kerkelijk recht, waardoor jongere zonen uit de adel zonder universiteitsdiploma werden uitgesloten. Dé reden van verzet van de

27 Zie de uitgave ervan bv. In C. VAN GESTEL, *Historia sacra*, p. 24-36 met een opsomming van al de dorpen die tot het nieuwe aartsbisdom Mechelen zouden behoren.

28 Deze had plaats tussen 6 en 28 september 1568. Zie M. DIERICKX, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux Diocèses aux Pays-Bas (1521-1570)*, dl. 1, Brussel, 1960, p. 442 en 459.

29 Ibidem, p. 82-91.

adel was echter de voorgenomen incorporatie van de abdijen Affligem³⁰, Sint-Bernards-aan-de-Schelde (Hemiksem) en Tongerlo, respectievelijk bij de bisdommen Mechelen, Antwerpen en ‘s-Hertogenbosch. Daardoor zouden immers de drie titularissen lid worden van de Staten van Brabant en hierdoor het politieke proces in Brabant kunnen sturen.

Aangezien door het verzet van de Staten van Brabant de dotatiebul van het diocees Mechelen – de bisdommen Antwerpen en ‘s-Hertogenbosch verkeerden in hetzelfde geval - waarin ook de grenzen van het aartsbisdom waren vastgelegd, niet kon worden uitgevaardigd, bleef de jurisdictie van Granvelle die reeds op 28 november 1561 bezit van zijn zetel had genomen, beperkt tot de heerlijkheid Mechelen, d.w.z. de stad en de dorpen Heffen, Hever, Hombeek, Leest en Muizen.

Nadat Granvelle op 13 maart 1564 uit de Nederlanden was vertrokken, stelde de landvoogdes Margaretha van Parma voor om het bisdom Antwerpen niet op te richten. De districten Antwerpen en Lier zouden bij Mechelen worden gevoegd, die van Bergen-op-Zoom, Breda en Hoogstraten bij ‘s-Hertogenbosch. Het Mechels gebied in het graafschap Vlaanderen zou worden overgedragen aan het bisdom Gent. Sonnius, de grote ijveraar voor de oprichting van de nieuwe bisdommen, was hierover zeer ontstemd. Margaretha stelde dan voor om van het bisdom Antwerpen het oude Kamerijkse decanaat aan Mechelen toe te kennen en het overige toe te voegen aan Den Bosch³¹.

30 Paulus IV had in 1559 al gesteld dat de aartsbisschop op een inkomen van 5.000 dukaten moest kunnen rekenen. Op voorstel van de “commissie van vijf” werd de abdijs van Affligem als tafelfgoed aan de aartsbisschop van Mechelen toegewezen. Ondanks alle pogingen van de Affligemse monniken om de incorporatie te verbreken, zal de aartsbisschop van Mechelen tot het einde van het Ancien Régime, abt van Affligem blijven en vanaf 1656 ook de helft van de inkomsten van de abdijs opstrijken. Zie bv. G. ROLLIN, *La fondation de l’archevêché de Malines et l’opposition de l’abbaye d’Affligem, 1559-1602*, Onuitgegeven proefschrift, Leuven, 1943, 2 dln.; W. VERLEYEN, *Negen eeuwen Affligem*, Aalst, 1983, p. 37-55; W. VERLEYEN, ‘Dom Arnoldus Motmans (1530-1597) verkozen abt van Affligem een bewogen leven’, in *ESB*, 91, 2008, p. 419-468.

31 M. DIERICKX, *o.c.*, p. 185.

Op 12 oktober 1564 stelden de Staten van Brabant een nieuw plan voor. De bisdommen Mechelen, Antwerpen en 's-Hertogenbosch zouden eenvoudigweg worden afgeschaft en het hertogdom weer worden verdeeld onder de bisschoppen van Kamerijk en Luik. Zo dit niet zou worden aanvaard, vroegen ze om de zetel van het aartsbisdom te transfereren naar Leuven “tot geriefve van d’Ondersaeten van geheel Brabant ende Mechelen”³².

Alle pogingen in Rome en in Madrid ten spijt, is uiteindelijk van al deze voorstellen niets in huis gekomen. Op 6 september 1568 nam Morillon, in afwezigheid van kardinaal Granvelle, bezit van het hele aartsbisdom Mechelen volgens de omschrijving die was vastgesteld in de bullen *Super univèrsas* van 12 mei 1559 en *Ex Injuncto* dd. 10 maart 1560. Deze omschrijving zal tot in 1801 niet meer wijzigen.

Steden, parochies en parochianen in het aartsbisdom Mechelen (1559-1801)

Volgens de bul *Ex iniuncto* dd. 11 maart 1560 van paus Pius IV omvatte het aartsbisdom Mechelen veertien *oppida*: Aalst, Aarschot, Brussel, Diest, Geraardsbergen, Halen, Landen, Leuven, Mechelen, Ninove, Tienen, Vilvoorde, Zichem en Zoutleeuw en alle dorpen, in totaal 447 entiteiten.

In 1632 omvatte het territorium van het oude aartsbisdom Mechelen vijftien ommuurde steden: Aalst, Aarschot, Brussel, Diest, Geraardsbergen, Halen, Leuven, Mechelen, Ninove, Ronse, Scherpenheuvel, Tienen, Vilvoorde, Zichem en Zoutleeuw en 377 parochies. Het aantal parochies steeg in 1661 tot 400³³; in 1727 telde Cornelius van Gestel 425 parochies en 47 bijbehorende appendix³⁴.

32 ARA, Raad van Staat en Audiëntie, nr. 594/125.

33 Zie J. PAQUAY, *Les rapports diocésains de la province ecclésiastique de Malines et du diocèse de Liège au Saint-Siège publiés d’après les Archives de la Congrégation du Concile rattachés aux Archives Vaticanes*, Tongeren, 1930, p. 20. Het informatieproces van de latere kardinaal d’Alsace spreekt van: ‘Le diocèse s’étend sur plusieurs grandes villes et 400 villages’ (zie L.JADIN, ‘Procès d’information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche Comté, d’après les Archives de la Congrégation Consistoriale, 1713-1794’, in *Bulletin de l’Institut historique belge de Rome*, dl. 11, 1933, p. 11-15).

34 C. VAN GESTEL, *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis*, Den Haag, 1727.

Volgens de enquête met het oog op de reorganisatie van de parochies telde het aartsbisdom Mechelen in 1786 niet minder dan 408 parochies verdeeld over 16 decanale omschrijvingen. Het landdecanaat Aalst telde 36 parochies, Brussel-Oost 26 parochies, Brussel-West 16 parochies en de stad Brussel 8 parochies, Diest 26 parochies, Geraardsbergen 39 parochies, Leuven 36 parochies, de stad Leuven 5 parochies, Mechelen-Oost 17 parochies, Mechelen-West 18 parochies, de stad Mechelen met haar buitendorpen 12 parochies, Oordegem 48 parochies, Ronse 38 parochies, Sint-Pieters-Leeuw 34 parochies, Tienen 28 parochies en Zoutleeuw 21 parochies³⁵.

In 1693 telde het aartsbisdom Mechelen ca. 350.000 zielen, in 1737 259.662 paashouders of een bevolking van ca. 400.000 zielen³⁶, in 1755 ca. 430.000 en in 1784 ca. 540.000³⁷. Wel een merkbaar verschil met de enquête van 1786 die voor het aartsbisdom Mechelen 179 826 inwoners geeft en twee jaar voordien 180 877³⁸.

De indeling van het aartsbisdom Mechelen (1559-1801)

Het is pas in uitvoering van de besluiten van het eerste provinciaal concilie van Mechelen (11 juni-15 juni 1570) dat het aartsbisdom werd verdeeld in een aantal landdecanaten die de oude Kamerijkse en Luikse structuren in archidiaconaten en decanaten zouden vervangen³⁹.

35 C. BRUNEEL, L. DELPORTE en B. PETITJEAN, *L'enquête de 1786 en vue de la réforme des paroisses des Pays-Bas Autrichiens. Edition critique des données démographiques*, Brussel, 1998, p. 159-204.

36 We berekenden dit op basis van een gemiddelde van 65 % communicanten t.o.v. de totale bevolking. Zie J. DE BROUWER, *Demografische evolutie van het Land van Aalst*, p. XXXVI.

37 Het aantal inwoners werd becijferd op basis van de aantallen vermeld bij P. KLEP, *Bevolking en arbeid in transformatie*, p. 342-393 en J. DE BROUWER, *o.c.*, p. 108-113.

38 C. BRUNEEL, L. DELPORTE en B. PETITJEAN, *L'enquête de 1786 ...*, p. 242.

39 De bedoeling was duidelijk: elke deken zou ongeveer een gelijk aantal parochies onder zijn jurisdictie krijgen, ten einde ze gemakkelijker te kunnen visiteren, beter de parochianen te leren kennen en ze te bewaren voor het katholieke geloof. Zie C.B. DE RIDDER, 'Nomination, juridiction, droits et fonctions d'un doyen de chrétienté de Bruxelles à la fin du XVIe siècle, 5 mars 1573 (1574 n.s.)', in *AHEB*, 3, 1866, p. 219-222.

De eerste indeling van het nieuwe aartsbisdom dateert van 2 oktober 1573⁴⁰. Waarschijnlijk was zij het werk van vicaris-generaal Maximiliaan Morillon⁴¹. Het gaat om de decanaten Aalst, Brussel, Diest, Geraardsbergen, Leuven, Mechelen, Ninove, Ronse, Sint-Pieters-Leeuw, Tienen en Vilvoorde⁴². Daarnaast bleef er één archidecanaat bestaan, m.n. voor de stad Mechelen⁴³.

Op 20 december 1596 voerde aartsbisschop Hovius een grondige reorganisatie door in de omschrijving van de dekenijen. Ninove (in 1596) en Vilvoorde (reeds in 1594) werden opgeheven en Oosterzele en Zoutleeuw opgericht⁴⁴. Het aartsbisdom telde voortaan, naast het archidecanaat Mechelen en de stadsdecanaten Brussel en Leuven, elf landdecanaten: Aalst, Brussel, Diest, Geraardsbergen, Leuven, Mechelen, Oosterzele, Ronse, Sint-Pieters-Leeuw, Tienen en Zoutleeuw.

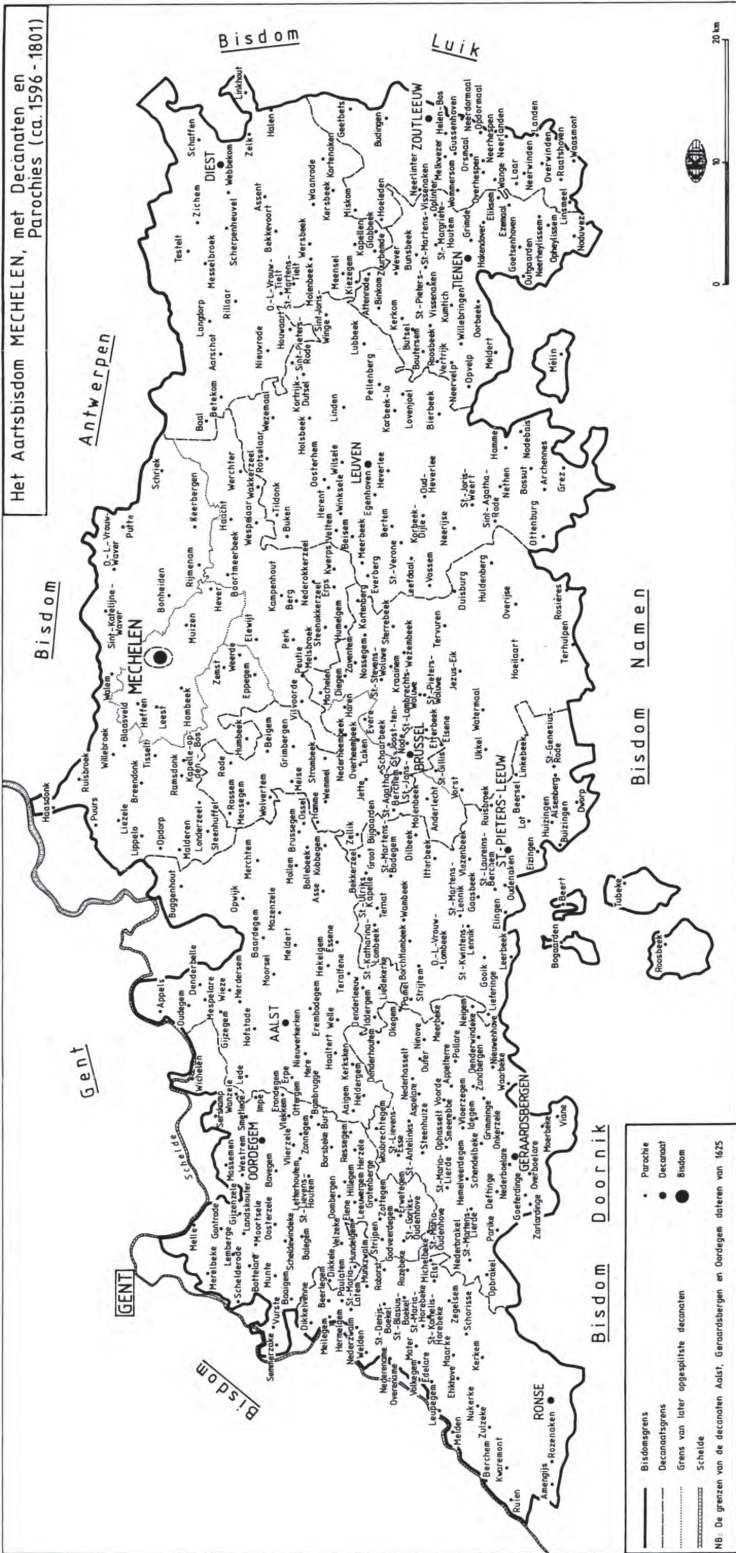
40 AAM, DV, nr. B-1. Op de bladzijde die aansluit bij deze pouillé van de oude dekenijen van 1567-1569 lezen we: 'Divisio decanatum Christianitatis facta secundo octobris 1573'. Zie in dit verband J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale...*, p. 38-39. Tot dan gold in het nieuwe aartsbisdom de Luikse en de Kamerijkse omschrijving zoals blijkt uit het dekenaal verslag van 1573 door deken Jan van Malder van St.-Pieters-Leeuw. Zie G. VAN HERREWEGHEN, 'Een overzicht van de parochiale toestanden in de dekenij Ninove-Halle in 1573', in *ESB*, 53, 1970, p. 363.

41 Dat blijkt uit een deelnemerslijst aan het provinciaal concilie van 1579. Zie P. CLAESSENS, *Histoire des archevêques de Malines (1559-1881)*, dl. 1, Leuven, 1881, p. 36.

42 P.F.X. DE RAM en J.F. VAN DE VELDE, *Synodicon Belgicum sive acta omnium ecclesiarum Belgii a celebrato concilio Tridentino usque ad concordatum anni 1801*, dl. 1, Mechelen, 1828-1829, p. 177-178.

43 A. JANS, 'Het ontstaan van de dekenij Mechelen', in *Handelingen van de kon Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 63, 1959, p. 767-74 die aangeeft dat de aartspriester van Mechelen aanwezig was in 1574 op het provinciaal concilie in Leuven. Volgens J. LAENEN, *Histoire de l'église métropolitaine de Saint-Rombaut à Malines*, dl. I, Mechelen, 1919, p. 255-265 werd pas in 1643 een aartspriester aangesteld. Anderzijds zegt R. SCHROYENS, *Het godsdienstig leven in het districtus civitatis Mechliniensis in de 17de en de 18de eeuw (1643-1796). Bijdrage tot de Studie van het Godsdienstig Leven in het Aartsbisdom Mechelen*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Leuven, 1983, p. 4: "de stadsparochies vielen rechtstreeks onder de bevoegdheid van het Sint-Romboutskapittel; de vijf parochies Heffen, Hombeek, Leest, Muizen en Hever kwamen onder de aartspriester, terwijl de landdeken het toezicht uitoefende over de buitenparochies".

44 AAM, Status Archiepiscopatus, dd. 17.08.1603. J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines*, Brussel, 1924, p. 39.

Kaart met de indeling van het Aartsbisdom Mechelen in decanaten en parochies ca. 1596-1801.

Behalve dan voor de stadsparochies in Mechelen⁴⁵, in Brussel⁴⁶ en in Leuven, die respectievelijk werden gevisiteerd door de aartspriester van Mechelen, de plebaan van het Sint-Goedelekapittel of zijn plaatsvervanger in Brussel en de deken van de collegiale Sint-Pieterskerk in Leuven, wijzigde het aantal parochies dat in 1574 aan ieder decanaat was toegewezen in de 17de eeuw nog voortdurend.

In 1574 telde het decanaat Aalst 47 parochies en 3 afhankelijkheden⁴⁷; tot 1625 53 parochies, waaronder tot 1598 Oordegem en tot 1614 ook Lebbeke dat bij het decanaat Dendermonde (bisdom Gent) behoorde. Vanaf 1625 omvatte Aalst nog slechts 37 parochies omdat er zestien parochies waren afgestaan, waarvan twaalf aan het decanaat Oordegem en vier aan het decanaat Geraardsbergen.

Naast het stadsdecanaat Brussel waar de plebaan van het Sint-Goedelekapittel visitatierecht had voor de zeven stedelijke parochies en de bijbehorende 24 kapellen, omvatte het landdecanaat Brussel van 1571 tot 1593 41 parochies. Daarvan gingen Ossel, Sint-Agatha-Berchem en Wommel in 1574 over naar het decanaat Sint-Pieters-Leeuw, maar keerden in 1598 terug naar Brussel. Tildonk werd zeker vanaf 1593 gevisiteerd van uit Leuven. Huldenberg dat niet voorkomt in de lijst van 1571, behoort zeker al in 1593 onder Brussel. Van 1598 tot 1682 telde het landdecanaat 45 parochies waarvan er 27 vanaf 1682 het landdecanaat Brussel-Oost zullen vormen en 18 het landdecanaat Brussel-West.

45 Het betreft de binnenparochies: Groot Begijnhof, Onze-Lieve-Vrouw-over-de-Dijle, Onze-Lieve-Vrouw van Hanswijk, Sint-Jan, Sint-Katharina, Sint-Petrus en Paulus en Sint-Rombouts.

46 De zeven Brusselse stadsparochies waren Kapellekerk, Onze-Lieve-Vrouw van de Finisterrae, Sint-Katelijne, Sint-Gorik, Sint-Jacob-op-den-Koudeberg, Sint-Michiel en Sint-Goedele en Sint-Niklaas. Daarnaast bestonden er nog 24 openbare kapellen: Boninfanten van Sint-Goedele, Elsene, H.Drievuldigheid, H.Sacrament, 'in domo civica'. Maria Magdalena, Meerslieden, Onze-Lieve-Vrouw van de Zavel, Onze-Lieve-Vrouw van den Bijstand, Sint-Amandus, Sint-Anna, Sint-Christoffel, Sint-Elooi, Sint-Gertrudis, Sint-Jacob, Sint-Jan 'in 't vincket', Sint-Janshospitaal, Sint-Joost-ten-Noode, Sint-Joris, Sint-Kathelijne, Sint-Laurentius, Sint-Michiel, Sint-Philibert, Ter Arken, Treurenberg, Twaalf Apostelen. Zie A. d'HOOP, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, Brussel, 1905, dl. I, p. 51-69.

47 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621 volgens de verslagen van de dekanale bezoeken*, Aalst, 1961, p. 10-11.

Het decanaat Diest telde bij zijn oprichting in 1574 wel 30 parochies⁴⁸. Daar sloten bij aan, in 1609 de nieuw opgerichte parochie Scherpenheuvel en in 1675 Baal. P. Claessens⁴⁹ geeft echter 34 parochies, waaronder het begijnhof van Aarschot, Assent dat opnieuw een zelfstandige parochie werd in 1782⁵⁰ en het begijnhof van Diest. Opmerkelijk dat hier geen sprake is van Gelrode dat in 1791 een eigen bedienaar kreeg, maar wel pas in 1809 een zelfstandige parochie werd⁵¹.

De landdeken van Geraardsbergen bezocht in de jaren 1574-1598 niet minder dan 41 parochies, waaronder tot 1594 Massemen (dat eigenlijk bij het decanaat Oosterzele hoorde) en vanaf 1592 ook Oombergen dat toen bij Ninove hoorde. Toen Ninove in 1598 werd opgeheven als decanaat, kreeg de landdeken van Geraardsbergen 34 parochies onder zijn hoede, waaraan in de loop van de 17de eeuw werden toegevoegd: Denderhoutem (in 1625), Goferdinge (in 1674), Nederboelare (van 1617 tot ca. 1716), Nieuwenhove (in 1620), Okegem (in 1625) en Woubrechtgem (in 1625).

Het landdecanaat Leuven omvatte aanvankelijk 45 parochies, inbegrepen de vijf parochies binnen de stadsmuren (die eigenlijk gevisiteerd werden door de deken van het kapittel van Sint-Pieter). In 1611 werd Werchter opgenomen dat voordien bij het landdecanaat Mechelen hoorde, maar vielen Tildonk en Wakkerzeel af, parochies die overgingen naar het decanaat Mechelen⁵². Vanaf 1688, toen Buken een zelfstandige parochie werd, telde het decanaat Leuven 46 parochies. Te omvangrijk voor één deken, besliste kardinaal de Franckenberg bij decreet van 24 juli 1784⁵³ tot een splitsing van het landdecanaat Leuven zodat er van dan af sprake is van het decanaat Leuven-Noord (met 18 parochies) en Leuven-Zuid (met 19 parochies).

48 T. MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700). Bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het aartsbisdom Mechelen*, Leuven, 1993, p. 34.

49 P. CLAESSENS, *Histoire des archevêques...*, p. 43-44.

50 H. CLAES, 'Uit het verleden van Assent', in *Oost-Brabant*, 10, 1973, p. 99.

51 A. ULENS, 'Gelrode', in *Oost-Brabant*, 1, 1964, p. 94.

52 F. VANDERICK, *Het kerkelijk leven in de 40 parochies van de dekenij Leuven (1598-1640)*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling Leuven, 1977, p. 3-6.

53 M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *o.c.*, p. 192 zeggen dat het decanaat Leuven in 1794 werd opgedeeld in een noordelijk en een zuidelijk deel. Zij vermelden nog als onderhorige parochies Egenhoven, Sint-Verone en Tildonk.

De evolutie voor Mechelen is enigszins ingewikkeld. De deken van het Sint-Romboutskapittel visiteerde de zeven stadsparochies⁵⁴, de aartspriester oefende toezicht uit op de vijf buitenparochies, de landdeken nam de plattelandsdorpen rond Mechelen onder zijn hoede, landdecanaat dat rond 1594 werd opgericht ter vervanging van het landdecanaat Vilvoorde (waarvoor visitatieverslagen bewaard bleven van 1574 tot 1598)⁵⁵. Rond 1690 zal het landdecanaat worden opgesplitst in het decanaat Mechelen-Oost (met 19 parochies) en Mechelen-West (met 24 parochies). Bij dit laatste decanaat zal Opdorp aansluiten dat in 1731 als zelfstandige parochie werd afgescheiden van Malderen⁵⁶.

Het decanaat Ninove, opgericht in 1573, was geen lang leven beschoren⁵⁷. Het telde in de jaren 1573-1575 42 onderhorige parochies. In 1576 werden er 23 overgedragen aan het decanaat Sint-Pieters-Leeuw, maar werden er anderzijds 25 parochies toegevoegd uit het decanaat Geraardsbergen. In 1596 werden de toen 38 aan Ninove onderhorige parochies verdeeld over de decanaten Sint-Pieters-Leeuw en Oosterzele.

Het decanaat Oosterzele met 38 parochies dat pas in 1596 werd opgericht, werd reeds in 1614 opgeheven. Elf parochies hieruit vormden van 1614 tot 1624 het decanaat Sint-Lievens-Houtem; de overige parochies het decanaat Oordegem. In 1625 werd het decanaat Sint-Lievens-Houtem op zijn beurt opgeheven; alle parochies werden gevoegd bij het decanaat Oordegem, behalve Gentbrugge (een parochie behorend bij het bisdom Gent) dat werd ingeschakeld bij het aartspriesterschap Gent. Bovendien werd Oordegem nog uitgebreid met elf lokaliteiten die voordien onder het decanaat Aalst ressorteerden.

54 Volgens R. SCHROEYENS, *Het godsdienstig leven in het districtus civitatensis Mechelen...*, p. bezocht in 1599 landdeken Antonius de Mol in het landdecanaat Mechelen 47 parochies, waaronder ook de vijf buitenparochies van Mechelen. Wijst dit er op dat het archidecanaat nog niet operatief was?

55 M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989, p. 158.

56 G. MOORTGAT, 'Orgelarchivalia in Opdorp', in *ESB*, 52, 1969, p. 474-485.

57 G. VAN HERREWEGHEN, 'Een overzicht van de parochiale toestanden in de dekenij Ninove-Halle in 1573 volgens het dekanaal verslag van 1573' in *ESB*, 53, 1970, p. 362-363.

Het decanaat Ronse, opgericht in 1560 omvatte toen niet minder dan 37 parochies. Het oudste rapport van 1569 is van Joannes Hauchin, die in 1583 tot aartsbisschop van Mechelen werd aangesteld. Van 1575 tot 1599 werden ook Dikkele en Hundelgem die ressorteerden onder Oosterzele, door de landdeken van Ronse bezocht. In 1737 werd ook Ruien aangedaan, een appendix afhankelijk van Berchem (een parochie die ressorteerde onder het landdecaanaat Oudenaarde (bisdom Gent), maar behorend tot het Land van Aalst.

Het decanaat Sint-Pieters-Leeuw werd opgericht in 1574. Volgens het visitatieverslag van 1575 werden het jaar daarop enkele Brabantse parochies toegevoegd die voordien onder Ninove ressorteerden. In 1596 krijgt het decanaat Sint-Pieters-Leeuw zijn definitieve vorm met 37 onderhorige parochies, al duurde het in praktijk nog tot 1599 alvorens de landdeken getrouw alle parochies bezocht⁵⁸.

Het landdecaanaat Tienen omvatte 29 parochies, aantal dat meer dan twee eeuwen onveranderd bleef.

Vilvoorde, aanvankelijk met 39 parochies, bleef maar decanaat van 1574 tot 1598 toen het werd opgeheven in voordeel van de landdecanaten Mechelen en Brussel. Nog voor 1593 was Vilvoorde afgeslankt tot twaalf parochies die overigens werden bezocht door Petrus Vinck, toen landdeken van Brussel⁵⁹.

Telde het Luikse middeleeuwse decanaat Zoutleeuw nog 45 parochies, vanaf 1574 telde hen er nog maar 24, aantal dat constant bleef tot het einde van het Ancien Régime⁶⁰.

58 P. CHRISPEELS, *Kerkelijk leven in de dekenij St.-Pieters-Leeuw (1573-1795)*. 3 dln. Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Leuven, 1972, p. 1-9.

59 M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *o.c.*, p. 244.

60 T. BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702). Een bijdrage tot de studie van het religieus leven in het aartsbisdom Mechelen*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling Leuven, 1980, p. 32 zegt dat de parochie Melkwezer ca. 1650 zijn zelfstandigheid verloor en gedegradeerd werd tot een kapelanie van Gussenhoven. Volgens M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *o.c.*, p. 245 werd Melkwezer reeds in 1607 gedegradeerd tot kapelanie.

Aangezien de grens van het aartsbisdom Mechelen in de jaren 1559-1803 niet samenviel met de grens van de vroegere provincie Brabant, behoorden nog heel wat nu Brabantse parochies tot een aangrenzend bisdom.

Een aantal Waals-Brabantse parochies die in de middeleeuwen bij het bisdom Luik behoorden en die vanaf 1803 aan het aartsbisdom Mechelen werden toegewezen, behoorden van 1573 tot 1803 tot het bisdom Namen. Aanvankelijk werd hier de oude decanale indeling van het bisdom Luik bewaard, althans voor zover de grenzen van het nieuwe bisdom Namen dit toelieten⁶¹. In 1637 wijzigde bisschop Engelbert Dubois de indeling van zijn bisdom in twaalf decanaten. Van dan af vormden de nu Waals-Brabantse parochies van het aartsbisdom Mechelen die werden losgemaakt van Bouvignies het decanaat Walcourt. Het decanaat Genappe werd toen samengesteld met parochies uit de decanaten Florennes, Gembloers, Nijvel en Waver⁶². Marbais werd bij het decanaat Fleurus gevoegd, Tourinnes-Saint-Lambert, Walhain-Saint-Paul, Cortil-Noirmont, Gentinnes en Saint-Gery bij Gembloers.

De nu Vlaams-Brabantse parochies die in 1559 werden toegewezen aan het aartsbisdom Kamerijk waren in de middeleeuwen alle gelegen in het decanaat Halle (landdecaanaat Brabant), nadien behoorden ze, behalve Bever dat bij het decanaat Lessen werd gevoegd, tot het gelijknamige Kamerijkse decanaat Halle⁶³. De Brabantse parochies aan de Luikse grens maakten deel uit van de decanaten Hoegaarden, Sint-Truiden en Beringen.

61 J. LAENEN, *Introduction à l'Histoire paroissiale...*, p. 39.

62 C.F. GALLIOT, *Histoire générale ecclésiastique et civile de la ville et province de Namur*, Luik, 1788-1797, dl. III, p. 97-171.

63 G. DEREGNAUCOURT, *De Fénelon à la Révolution: Le clergé paroissial de l'Archevêché d Cambrai*, Lille, 1991, p. 367.

Het aartsbisdom Mechelen in de jaren 1803-1961

Kort na de tweede inval van de Franse legers in juni 1794 in de Zuidelijke Nederlanden, voerden Hausmann en Briez, als *Représentants du peuple près les armées du Nord et de Sambre-et-Meuse* in het veroverde gebied een nieuwe administratieve indeling in die ze voortaan arrondissementen noemden. Bij decreet van 21 fructidor jaar II (= 7 september 1794) werd ter vervanging van het hertogdom Brabant het *Arrondissement du Brabant* opgericht. Het arrondissement Brabant werd verder onderverdeeld in vijf kwartieren: Brussel, Leuven, Antwerpen, Waals-Brabant en Tienen. Mechelen vormde een *arrondissement particulier enclavé dans le Brabant*⁶⁴.

Een klein jaar later, nog voor de officiële aanhechting van onze gewesten bij de Franse republiek, besloot het *Comité du Salut public* m.n. op 14 fructidor jaar III (= 31 augustus 1795) om de indeling van 21 fructidor jaar II te vervangen door de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik op te splitsen in negen departementen⁶⁵. Een decreet van 9 vendémiaire jaar IV (= 1 oktober 1795) ratificeerde ten voorlopige titel dit besluit en droeg de *Représentants* op de omschrijvingen voor zover nodig te rectificeren.

Deze *Représentants* verdeelden het grondgebied van het hertogdom Brabant over het Dijle- en Twee Neten-departement. In tegenstelling tot wat J. Laenen zegt⁶⁶, werden daarbij heel wat grenswijzigingen met de aangrenzende “provincies” doorgevoerd. Jan Lindemans⁶⁷ beweerde dat: “die willekeurige grensveranderingen, die op geen enkele noodwendigheid steunden, een vrucht veeleer van grove onwe-

64 M.R. THIELEMANS, ‘Deux Institutions Centrales sous le régime français en Belgique. L’Administration Centrale et Supérieure de la Belgique et le Conseil du Gouvernement’, in *RBPH*, 41, 1963, p.1091-1135. 42, 1964, p. 399-441. 43, 1965, p. 1272-1323 en 44, 1966, p. 500-560. Zie ook *Recueil des proclamations et arrêtés des Représentans du Peuple françois*, Brussel, s.d., dl. I, p. 121-123.

65 *Recueil des arrêtés des représentans du peuple et des autorités constituées, depuis l’établissement du Conseil de Gouvernement pour la Belgique & Pays adjacens*, Brussel, jaar IV, p. 5-29.

66 J. LAENEN, *Introduction à l’Histoire Paroissiale ...*, p. 40 zegt: «Les modifications proposées par les Représentants, de minime importance d’ailleurs, ne portèrent guère sur le départements des Neux-Néthes ni sur celui de la Dyle».

67 J. LINDEMANS, *Geschiedenis der gemeente Opwijk*, Brussel, 1937, p. 173.

tendheid (waren) en van slechte kaarten uit de 17de en 18de eeuw”⁶⁸. Deze grenswijzigingen waren zo manifest, dat onwetendheid en minderwaardige kaarten, zeker niet de hoofdreden kunnen geweest zijn. C. de Clercq schrijft: «*les neuf départements belges réunis à la France avaient été délimités d’après des considérations avant tout géographiques, de façon à présenter une superficie non trop différente et à avoir le chef-lieu plus ou moins au centre du département*»⁶⁹. Hoe dan ook met feodale indelingen, met natuurlijke grenzen, laat staan met de grens tussen de dan bestaande bisdommen werd daarbij omzeggens geen rekening gehouden.

In West-Brabant volgde men voor het Dijledepartement de grens van het graafschap Vlaanderen, maar werden Opwijk, Liedekerke, Teralfene, Borchtlombeek en Kattem (wijk van Pamel), oorspronkelijk Vlaanderen, overgeheveld naar het Dijledepartement. Buggenhout, Baardegem, Meldert en Meerbeek (bij Ninove) tot dan Brabant, werden ingedeeld bij het Scheldedepartement (nu Oost-Vlaanderen). Verder tot Galmaarden (dat tot Klein-Waals-Brabant behoorde en onder Henegouwen ressorteerde) volgde men de grens tussen het graafschap Vlaanderen en het graafschap Henegouwen.

Aan de noordergrens van Vlaams-Brabant, van Malderen tot Schaffen, werd de grens getrokken ten noorden van Malderen, Londerzeel, Ramsdonk, Kapelle-op-den-Bos, Zemst, Muizen, Hever, Boortmeerbeek, Keerbergen, Tremelo, Baal, Begijnendijk, Aarschot, Langdorp, Testelt, Zichem, Molenstede, Schaffen en Deurne. Ook hier ging men willekeurig te werk en hield men quasi geen rekening met feodale grenzen of met deze van de meierijen. Zo werden bvb. Lippelo, Liezele en Oppuurs uit de meierij Merchtem afgestaan aan het Departement van de Twee Neten. Van Kapelle-op-den-Bos tot Rijmenam volgde men de grens tussen Brabant en Mechelen, waarbij Muizen (met Hofstade) en Hever werden losgemaakt van de heerlijkheid Mechelen en naar het Dijledepartement overgingen. Tussen Rijmenam en Boortmeerbeek vormde de

68 Op 11 juli 1794 schonk de Brusselse magistraat aan generaal Lefebvre een verzameling van de Ferrariskaarten, waarop de grenzen van het hertogdom Brabant duidelijk zijn aangegeven. “De vrucht van slechte kaarten”, zoals Lindemans zegt, kan dus moeilijk dé oorzaak zijn geweest van de opvallende grenswijzigingen.

69 C. DE CLERCQ, *Cinq archevêques de Malines...*, p. 140, noot 2.

Dijle de grens. Verder volgde men de zuidgrens van het Land van Arkel tot Schriek – het zuidelijker gelegen Keerbergen dat tot dan deel van het Kwartier Antwerpen was, werd nu Dijledepartement -, vervolgens de zuidgrens van Booisschot (heerlijkheid Heist-op-den-Berg), van Houtvenne en Veerle (meierij Geel) en Herselt (meierij Herentals)⁷⁰.

De grens tussen het departement van de Beneden-Maas en het Dijledepartement volgde tot Diest de feodale grens. De Brabantse stad Halen werd echter Limburg, terwijl het Loonse leen Rummen en het Luikse leen Halle-Booienhoven overkwamen naar Brabant. Attenhoven bleef evenwel Luiks.

Het Ourthe-departement (nu Luik) annexeerde de Brabantse maar Nederlandsprekende dorpen: Eliksem, Landen, Laar, Neerhespen, Neerlanden, Neerwinden, Overhespen, Overwinden, Racour (Raatshoven), Waasmont, Walsbets, Walshoutem, Wange en Wezeren. Bij de vastlegging van de taalgrens op 8 november 1962 zullen zij alle – behalve Racour - opnieuw bij Brabant worden gevoegd. Tot de grens met Namen werden alle Brabantse dorpen ten oosten van Linsmeaux, Noduwez, Orp-le-Grand en Jandrain-Jandrenouille bij Luik gevoegd.

De grens tussen het Dijledepartement en dat van Sambre-et-Meuse (nu Namen) volgde de zuidgrens van de meierij Jandrain, van deze van Geest-Gérompont, van deze van Incourt (waarbij evenwel uit het graafschap Namen Noville-sur-Mehaigne werd bijgevoegd) en tenslotte van deze van de meierij Mont-Saint-Guibert waarbij de eertijds Brabantse dorpen Sombreffe (meierij Genappe), Corroy-le-Château (meierij Mont-Saint-Guibert), en de dorpen behorend bij de meierij Gembloers werden toegevoegd aan het departement Sambre-et-Meuse.

Tussen het Dijledepartement en het Departement Jemappes verliep de grens vrij willekeurig. Marbais en Villers-la-Ville werden losgekoppeld van het graafschap Namen en gevoegd bij Brabant. Van de Brabantse meierij Genappe werden Frasnes-lez-Gosselies, Liberchies en Villers-Perwin en van de meierij Nijvel Pont-à-Celles, Gouy-lez-Piéton, Seneffe, Arquennes, Petit-Roelux-lez-Nivelles, Ronquières, Hennuyères en Familleureux dan weer afgestaan aan Henegouwen.

70 Het gaat hier duidelijk om een middeleeuwse grens die ook deels de scheidingslijn vormde tussen de diocesen Mechelen en Antwerpen.

Twaalf Vlaamstalige gemeenten, gekend als Klein-Waals-Brabant en onderhorig aan het graafschap Henegouwen, m.n. Bellingen, Galmaarden, Halle, Heikruis, Herfelingen, Herne, Kester, Lembeek, Oetingen, Pepingen, Tollembeek en Vollezele werden ondergebracht in het Dijledepartement. Ook de Henegouwse Franstalige dorpen Bierghes, Braine-le-Château, Quenast en Saintes werden bij het Dijledepartement gevoegd.

Voor het Twee Nethen-departement verliep de grensafbakening eenvoudiger en werd wel degelijk rekening gehouden met staats- en feodale grenzen. Van Sint-Amands tot Zandvliet volgde men de Schelde en van Zandvliet tot Lommel de staatsgrens tussen de Zuidelijke Nederlanden en de Generaliteitslanden zoals die werd vastgelegd in 1648 bij het verdrag van Munster. Tenslotte volgde de grens van Lommel tot Averbode (Zichem) de grensscheiding tussen het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik. Voor het overige grensde het Twee-Nethendepartement, zoals hierboven aangetoond, aan het Dijledepartement.

Voorlopig had de indeling van 14 fructidor jaar III (= 31 augustus 1795) van de Zuidelijke Nederlanden en Luik in departementen geen invloed op de omschrijving van het aartsbisdom Mechelen waarvan het grondgebied zal worden verdeeld over de departementen: Dijle, Twee Nethen, Schelde en Ourthe.

Vervolgens kreeg men in de *Neuf départements* te maken met heel wat anti-kerkelijke maatregelen, o.a. de laïcisering van de burgerlijke stand en armenzorg (29 prairial jaar IV = 17 juni 1796 en 16 vendémiaire jaar V = 17 oktober 1796), de opheffing van abdijen en kloosters (15 fructidor jaar IV = 1 september 1796), de eed van haat aan het koninkdom (16 fructidor jaar V = 15 september 1797)⁷¹, de aanhouding of verbanning van onbeëdigde priesters (14 brumaire jaar VI = 4 november 1798), het sluiten van de kerken (november 1797) enz. en het verzet daartegen met de boerenkrijg⁷².

71 Vicaris-generaal De Lantsheere noteerde dat in het aartsbisdom Mechelen 177 priesters de eed van haat aflegden. Daaronder waren er 104 seculiere (waarvan 24 pastoors) en 73 regulieren (waarvan 4 pastoors). 65 van deze “jureurs” hebben deze eed herroepen voor 3 april 1802.

72 F. STEVENS, F. VANHEMELRYCK en K. VERAGHTERT, *Vrijheid, Gelijkheid of de Dood. 1 oktober 1795. Brussel op een keerpunt*, Brussel, 1995, p. 123-134; H. VAN DE VOORDE, P. DELSAERDT, L. PRENEEL, K. VERAGHTERT, M. D’HOKER, *Bastille, Boerenkrijg en Tricolore. De Franse Revolutie in de Zuidelijke Nederlanden*, Leuven, 1989, p. 153-163.

Door de staatsgreep van 18 brumaire jaar VIII (= 9 november 1799) kwam Napoleon aan de macht. Voor Napoleon was het duidelijk dat het land geen stabiliteit zou kennen zolang geen vrede was gesloten met de kerk.

Na dertien maanden moeizaam onderhandelen, sloot kardinaal Consalvi, als vertegenwoordiger van paus Pius VII, op 26 messidor jaar IX (= 15 juli 1801) een concordaat. Samen met het concordaat werden ook 77 organieke artikelen als wet van 18 germinal jaar X (= 8 april 1802) door het Franse parlement goedgekeurd en tien dagen later afgekondigd.

De wet van 18 germinal jaar X voorzag een reorganisatie van de bisdommen in de Franse republiek. Aanvankelijk dacht Napoleon aan tien aartsbisdommen en vijftig diocesen, maar uit politiek-strategische overwegingen besliste hij er nog tien bisdommen aan toe te voegen. Vijf hiervan werden voorbehouden aan de ‘Belgische’ departementen, m.n. het aartsbisdom Mechelen en de bisdommen Gent, Doornik, Luik en Namen⁷³. In zijn bul *Qui Christi Domini vices* van 29 november 1801, aanvaardde paus Pius VII dat de grenzen voor het nieuwe archidiocees Mechelen zouden samen-

73 Tot 1821 behoorden ook de bisdommen Aken, Mainz en Trier tot de Mechelse kerkprovincie. Het departement Wouden – Belgisch Luxemburg en het Groot-hertogdom – de kantons Philippeville en Couvin in het departement der Ardennen, werden bij het bisdom Metz gevoegd dat deel uitmaakte van de kerkelijke provincie Besançon. Na de val van het Keizerrijk werd deze kerkelijke indeling andermaal gewijzigd en aangepast aan de nieuwe politieke conjunctuur door de bullen van Leo XII van 16 juli en 16 augustus 1821. Het bisdom Aken werd afgeschaft en de bisdommen Trier en Mainz werden respectievelijk bij de kerkelijke provincies Keulen en Freiburg gevoegd. Een bul van Pius VII (8 april 1823) voegde het grondgebied, dat tot het bisdom Metz had behoord, bij het bisdom Namen. De bul *Quod Jamdiu* (18 augustus 1827) waarbij Leo XII het concordaat met koning Willem I bekrachtigde, voorzag een nieuwe samenstelling van de Mechelse kerkprovincie door de oprichting van de bisdommen Amsterdam, Brugge en ‘s-Hertogenbosch. De Hollandse regering weigerde echter dit concordaat uit te voeren. Eerst door de bul van Gregorius XII, *Romanae Ecclesiae* (27 mei 1834) werd het bisdom Brugge heropgericht. Op 2 juni 1840 werd Nederlands-Limburg en het Groothertogdom losgemaakt van de Mechelse kerkprovincie en op 9 maart 1841 ook Zeeuws-Vlaanderen.

vallen met deze van de departementen Dijle en Twee Neten⁷⁴. De omschrijving van het nieuwe aartsbisdom verschilde derhalve sterk van het oude aartsbisdom dat zich uitstreckte in de breedte, terwijl het nieuwe van noord naar zuid liep. Het nieuwe aartsbisdom Mechelen incorporeerde in het noorden het Oostenrijkse deel van de bisdommen Antwerpen en 's-Hertogenbosch; in het zuiden een deel van het oude bisdom Namen (Waals-Brabant) en van het aartsbisdom Kamerijk (Klein-Waals-Brabant, d.w.z. de omgeving van Halle en Herne). In het oosten werd enerzijds Rummen aangehecht en werden anderzijds een aantal parochies rond Landen afgestaan aan het bisdom Luik. In het westen hechtte het nieuwe Mechelen uit het bisdom Gent de omgeving van Bornem aan, maar stond het aan dit laatste bisdom het Land van Aalst af⁷⁵.

Op 15 augustus 1801 vroeg paus Pius VII aan alle bisschoppen vrijwillig afstand te doen van hun diocees. Kardinaal de Franckenberg, die sinds 1798 in Borcken verbleef⁷⁶, gaf hieraan op 20 november 1801 gevolg, maar bleef in afwachting van de aanstelling van een nieuwe aartsbisschop, zijn diocees als administrator besturen⁷⁷.

Volgens de bepalingen van het Concordaat benoemde Napoleon op 29 november 1801 Jean Armand de Roquelaure tot aartsbisschop

74 Opmerkelijk is wel dat op de kaart die gehecht is aan het officiële oprichtingsdecreet, door kardinaal Caprara op 10 april 1802 overgemaakt aan Mechelen, per vergissing (?) Gembloers al behorend bij het aartsbisdom wordt op aangegeven. AAM, Archivalia over de aartsbisschoppen van Mechelen, nr. 1291.

75 C. DE CLERCQ, *Cinq archevêques de Malines ...*, p. 140, noot 2.

76 Kardinaal de Franckenberg was door de Franse bezetter op 20 oktober 1797 gearresteerd en opgesloten in de Rekenkamer in Brussel en 23 oktober daarop via Leuven in Kevelaar over de grens gezet. Met instemming van de koning van Pruisen vestigde hij zich 31 oktober in Emmerick, in het hertogdom Kleef. Van hier uit vertrok hij eind juni 1798 naar Borcken in het prinsbisdom Munster. Op 5 september 1802 vestigde hij zich in Breda, waar hij 11 juni 1804 is overleden. Hij werd begraven in Rijsbergen, van waar zijn lichaam in 1923 werd overgebracht naar Mechelen waar het werd bijgezet in de Sint-Romboutskathedraal. Zie C. DE CLERCQ, *Cinq archevêques de Malines ...*, p. 92.

77 Door de gedwongen ballingschap van de kardinaal werd het aartsbisdom *de facto* geleid door vicaris-generaal Jan Hubert de Lantsheere. Zie C. DE CLERCQ, *Cinq archevêques de Malines ...*, p. 85.

van Mechelen⁷⁸. Op 4 juli 1803 werd de Roquelaure te Mechelen plechtig aangesteld. Op 4 maart 1808 vroeg hij in Rome zijn ontslag wat 7 juli daarop door paus Pius VII werd aanvaard. De paus vroeg de Roquelaure evenwel om op post te blijven tot er een nieuwe aartsbisschop was aangesteld⁷⁹.

Artikel IX en X van het Concordaat (26 messidor jaar IX = 15 juli 1801) en artikel LX van de Organieke Artikelen (18 germinal jaar X = 8 april 1802) stipuleerden dat de bisschop in zijn diocees een nieuwe omschrijving van de parochies moest indienen a ratio van één parochie per vredegerecht. Als gevolg hiervan werd op 22 maart 1803 het voorstel van aartsbisschop de Roquelaure voor het Twee Neten-departement (met 21 parochies en 132 succursalen) en op 2 juni 1803 voor het Dijledepartement (30 parochies en 278 succursalen) door Parijs goedgekeurd. Het aartsbisdom Mechelen omvatte volgens het decreet van aartsbisschop de Roquelaure van 6 juni 1803 dus 51 hoofdparochies en 410 succursalen⁸⁰.

Een indeling in decanaten was niet voorzien. Toch zien we dat de aartsbisschop op 6 juni 1803 voor zijn bisdom de bestaande decanaten uit het Ancien Régime (althans voor zover ze behoorden tot de departementen Dijle en Twee Neten) heroprichtte, vermeerderd met diegene die geïncorporeerd werden uit de bisdommen Antwerpen, Namen en Kamerijk. Het betrof 25 decanaten⁸¹, t.w.: Antwerpen-Stad, Antwerpen-Buiten, Brussel-Stad, Brussel-Oost, Brussel-West, Diest, Geldenaken, Genappe, Hanret en Hannut, Herentals, Hoegaarden, Hoogstraten, Incourt, Leuven-Stad, Leuven-Zuid, Leuven-Noord, Lier, Mechelen-Stad, Mechelen-Oost, Mechelen-West, Nijvel, Sint-Pieters-Leeuw, Tienen en Waver en Zoutleeuw.

78 L. JADIN, 'Procès d'Information pour la nomination des évêques de Belgique d'après les archives de la Congrégation Consistoriale', in *Bulletin de l'institut historique Belge de Rome*, dl.11, 1931, p. 399-401.

79 C. VAN DE WIEL, *Archivalia over de aartsbisschoppen van Mechelen vanaf de oprichting van het aartsbisdom tot en met de Franse tijd (1559-1815)*, Leuven, 1990, p. 210-211.

80 AAM, *Archivalia over de aartsbisschoppen van Mechelen*, nr. 1293: Decreet m.b.t. de oprichting en de omschrijving van de parochie- en succursale kerk van het aartsbisdom Mechelen, dd. 6 juni 1803.

81 *Annuaire du Clergé de l'archidiocèse de Malines*, 1903, p. VII-VIII.

Enkele weken later, zeker voor de maand augustus, werd een nieuwe indeling in decanaten door de aartsbisschop gedecreteerd die dit maal geen rekening hield met de burgerlijke grenzen van de hoofdparochies. Het ging om de decanaten: Aarschot, Antwerpen-Stad, Antwerpen-Buiten, Asse, Beauvechain, Brecht, Brussel-Stad, Brussel-Buiten, Diest, Geel, Geldenaken, Halle, Herentals, Lier, Leuven, Mechelen, Nijvel, Puurs, Tienen, Vilvoorde en Waver⁸².

Ook aan deze indeling werd gesleuteld. Zo werd Asse in 1810 als decanaat opgeheven, maar in 1815 na het heengaan van de Stevenistische pastoor Jozef Epifaan van der Saecken⁸³, opnieuw hersteld. Beauvechain werd opgeheven in november 1810.

Aartsbisschop de Méan (1817-1831) heeft het aantal decanaten tijdens het Hollands Bewind niet gewijzigd. Misschien had dit wat te maken met zijn minder goede verhouding met koning Willem I. Hoe dan ook, eenmaal België onafhankelijk lag de weg hiervoor vrij. Nog in 1830 werd het decanaat Antwerpen gesplitst in Antwerpen-Stad en in Antwerpen-Polders.

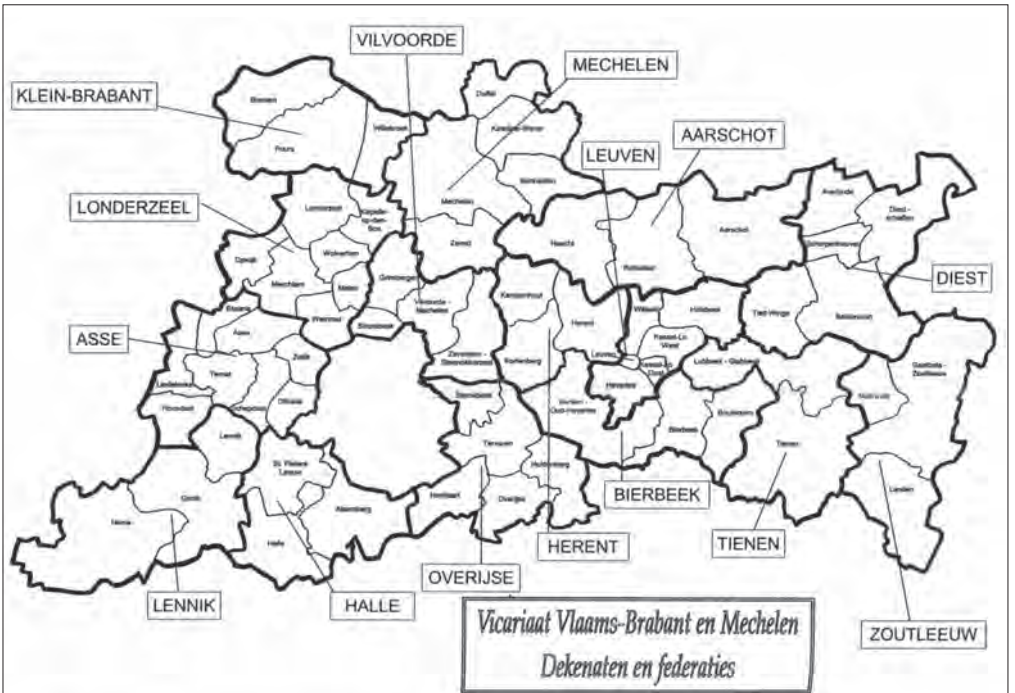
In 1837 bracht kardinaal Sterckx het aantal decanaten op vierentwintig: Aarschot, Antwerpen-Stad, Asse, Brussel-Stad, Diest, Eekeren (ter vervanging van Antwerpen-Polders), Geel, Geldenaken, Halle, Herentals, Hoogstraten, Lier, Leuven, Mechelen, Nijvel, Perwez, Puurs, Sint-Pieters-Leeuw, Tienen, Turnhout, Ukkel, Vilvoorde en Waver⁸⁴.

Door de splitsing van het decanaat Brussel in Brussel-noord en Brussel-zuid bracht kardinaal Dechamps in 1870 het aantal decanaten op vijfentwintig. Op 30 maart 1873 waren er al achtenveertig decanaten: Aarschot, Antwerpen-Stad, Asse, Beauvechain, Bierbeek, Boom, Brussel-Stad, Brussel-Voorsteden, Court-Saint-Etienne, Diest, Eekeren, Eigenbrakel, Erps, Geel, Geldenaken, Haacht, Halle, Heist-op-den-Berg, Herentals, Herne, Hoogstraten, Kamthout, Kontich, Laken, Lier, Leuven, Lubbeek, Mechelen, Mol, Nijvel, Orp-le-Grand, Overijse, Perwez, Puurs, Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Pieters-Leeuw, Tienen,

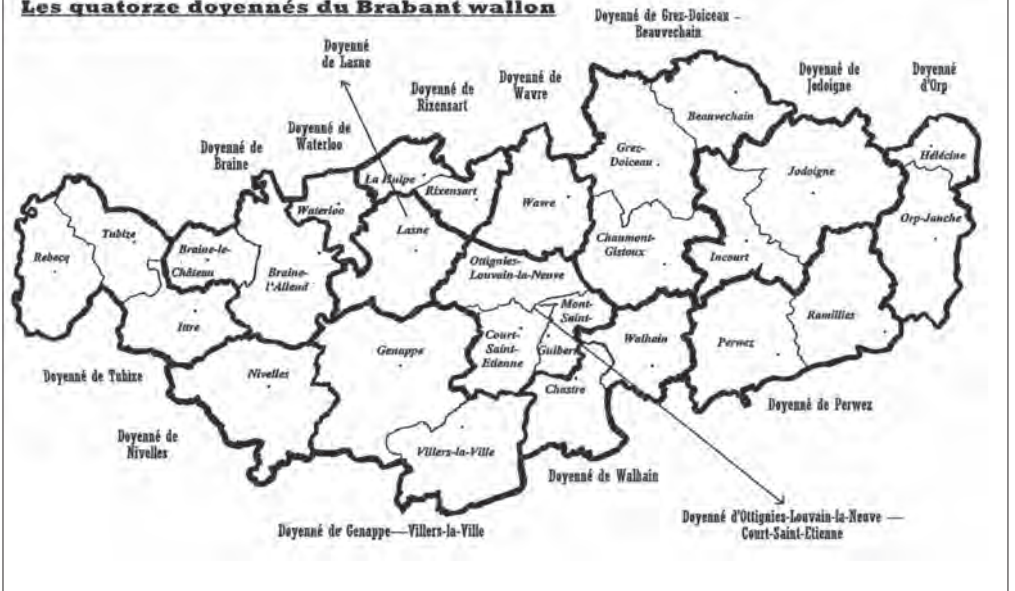
82 J. LAENEN, *Introduction à l'histoire paroissiale...*, p. 42.

83 J. SPANHOVE, 'De dekenij Asse in 1803', in *Ascania*, 31, 1991, p. 97-99.

84 *Ibidem*.

Les quatorze doyennés du Brabant wallon

Kaart met de territoriale structuur van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel - 2008.

Tubize, Turnhout, Ukkel, Vilvoorde, Walhain, Waver, Westerlo, Wolvertem, Zandhoven, Zaventem en Zoutleeuw⁸⁵.

Ook kardinaal Goossens wijzigde het aantal decanaten. Bij decreet van 21 maart 1895 splitste hij het decanaat Antwerpen in twee, op 10 augustus 1897 Mechelen in Mechelen-Noord en Mechelen-Zuid en op 14 juni 1900 Brussel-Voorsteden in Brussel-Voorsteden-Oost en Brussel-Voorsteden-West. Het aartsbisdom telde voortaan eenenvijftig decanaten: Aarschot, Antwerpen-1^e district, Antwerpen-2de district, Asse, Beauvechain, Bierbeek, Boom, Braine-l'Alleud, Brussel-stad, Brussel-Voorsteden-Oost, Brussel-Voorsteden-West, Court-Saint-Etienne, Deurne, Diest, Eekeren, Erps, Geel, Haacht, Halle, Herentals, Herne, Heist-op-de-Berg, Hoogstraten, Jodoigne, Kalmpthout, Kontich, Laken, Leuven, Lier, Lubbeek, Mechelen-Noord, Mechelen-Zuid, Mol, Nijvel, Orp-le-Grand, Overijse, Perwez, Puurs, Sint-Kwintens-Lennik, Tienen, Tubize, Turnhout, Ukkel, Vilvoorde, Walhain, Waver, Westerlo, Wolvertem, Zandhoven, Zaventem en Zoutleeuw.

Op zijn beurt herschikte kardinaal Mercier de omschrijving van de decanaten. In 1909 telde het aartsbisdom 51 decanaten⁸⁶. Reeds in 1909 had Mercier het decanaat Brussel-Voorsteden-Oost gesplitst in Brussel-Voorsteden-Zuidoost en Brussel-Voorsteden-Noordoost. Op 8 november 1922 wijzigde hij de twee Antwerpse districten. Alle parochies uit deze twee districten, samen met de parochies Sint-Bavo-Wilrijk en O.-L.-Vrouw van de Rozenkrans-Wilrijk die werden losgekoppeld van het decanaat Kontich, vormden voortaan de decanaten Antwerpen-1^e district, Antwerpen-2de district en Antwerpen-3de district⁸⁷.

In 1940, onder kardinaal Van Roey, toen het aartsbisdom 820 parochies, 52 kapelanjien en 12 openbare kapellen telde, waren er zesenenvijftig decanaten: Aarschot (17 parochies), Antwerpen-1^e district (13 parochies en 1 kapelanie), Antwerpen 2de district (16 parochies), Antwerpen-3de district (12 parochies), Asse (19 parochies en 3 kapelanjien), Beauvechain (12 parochies), Bierbeek (12 parochies), Bosvoorde (12 parochies en 2 kapelanjien), Boom (16 parochies en 1

85 *Annuaire du Clergé de l'archidiocèse de Malines*, 1903, p. VII-XVIII.

86 *La Vie diocésaine*, dl. 3, 1909, p. 419-421; *Annuaire complet du Clergé Belge*, Brussel, 1911, p. 57-89.

87 *La Vie diocésaine*, dl. 9, 1922, p. 604.

kapelanijs, Braine-l'Alleud (17 parochies en 2 kapelanijs), Brasschaat (10 parochies en 1 kapelanijs), Brussel-stad (14 parochies), Brussel-voorsteden-noordoost (14 parochies), Brussel-voorsteden-zuidoost (12 parochies), Brussel-voorsteden-west (18 parochies), Kontich (11 parochies en 5 kapelanijs), Court-Saint-Etienne (16 parochies en 1 kapelanijs), Deurne (14 parochies en 2 kapelanijs), Diest (20 parochies en 1 kapelanijs), Eekeren (12 parochies en 2 kapelanijs), Erps (13 parochies), Essen (11 parochies en 1 kapelanijs), Geel (15 parochies), Haacht (14 parochies en 1 kapelanijs), Halle (18 parochies), Herentals (17 parochies en 1 kapelanijs), Herne (8 parochies), Heist-op-de-Berg (15 parochies), Hoogstraten (13 parochies en 1 kapelanijs), Jodoigne (17 parochies en 1 kapelanijs), Kontich (11 parochies en 5 kapelanijs), Laken (17 parochies en 1 kapelanijs), Lier (16 parochies en 3 kapelanijs), Londerzeel (19 parochies), Leuven-1^e district (12 parochies en 1 kapelanijs), Leuven-2de district (12 parochies), Lubbeek (16 parochies), Mechelen-zuid (14 parochies), Mechelen-noord (13 parochies en 3 kapelanijs), Mol (13 parochies en 3 kapelanijs), Nijvel (16 parochies en 2 kapelanijs), Orp-le-Grand (12 parochies), Overijse (13 parochies), Perwez (17 parochies), Puurs (14 parochies), Sint-Kwintens-Lennik (17 parochies en 1 kapelanijs), Tienen (20 parochies en 1 kapelanijs), Tubize (12 parochies), Turnhout (18 parochies en 5 kapelanijs), Ukkel (17 parochies en 2 kapelanijs), Vilvoorde (15 parochies), Walhain (15 parochies), Waver (20 parochies), Westerlo (13 parochies), Zandhoven (13 parochies), Zaventem (13 parochies en 1 kapelanijs) en Zoutleeuw (15 parochies).

Het aartsbisdom Mechelen-Brussel (vanaf 1961)

In 1961, na het overlijden van kardinaal van Roey, werd door de bul *Christi Ecclesia* van paus Johannes XXIII (8 december 1961) het aartsbisdom Mechelen opgesplitst in twee bisdommen. Deze bul herstelde het bisdom Antwerpen en bepaalde dat het aartsbisdom Mechelen-Brussel voortaan zou samenvallen met de provincie Brabant met daarbij, omwille van Mechelen, het district Mechelen.

Het aartsbisdom Mechelen-Brussel telde nu 42 decanaten, 618 parochies en 38 kapelanijs. Het ging om de decanaten Aarschot (19 parochies en 1 kapelanijs), Asse (23 parochies en 4 kapelanijs), Beauvechain (12 parochies), Bierbeek (12 parochies), Bonlez (13 parochies), Braine-l'Alleud (9 parochies en 2 kapelanijs), Anderlecht (13

parochies en 1 kapelanijs), Bosvoorde (15 parochies en 2 kapelanijs), Brussel-Centrum (15 parochies en 1 kapelanijs), Laken (13 parochies en 1 kapelanijs), Sint-Jans-Molenbeek (14 parochies), Sint-Gillis (12 parochies en 1 kapelanijs), Schaarbeek (16 parochies), Ukkel (19 parochies en 3 kapelanijs), Court-Saint-Etienne (9 parochies en 3 kapelanijs), Diest (21 parochies en 3 kapelanijs), Erps (13 parochies), Hacht (16 parochies), Halle (18 parochies en 1 kapelanijs), Herne (8 parochies en 1 kapelanijs), Jodoigne (14 parochies en 1 kapelanijs), Leuven-1^e district (12 parochies en 1 kapelanijs), Leuven-2de district (15 parochies en 1 kapelanijs), Londerzeel (19 parochies), Lubbeek (16 parochies), Mechelen-Noord (20 parochies en 1 kapelanijs), Mechelen-Zuid (15 parochies), Nijvel (10 parochies), Orp-le-Grand (12 parochies), Overijse (13 parochies), Perwez (15 parochies), Puurs (23 parochies en 1 kapelanijs), Rixensart (11 parochies en 1 kapelanijs), Sint-Kwintens-Lennik (17 parochies en 2 kapelanijs), Tienen (20 parochies en 2 kapelanijs), Tilly (13 parochies en 1 kapelanijs), Tubize (13 parochies en 1 kapelanijs), Vilvoorde (16 parochies), Walhain (15 parochies), Waver (9 parochies en 1 kapelanijs), Zaventem (14 parochies en 1 kapelanijs) en Zoutleeuw (16 parochies).

Onder kardinaal Leo-Jozef Suenens telde het aartsbisdom in 1969 al negenenzestig decanaten en werd het opgesplitst in vier pastorale zonen: Vlaams-Brabant met 36 decanaten, 355 parochies en 13 kapelanijs, Mechelen met 2 decanaten, 30 parochies en 1 kapelanijs, Brussel met 14 decanaten, 106 parochies en 6 kapelanijs en Waals-Brabant (opgesplitst in de zones oost en west) met 9 decanaten, 116 parochies en 7 kapelanijs.

Kardinaal Godfried Danneels paste in 1981 de indeling van het aartsbisdom Mechelen-Brussel nogmaals aan de pastorale noden aan door zijn diocees op te splitsen in vier vicariaten: het vicariaat Vlaams-Brabant en Mechelen met 41 decanaten (gegroepeerd in 7 districten), 382 parochies en 12 kapelanijs, het vicariaat Brussel met 16 decanaten, 109 parochies en 3 kapelanijs en het vicariaat Waals-Brabant (opgedeeld in de zones noord, oost en west) met 16 decanaten, 163 parochies en 6 kapelanijs. Het aartsbisdom Mechelen-Brussel telde in 1981 dus 663 parochies en 21 kapelanijs of samen 685 parochiale omschrijvingen, een aantal dat nagenoeg

tot heden toe constant is gebleven⁸⁸.

In 1997 omvatte het aartsbisdom Mechelen-Brussel het vicariaat Vlaams-Brabant en Mechelen met 39 decanaten (opgedeeld in 7 districten), 390 parochies en 12 kapelanijen, het vicariaat Brussel met 13 decanaten (opgedeeld in 4 zones) en 109 parochies en het vicariaat Waals-Brabant met 16 decanaten (opgedeeld in 3 zones), 162 parochies en 7 kapelanijen⁸⁹.

In het vicariaat Vlaams-Brabant en Mechelen omvatte het district Hageland-Noord de decanaten Aarschot, Averbode, Bekkevoort, Diest, Lubbeek en Rotselaar; het district Hageland-Zuid de decanaten Hoegaarden, Landen, Linter, Tienen en Zoutleeuw; het district Leuven de decanaten Bierbeek, Erps-Kwerps, Herent, Heverlee, Kessel-Lo en Leuven; het district Mechelen-Klein-Brabant de decanaten Duffel-Waver, Eppegem-Zemst, Haacht, Mechelen-Binnenstad en Randstad, Puurs en Willebroek; het district Pajottenland-Noord de decanaten Asse, Dilbeek, Londerzeel en Merchtem-Opwijk; het district Pajottenland-Zuid de decanaten Alseberg, Halle, Herne, Lennik, Pepingen en Sint-Pieters-Leeuw; het district Ring rond Brussel de decanaten Grimbergen, Overijse, Tervuren, Vilvoorde, Wemmel en Zaventem.

88 Drs. Gerrit Vandenbosch, archivaris van het aartsbisdom, bezorgde ons volgende gegevens uit het Jaarboek van het aartsbisdom Mechelen-Brussel. Het archidiocees telde in:

	parochies	kapelanijen	totaal
1981	664	21	685
1985	663	23	686
1988	663	23	686
1991	663	23	686
1994	661	19	680
1997	661	19	680
2001	661	26	687
2005	660	26	686
2008	661	26	687

89 *Jaarboek van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel 1997 – Annuaire de l'Archidiocèse de Malines-Bruxelles- 1997*, Mechelen, 1997, p. 77-105.

De vier zones in het vicariaat Brussel omvatten de zone Brussel-Noord-oost met de decanaten Evere-Helmet, Schaarbeek-Noord, Schaarbeek-Zuid en Woluwe; de zone Brussel-Centrum met slechts één decanaat Brussel-Centrum; de zone Brussel-West met de decanaten Anderlecht, Laken en Molenbeek-Koekelberg; de zone Brussel-Zuid met de decanaten Bosvoorde, Elsene, Sint-Gillis-Vorst en Ukkel.

Het vicariaat Waals-Brabant telt vier zones: zone Oost met de decanaten Beauvechain, Grez-Doiceau, Jodoigne, Orp-Jauche, Perwez en Walhain; de zone Centrum met de decanaten Court-Saint-Etienne, Lasne, Ottignies-Louvain-la-Neuve, Rixensart, Waterloo en Waver; de zone West met de decanaten Braine-l'Alleud, Genappe, Nivelles en Tubize.

Inmiddels is de opsplitsing in decanaten nogmaals aangepast aan de pastorale noden. Volgens het Jaarboek van het aartsbisdom telde het diocees Mechelen-Brussel in 2008: 33 decanaten (15 in Vlaams-Brabant en Mechelen); 4 in het Brusselse en 14 in Waals-Brabant), 81 federaties (waarvan 61 in Vlaams-Brabant-Mechelen en 20 in Brussel-19; geen in Waals-Brabant), 660 zelfstandige parochies (389 in Vlaams-Brabant-Mechelen, 108 in Brussel-19 en 163 in Waals-Brabant), 26 kapelanijen (waarvan 20 door de staat civiel erkende), 143 parochieploegen (alleen in het vicariaat Vlaams-Brabant-Mechelen). We tellen daarbij 705 diocesane priesters en 145 priesters uit een ander bisdom maar in dienst van het aartsbisdom, 92 permanente diakens, 197 pastorale werk(st)ers, 160 mannenkloosters en 425 vrouwenkloosters⁹⁰.

90 *Jaarboek van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel – Annuaire de l'Archidiocèse de Malines-Bruxelles 2008*, Mechelen, 2008, p. 66-99.

De beginjaren van het aartsbisdom Mechelen. Kardinaal Antoine Perrenot de Granvelle en vicaris-generaal Maximilien Morillon, 1559-1583

Gustaaf Janssens
Algemeen Rijksarchief
(Archief van het Koninklijk Paleis)
K.U. Leuven

De oprichting van de nieuwe bisdommen is een belangrijke episode uit de politieke en de religieuze geschiedenis van de Lage Landen. Het politiek aspect van de zaak wordt benadrukt door het feit dat zowel de nieuwe diocesane indeling als de aanstelling van de nieuwe bisschoppen een belangrijk element in het verzet tegen de politiek van Filips II zijn geweest. Kerk en politiek waren in de 16de eeuw overigens niet van elkaar te scheiden.

De eerste aartsbisschop, tevens ook de eerste kardinaal-aartsbisschop van Mechelen, was Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586): een man van formaat, maar ook een zeer omstreden figuur. Afkomstig uit de Franche-Comté (het “Vrije Graafschap Bourgondië”) en zoon van kanselier Nicolas Perrenot de Granvelle, was hij een van die vele juristen uit deze regio die in de Habsburgse Nederlanden als ambtenaar of als lid van de hoge geestelijkheid carrière maakten en er een netwerk van cliënten hebben uitgebouwd. Veel minder bekend, maar voor de geschiedenis van het aartsbisdom in de periode 1564-1582 van cruciaal belang is Maximilien Morillon (1517-1586), de vicaris-generaal.

De beginjaren van het jonge aartsbisdom Mechelen vallen samen met het episcopaat van Antoine Perrenot de Granvelle en verlopen tegen een woelige politieke en militaire achtergrond. Het jaar 1559, het jaar waarin de bul *Super Universas* die de nieuwe diocesane indeling van de Nederlanden afkondigde, is ook het jaar waarin Filips II de Nederlanden heeft verlaten. Niet lang daarna begon de adel zich te verzetten tegen de politiek van de Koning en vanaf 1563-1566 werd het duidelijk dat deze contestatie steeds grotere vormen aannam. Religieuze en sociaal-economische spanningen

veroorzaken in 1566 een eerste crisismoment: de Beeldenstorm. Vanaf 1568 heerst er een burgeroorlogssituatie.

Deze uiteenzetting gaat eerst in op de voorgeschiedenis van de nieuwe diocesane indeling van de Nederlanden. Daarna is er aandacht voor het verzet tegen de bisdommen, dan komt de politieke achtergrond in de jaren 1559-1585 ter sprake en ten slotte komen kardinaal Granvelle en Maxilien Morillon aan bod.

Voorgeschiedenis

Karel V voerde een centralisatiepolitiek over de gebieden waarover hij heerste. Op bestuurlijk en gerechterlijk vlak werd deze politiek voor de Nederlanden in 1531 bekroond met de oprichting van de collaterale raden (de Raad van State, de Geheime Raad en de Raad van Financiën), die de vorst of diens plaatsvervangende landvoogd in het bestuur van het land dienden bij te staan. Keizer Karel gaf aan zijn Bourgondisch-Habsburgse erflanden met de Transactie van Augsburg (6 juni 1548) bovendien een “één en ondeelbaar”-statuut, zodat zij bij vererving niet konden worden opgedeeld¹.

Ook op administratief-religieus vlak wenste Keizer Karel eenheid voor de erflanden. Een nieuwe diocesane indeling zou er moeten voor zorgen dat het territorium van de Nederlandse bisdommen de grenzen van de Nederlanden niet overschreed en dat de Nederlandse territoria niet aan buitenlandse bisschoppen onderhorig waren.

In 1522, dus nog een hele tijd vóór het Concilie van Trente, toen zijn leermeester en beschermeling kardinaal Adriaan Floriszoon Boeyens uit Utrecht, bisschop van Tortosa, tot paus was verkozen, begon Keizer Karel te ijveren voor een nieuwe diocesane indeling in de Nederlanden. Paus Adriaan overleed echter al in 1523. Het bisdommenplan werd enige tijd opgeborgen, maar uiteindelijk bood het Concilie van Trente,

1 Over de collaterale raden in de Nederlanden: M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II (1531-1578). Bijdrage tot de geschiedenis van de centrale instellingen in de zestiende eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 60), Brussel, 1965. Over de Transactie van Augsburg: M. Weis, *Les Pays-Bas espagnols et les états du Saint-Empire (1559-1579). Priorités et enjeux de la diplomatie en temps de troubles*, Brussel, 2003, p. 20-31.

dat van 1545 tot 1563 in drie zittingsperiodes werd gehouden, aan de Keizer een gunstige gelegenheid. In 1551-1552 werd door Franciscus Sonnius (Frans Van de Velde uit het Noord-Brabantse Son) een ontwerp op papier gezet. Het plan werd te Rome verdedigd en besproken en zou uiteindelijk op 12 mei 1559 door de bul *Super Universas* werkelijkheid worden².

Historiografie

De eerste kerkhistorische studie over de nieuwe bisdommen in de Nederlanden is van de hand van kartuizer Arnold Havensius. Het werk verscheen in 1609 en is sterk apologetisch³. Pas in de 19de eeuw kwam er opnieuw belangstelling voor “de bisdommenkwestie”. Zo gaf Mgr. de Ram in 1850 en 1851 brieven aan Viglius (o.a. van Sonnius) uit⁴. Daarna was er nog de studie van kanunnik P. Claessens (1859)⁵. In de jaren 1920 gaf de norbertijn Ambroos Erens met zijn studies over de reis van Sonnius naar Rome en over *Tongerlo en 's - Hertogenbosch* een nieuwe impuls aan het onderzoek⁶. Het duurde uiteindelijk nog tot 1950 vooraleer een moderne en op zeer uitvoerig bronnenonderzoek gebaseerde studie over de nieuwe diocesane indeling van de Nederlanden verscheen: het proefschrift van de Vlaamse jezuïet Michel Dierickx,

2 F. Postma, “Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden”, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 103 (1990), p. 10-27.

3 A. Havetius, *Commentarius de erectione novorum in Belgio episcopatum, deque iis rebus, quae ad nostram hanc usque aetatem, in eo praeclare gestae sunt*, Keulen, 1609.

4 P.F.X. de Ram, *Francisci Sonnii ad Viglium Zuichemum epistolae, cum commentario de Sonnii vita et scriptis*, Brussel, 1850. Zie ook Idem, « Lettres inédites adressées à Viglius par les docteurs de l’université de Louvain et par d’autres personnages (d’après les autographes) », in *Compte-rendu des séances de la Commission royale d’Histoire, ou Recueil de ses Bulletins*, 2de reeks, 2 (1851), p. 182-229.

5 P. Claessens, “Quelques éclaircissements sur l’établissement des évêchés dans les Pays-Bas”, in: *Revue Catholique*, 17 (1859), p. 133-143, p. 193-205, p. 258-276, p. 381-393, p. 445-458, p. 569-587, p. 633-648 en p. 693-707. De kwestie van de nieuwe bisdommen in de 16de eeuw wordt behandeld vanaf de vierde aflevering (p. 381 en volgende).

6 A. Erens, *De zending van Sonnius te Rome omtrent het oprichten der nieuwe bisdommen in de Nederlanden (1558-1559)*, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 14 (1922-1923), p. 101-127; Idem, *Tongerloo en 's Hertogenbosch. De dotatie der nieuwe bisdommen in Brabant 1559-1596*, Tongerlo, 1925.

verdedigd aan de Gregoriana te Rome⁷. Twee jaar later, in 1952, vatte pater Dierickx de resultaten van zijn studie op heldere wijze samen in deel IV van de *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*⁸. Om het bronnenmateriaal waarop zijn studie gebaseerd was beter bekend te maken, verzorgde M. Dierickx in 1960-1962 een driedelige bronnenuitgave in de reeks in-8° van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis⁹. In 1967, het jaar van zijn overlijden, publiceerde Dierickx nog een synthese van zijn onderzoek in het Frans¹⁰. Daarna werd het wat stil. De kwestie leek uitgeklaard, tot Folkert Postma (Rijksuniversiteit Groningen), specialist inzake Viglius van Aytta, in 1990 “nieuw licht op een oude zaak” liet schijnen. Postma schreef het auteurschap van het plan voor de nieuwe bisdommen onweerlegbaar aan Sonnius toe en situeerde het hele bisdommenplan in de bestuurlijke Bourgondisch-Habsburgse politiek van Karel V¹¹. Na 1990 waren er nog bijdragen van Paul van Peteghem en van Monique Weis. Zij vroegen aandacht voor de bredere internationale context¹².

7 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen in de Nederlanden onder Filips II 1559-1570*, Antwerpen-Utrecht, 1950.

8 M. Dierickx, “Het begin van de katholieke reformatie”, in: *Geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 350-359.

9 M. Dierickx, *Documents inédits sur l'érection des nouveaux diocèses aus Pays-Bas, 1521-1570*, 3 delen, Brussel, 1960-1962.

10 M. Dierickx, *L'érection des nouveaux diocèses aux Pays-Bas 1559-1570*, Brussel, 1967.

11 F. Postma, “Nieuw licht op een oude zaak: de oprichting van de nieuwe bisdommen in 1559”, in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 103 (1990), p. 10-27.

12 P. Van Peteghem, “Kardinaal Carlo Carafa, pauselijk gezant in Brussel, Viglius, voorzitter van de Geheime Raad, en de herinrichting van de bisdommen in de Nederlanden : twee onuitgegeven documenten met toekomst”, in: *Qui valet ingenio. Liber amicorum aangeboden aan Dr. Johan Decavele ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum als stadsarchivaris van Gent* (red. J. De Zutter, L. Charles & A. Camiteyn), Gent, 1996, p. 503-517 en Idem, « Antoine Perrenot de Granvelle, Charles-Quint et Philippe II: est-ce qu'en matière de leur politique religieuse on peut parler de césaropapisme? », in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas* (red. K. De Jonge & G. Janssens) (Symbolae Facultatis Litterarum Lovaniensis. Series B, 17), Leuven, 2000, p. 185-207; M. Weis, “Die spanisch-niederländische Hierarchie und die Diozösanneuordnung in den Nederlanden unter Philipp II”, in: *Bistümer und Bistumsgrenzen vom frühen Mittelalter bis zum Gegenwart* (red. E. Klüeting e.a.) (Römische Quartalschrift für Christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte. Supplementband, 58), Rome-Freiburg, 2006, p. 158-267.

Over Franciscus Sonnius, eerste bisschop van 's-Hertogenbosch en daarna van Antwerpen, de “vader van de nieuwe Nederlandse bisdommen”, bestaat geen moderne biografie. Wel is er een verdienstelijke, maar oude studie uit 1917 van Th. Goossens¹³. Over kardinaal Granvelle is er de monumentale studie van dr. Maurice Van Durme uit 1953. Zij blijft een referentiewerk¹⁴ en verscheen ook in het Spaans (Barcelona, 1957). Die vertaling kreeg in 2000 nog een tweede editie als anastatische herdruk¹⁵. De bundel *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas* bevat een groot inleidend artikel van de hand van dr. Van Durme waarin alle leden van de familie Granvelle de revue passeren¹⁶. Boeiend is ook het artikel van Maurice Van Durme in de *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*¹⁷. Over Maximilien Morillon (1517-1586) bestaat een oude biografische nota in de *Biographie Nationale*¹⁸. In 1993 maakte Veerle Heyndrickx over hem een interessante licentiaatsverhandeling¹⁹. Het werkstuk bleef helaas onuitgegeven.

Over de Opstand in de Nederlanden is er na de jaren 1960 heel veel baanbrekend en vernieuwend werk verricht door een hele schare historici uit Noord en Zuid en door buitenlanders²⁰. Ik vermeld graag de

-
- 13 Th. Goossens, *Sonnium in de pamfletten. Bijdrage tot zijn biografie*, 's-Hertogenbosch, 1917.
 - 14 M. Van Durme, *Antoon Perrenot bisschop van Atrecht, kardinaal van Granvelle, minister van Karel V en van Filips II (1517-1586)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 18), Brussel, 1953.
 - 15 M. Van Durme, *El cardenal Granvela (1517-1586)*, Madrid, 2000 (eerste editie: Barcelona, 1957).
 - 16 M. Van Durme, « Les Granvelle au service des Habsbourg », in : *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas* (red. K. De Jonge & G. Janssens), Leuven, 2000, p. 11-81.
 - 17 M. Van Durme, « Granvelle (Antoine Perrenot de) », in: *Dictionnaire d'histoire et de Géographie ecclésiastiques*, XXI, Parijs, 1988, kol. 1175-1188.
 - 18 C. Piot, « Morillon (Maximilien) », in: *Biographie Nationale*, XV, Brussel, 1899, kol. 267-272.
 - 19 V. Heyndrickx, *Maximiliaan Morillon (1517-1586). Medewerker van kardinaal Granvelle*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling. Departement Geschiedenis K.U. Leuven, Leuven, 1993.
 - 20 G. Janssens, “La guerra de Flandes (1559-1598): el estado de la cuestión y tendencias historiográficas, 1963-2008 », in: L. Van der Essen, *El Ejército Español en Flandes 1567-1584* (uitg. & red. G. Janssens), Cuacos de Yuste, 2008, p. 73-90.

studies van auteurs zoals Jan Juliaan Woltjer, Folkert Postma, Hugo De Schepper, Henk van Nierop²¹, en natuurlijk ook die van Geoffrey Parker en James Tracy²². In hun spoor werd onderzoek gedaan over het loyale verzet tegen het Spaanse bewind in de Nederlanden voor de periode “van Alva tot Farnese” (1567-1578)²³. Over reconciliatie en pardon in de jaren 1564-1598 handelen de studies van Violet Soen. Eerst was er haar door de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen van België in 2004 met de Mgr. Carlo De Clercqprijs bekroonde en in 2007 door dezelfde Academie van België uitgegeven licentiaatsverhandeling *Geen pardon zonder Paus!*²⁴. Daarna concentreerde deze historica haar onderzoek op “verzoening en vredehandel” tussen 1564 en 1598. Zij promoveerde op 10 oktober 2008 aan de

-
- 21 Zo bijvoorbeeld: J.J. Woltjer, “Political moderates and religious moderates in the revolt of the Netherlands”, in: *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585* (red. P. Benedict, G. Marnet, e.a.) (Koninklijke Nederlandse Akademie voor Wetenschappen. Verhandelingen. Afd. Letterkunde. Nieuwe Reeks, 176), Amsterdam, 1999, 185-200 en Idem, *Tussen vrijheidsstrijd en burgeroorlog. Over de Nederlandse opstand 1555-1580*, Amsterdam, 1994; F. Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564*, Zutphen, 2000; H. de Schepper, ‘Belgium nostrum’, 1500-1650. *Over Integratie en Desintegratie van het Nederland*, Antwerpen, 1987, Idem, “Los Países Bajos y la Monarquía Hispánica. Intentos de reconciliación hasta la Tregua de los Doce Años (1574-1609)”, in: *España y las 17 provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)* (red. A. Crespo Solana & M. Herrero Sánchez), Córdoba, 2002, p. 325-354 en Idem “De Nederlanden, 1560-1604: oppositie, opstand, oorlog”, in: *De val van het Nieuwe Troje. Het beleg van Oostende 1601-1604* (red. W. Thomas), Leuven, 2004, p. 21-33; H. Van Nierop, *Het verraad van het Noorderkwartier. Oorlog, terreur en recht in de Nederlandse Opstand*, Amsterdam, 1999 en Idem, “The Nobility and the Revolt of the Netherlands. Between Church and King, and Protestantism and Privileges”, in: *Reformation, Revolt and Civil War in France and the Netherlands 1555-1585*, p. 83-98.
- 22 G. Parker, *The Dutch Revolt*, Londen, 1977 (2de herziene uitg., Londen, 1985 – Nederlandse vertaling: *De Nederlandse Opstand. Van Beeldenstorm tot Bestand*, Utrecht-Amsterdam, 1981); J.D. Tracy, *The Founding of the Dutch Republic. War, Finance, and Politics in Holland, 1572-1588*, Oxford, 2008.
- 23 G. Janssens, ‘Brabant in het Verweer’. *Loyale oppositie tegen Spanje’s bewind in de Nederlanden van Alva tot Farnese 1567-1578* (Standen en Landen, 89), Kortrijk-Heule, 1989.
- 24 V. Soen, *Geen pardon zonder Paus! Studie over de complementariteit van het koninklijk en pauselijk generaal pardon (1570-1574) en over inquisiteur-generaal Michael Baius (1560-1576)* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten. Nieuwe reeks, 14), Brussel, 2007.

K.U. Leuven tot doctor in de Geschiedenis met het proefschrift *Par la voye de pacification et negotiation. Verzet, verzoening en 'vrede-handel' tijdens de Nederlandse Opstand (1564-1598)*²⁵. Tot slot is het opmerkelijk dat naast het politieke aspect ook het oorlogsaspect van de Opstand momenteel opnieuw veel aandacht krijgt²⁶.

Het verzet tegen de nieuwe bisdommen en de trage uitvoering van de bul van 1559

De oprichting van de nieuwe bisdommen en de benoeming van een hele serie bisschoppen aan het hoofd van die bisdommen, wordt algemeen gezien als één van de factoren die het ongenoegen in de Lage Landen ten overstaan van de politiek van Filips II hebben aangewakkerd. Omdat Antoine Perrenot de Granvelle bij de uitvoering van het plan met de meeste eer en heel veel inkomsten ging lopen werd hij de schietschijf van de adellijke oppositie²⁷. Later werd hij één van de grote schuldigen voor alle ellende in de Nederlanden, diegene die de Koning had misleid²⁸.

Het verzet tegen de nieuwe bisdommen kwam uit zeer diverse hoek: het kwam van de adel, van de clerici, met name de abdijen, en van de steden waar een bisschopszetel kwam. Het conflict rond de nieuwe bisdommen moet worden gesitueerd in de “klassieke” tegenstelling in de vroegmoderne tijd tussen enerzijds de traditionele raadgevers van de vorst, namelijk de hoge edelen, en anderzijds de in de zestiende eeuw steeds belangrijker wordende groep van legisten, de zogenaamde “*noblesse de robe*”. Een eerder conflict tussen de door Granvelle geleide ambtenarengroep en de Nederlandse adel was de actie van de edelen tegen de invasie van de Pauselijke Staat door

25 Onuitgegeven proefschrift. K.U. Leuven, Leuven, 2008.

26 L. Adriaenssen, *Staatsvormend geweld. Overleven aan de frontlinies in de meierij van Den Bosch, 1572-1629*, Tilburg, 2007; E. Swart, *Krijgsvolk. Militaire professionalisering en het ontstaan van het Staatse leger, 1568-1590*, Amsterdam, 2006.

27 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 178-131.

28 Zo bij voorbeeld in het *Plakkaat van Verlatinge van 1581*: P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten 1566-1584*, Nijmegen, 1956 (anastatische herdruk: Utrecht, 1978), p. 132. Over het ‘Plakkaat van Verlatinge’: *Plakkaat van Verlatinge. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien* (uitg. M.E.H. N. Mout), Groningen, 2006.

Spaans-Napolitaanse troepen onder leiding van de hertog van Alva. De edelen vreesden een hervatting van de oorlog tegen het met de paus verbonden Frankrijk en daarom vreesden zij dat de Nederlanden mee voor zulke oorlog en de daaraan verbonden kosten zouden moeten opdraaien. Het ging hier dus om een conflict tussen de voorstanders van een Spaans-imperiale politiek en de aanhangers van een eerder Nederlands gericht beleid. Hieraan werd ook de kwestie van de rol van de Staten-Generaal in het politiek bestel gekoppeld. De edelen beschouwden de Staten-Generaal als een doeltreffend middel om de machtspretenties van de Koning in toom te houden en om crisis-situaties op te lossen. Kardinaal Granvelle en voorzitter van de raad van State Viglius wilden de rol van de Staten-Generaal om redenen van praktische politiek zo beperkt mogelijk houden. Bij zijn vertrek uit de Nederlanden adviseerde Filips II bovendien zijn halfzuster Margaretha in de raad van State zo veel mogelijk de adviezen van Granvelle, Viglius en Karel van Berlaymont te volgen²⁹. Granvelle, “*monsieur d’Arras*”, zoals hij vóór zijn verheffing tot kardinaal werd genoemd, was nu de machtigste man in de Nederlanden. Als kardinaal verkreeg hij bovendien voorrang op de edelen en zijn royaal inkomen veroorloofde hem een vorstelijke levensstijl. Afgunst en rivaliteit voedden dan ook zijn conflict met de hoge edelen³⁰.

Een belangrijk onderwerp in pamfletten en in de politieke actie tegen de nieuwe bisdommen was de bewering dat de Koning via deze bisdommen een Spaanse inquisitie, dit wil zeggen een staatsinquisitie, in de Nederlanden wilde invoeren. Dit is door de overheid en door de Koning steeds ontkend en onderzoek wijst uit dat Filips II dit inderdaad niet van plan is geweest³¹. De vrees voor strenger optreden tegen religieuze dissidentie was voor een stad als Antwerpen - waar veel vreemde kooplieden verbleven - wel één van de redenen om zich

29 F. Postma, *Viglius van Aytta. De jaren met Granvelle 1549-1564*, p. 111-120 en p. 176 en Idem, “Granvelle, Viglius en de adel (1555-1567)”, in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, p. 160-161.

30 M.J. Rodríguez Salgado, “King, bishop, pawn? Philip II and Granvelle in the 1550s and 1560s”, in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, p. 114-116.

31 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, p. 155-150. Over de vrees voor de inquisitie: W. Thomas, “De mythe van de Spaanse Inquisitie in de Nederlanden in de zestiende eeuw”, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 105 (1990), p. 325-353.

tegen de installatie van een bisschop te verzetten³². De Antwerpenaars hadden het goed gezien. In 1573, zo weten wij nu, verklaarde Filips II aan de aantredende landvoogd Luis de Requeséns “dat de bisschoppen daarom aangesteld waren”³³

De Staten van Brabant reageerden fel tegen het feit dat een aantal Brabantse abten hun zetel in de statenvergadering aan bisschoppen dienden af te staan. Zo werd de abdij van Tongerlo aan de bisschop van ‘s-Hertogenbosch toegewezen, de abdij van Sint-Bernards aan de Schelde aan de bisschop van Antwerpen en de abdij van Affligem aan de aartsbisschop van Mechelen. Deze incorporaties, die een betere financiering van de bisdommen mogelijk moesten maken, veroorzaakten uiteraard sterke tegenstand vanwege de betrokken abdijen³⁴. Naast het financiële voordeel zou door de incorporatie ook een eventueel verzet van abten tegen de vorstelijke politiek kunnen worden afgewend³⁵. Volgens Joachim Hopperus, de Friese jurist en beschermeling van Viglius, sedert 1566 in Madrid zegelbewaarder voor Nederlandse aangelegenheden, was de kwestie van de incorporatie van de abdijen de oorzaak van alle politieke ellende³⁶. Filips II heeft door het plaatsen van bisschoppen in de Brabantse Staten de statenpolitiek willen beïnvloeden. In 1575 formuleerde Granvelle het zo: “Wanneer Uwe Majesteit besloot tot de unie van de abdijen, was één van de voornaamste redenen te weten wat er in de statenvergaderingen gebeurde”³⁷. In

32 Over het verzet van Antwerpen: M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, p. 168-176.

33 “*Pour ceste cause seulle principalement sont illecq et par mon moyen esté mis*”: Filips II aan Luis de Requeséns, 19-10-1573 (Madrid. Instituto de Valencia de don Juan [IVDJ], Envío 46, f° 40).

34 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, p. 160-168 en p. 177-188; F. Postma, *Viglius van Aytta*, p. 197-202.

35 Granvelle aan Filips II, 15-3-1560: *Correspondance de Philippe II sur les affaires des Pays-Bas* (uitg. L.-P. Gachard), I, Brussel, p. 189 (het stuk in Simancas. Archivo General de Simancas [AGS], *Secretaría de Estado [Estado]*, legajo nr. 519, f° 239).

36 Filips II aan Alva, 12-4-1567: Madrid. Archivo de los Duques de Alba, Caja 6, n° 6. Over J. Hopperus (1523-1576): G. Janssens, “Joachim Hopperus”, in: *The Oxford Encyclopedia of the Reformation*, II, New York-Oxford, 1996, p. 254-255.

37 Granvelle aan Filips II, 7-1-1575: Madrid. IVDJ, Envío 38, f° 77. Zie ook de brief van dezelfde aan dezelfde (12 mei 1576), geciteerd in G. Parker, *The Dutch Revolt*, 283 noot 24.

1568 had hij het scherper geformuleerd: de bisschoppen dienden als abten in de Staten te zetelen “opdat zij daar de politiek van de Koning zouden steunen”³⁸.

De kwestie bleef aanslepen tot 1568/1569. Eind februari 1568, toen de bestraffing van de rebellie goed op gang was gekomen, ontvouwde de hertog van Alva aan de Koning zijn plan om de installatie van de Brabantse bisschoppen tot een goed einde te brengen. De Koning steunde zijn landvoogd, maar die moest twee maanden later zijn troepen inzetten om een inval van Willem van Oranje af te slaan. Uiteindelijk vond Alva een oplossing voor het probleem. Hij stelde voor om, zoals de Leuvense theologen hadden geadviseerd, de abdijen een zekere zelfstandigheid te laten en de bisschoppen slechts een percentage van de inkomsten te geven. Granvelle protesteerde heftig, maar Alva zette door en haalde het: de aartsbisschop kreeg 10.000 fl. jaargeld en de bisschoppen ieder 6.000 fl. De rest van de inkomsten zou aan de kerkfabriek en aan het klooster toekomen. Hiermee was een groot obstakel van de baan en kon vicaris-generaal Morillon op 26 augustus 1569 namens de kardinaal-aartsbisschop van Mechelen bezit nemen van de abdij van Affligem. Sonnius, bisschop van 's-Hertogenbosch kon kort daarop (op 30 augustus 1569) bezit nemen van de abdij van Tongerlo³⁹. Toen Sonnius op 13 maart 1570 tot bisschop van Antwerpen werd benoemd en er in aanwezigheid van Alva werd geïnstalleerd, waren de drie Brabantse bisdommen eindelijk bezet⁴⁰.

De “Beroerlijke Tijden”, 1568-1585

De oprichting van de nieuwe bisdommen in de Nederlanden en de beginjaren van het aartsbisdom Mechelen kunnen niet losgemaakt worden

38 Granvelle aan Filips II, 10-8-1568: “*por que allí tengan la parte de Vuestra Magestad*” (*Correspondance du Cardinal de Granvelle* (uitg. E. Pouillet), III, Brussel, 1881, p. 316). Zie ook F. Postma, *Viglius van Aytta*, p. 200, die een andere zinsnede uit deze brief citeert.

39 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, p. 256-264 en p. 271-272 (de brief van Alva aan Filips II, 29-2-1568: *Epistolario del III Duque de Alba* (uitg. Duque de Alba), II, Madrid, 1952, p.32-37).

40 M. Dierickx, *De oprichting der nieuwe bisdommen*, p. 273-274. Sonnius werd in 's-Hertogenbosch als bisschop opgevolgd door Laurent Metsius, deken van de Sint-Goedelekerk te Brussel.

Kardinaal Antoine Perrenot de Granvelle.

van de politieke en militaire toestand in de Nederlanden in de tweede helft van de 16de eeuw. De Opstand in de Nederlanden, vroeger ook wel de Tachtigjarige Oorlog genoemd, is een zeer complex gebeuren waarin het niet ging over een strijd tussen “Noord” en “Zuid” en ook niet tussen het “Katholieke Zuiden” tegen het “Protestantse Noorden”. Het was een burgeroorlog die tussen ca. 1566 en 1648 in alle gewesten heeft gewoed en waarin eigenlijk drie partijen in het geding waren: 1° voorstanders van een naar absolutisme tenderende Koninklijke politiek; 2° openlijke tegenstanders van die politiek (de rebellen) en 3° een gematigde Nederlandse “middengroep” die wel kritiek had op het beleid van Filips II en diens vertegenwoordigers, maar die loyaal bleef⁴¹.

In de zomer van 1566 brak in het Westkwartier de Beeldenstorm uit. In enkele weken trok deze explosie van geweld een spoor van vernieling van Zuid naar Noord. Nu werd voor iedereen duidelijk dat de Nederlanden een uiterst dramatische en explosieve situatie beleefden⁴². Vooraleer de Koning naar de Nederlanden kon komen diende er orde op zaken gesteld te worden. Daarom werd Fernando Álvarez de Toledo, derde hertog van Alva, in 1567 met ca. 10.000 soldaten naar de Nederlanden gezonden. Daarna zou de Koning als een clemente en vergevingsgezinde vorst kunnen komen⁴³. Het pakte echter anders uit. De Koning kwam niet en Alva, die voor een korte actie naar de Nederlanden was gekomen, en die van in het begin zowel militaire als politieke bevoegdheden had, werd willens nillens gedwongen langer te blijven dan voorzien. Landvoogdes Margaretha van Parma nam het niet dat haar bevoegdheden deels werden overgenomen door de militaire opperbevelhebber en vroeg ontslag. Daarop benoemde Filips II de hertog van Alva tot landvoogd⁴⁴.

41 G. Janssens, ‘*Brabant in het Verweer*’, p. 20.

42 G. Janssens, ‘*Brabant in het Verweer*’, p. 124-127. Over de Beeldenstorm: J. Scheerder, *De Beeldenstorm*, Bussum, 1974.

43 G. Janssens, ‘*Brabant in het Verweer*’, p. 133-134 en V. Soen, *Geen pardon*, p. 151-152. Over Alva (1507-1582): G. Janssens, “Alvarez de Toledo, Fernando”, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, XIII, Brussel, 1990, kol. 22-36.

44 G. Parker, “1567: The end of the Dutch Revolt?”, in: *España y las 17 Provincias de los Países Bajos. Una revisión historiográfica (XVI-XVIII)*, p. 269-290; W.S. Maltby, *Alba. A Biography of Fernando Alvarez de Toledo, Third Duke of Alba*, Berkeley-Londen, 1983, p. 145-146.

De rebellen werden gewapenderhand bestreden, maar zij konden zich vanaf 1572 politiek en militair organiseren⁴⁵. De Pacificatie van Gent van november 1576 bereikte een vrede tussen de strijdende Nederlandse partijen met als doel de vreemde troepen het land uit te krijgen. De moeilijke religiekwestie werd tijdelijk bevroren en vele ballingen konden terugkeren. Intussen trad de Staten-Generaal naar voor als verdediger van een zuiver Nederlandse politiek en bleef een conflict met de nieuwe landvoogd don Juan van Oostenrijk niet uit. In juni 1577 kwam het tot een breuk en aan het einde van het jaar installeerden de Staten een eigen landvoogd van den bloede, aarts-hertog Matthias van Oostenrijk, met naast zich Willem van Oranje die *de facto* de touwtjes in handen had⁴⁶.

Als reactie tegen een sterke anti-katholieke politiek in Vlaanderen en ook als reactie op en uit vrees voor een meer democratische staatsorde verenigden de Waalse katholieke gewesten zich in januari 1579 in een verbond: de Unie van Atrecht. Daarop sloten ook de andere gewesten zich aaneen in een Unie: de Unie van Utrecht. Beide groepen geünieerde Nederlanders wensten niet dat de generaliteit der Nederlandse gewesten uiteen zou vallen, maar particuliere belangen, de oorlog met wisselende militaire successen en de religieuze tegenstellingen werkten vanaf dan wel een voortschrijdende vervreemding in de hand. Tot 1581 bleef de persoon van de Koning overigens buiten schot. De gematigde oppositie zou na de Pacificatie van Gent en vooral na de Unie van Atrecht en de daaropvolgende reconciliatie van de Waalse gewesten met de Koning zo goed als verdwijnen. Dit had tot gevolg dat de reconciliatiepolitiek van landvoogd Alexander Farnese steeds meer succes kreeg. Dit politiek succes werd gesteund door het feit de landvoogd vanaf 1579 een aantal grote militaire successen boekte en langzaam maar zeker Vlaanderen en Brabant gewapenderhand terug onder het gezag van de Koning bracht. In 1583, het jaar waarop Granvelle ontslag nam als aartsbisschop, was Farnese volop bezig met Vlaanderen en Brabant gewapenderhand te heroveren. Dat leidde in 1584/1585 tot de verovering van Gent, Brussel en Antwerpen. Het was een periode van oorlog, waarbij beide partijen herhaaldelijk slag leverden,

45 G. Janssens, 'Brabant in het Verweer', p. 185-186.

46 G. Janssens, 'Brabant in het Verweer', p. 311-314 en p. 340-349.

waarbij steden werden ingenomen en ontzet en waarbij vooral het platteland het zeer zwaar te verduren kreeg⁴⁷.

Antoine Perrenot de Granvelle, de eerste kardinaal-aartsbisschop van Mechelen

De man van de Koning

Antoine Perrenot de Granvelle werd op 26 augustus 1517 in Besançon geboren. Hij studeerde te Leuven en te Padua, kende vele talen en kwam in dienst van Karel V als assistent van zijn vader, de kanselier van de Keizer. Bij de abdicatie van de Keizer Karel (1555) werd Antoine Perrenot lid van de Spaanse Consejo de Estado. In 1538 tot bisschop van Atrecht benoemd (tot priester gewijd in 1540 en tot bisschop in 1543) werd hij er op 14 december 1545 geïnstalleerd. Door staatszaken opgeslorpt was hij slechts af en toe in zijn bisdom. Hij liet zich eerst vervangen door de dominicaan Paschasius Maupair en vanaf 1556 door François Richardot, ook iemand uit de Franche-Comté, die hem in 1561 in Atrecht als bisschop zou opvolgen. In 1559 besliste Filips II dat Granvelle in de Nederlanden zou blijven en als lid van de Raad van State de voornaamste raadgever van landvoogdes Margaretha van Parma zou worden, een functie die hij ook al ten overstaan van landvoogd Emmanuel Filibert van Savoye had bekleed. Hij zou er de belangrijkste tegenstander van de edelen worden. In 1559 werd hij tot aartsbisschop van het nieuwe aartsbisdom Mechelen benoemd en in 1561 werd hij kardinaal⁴⁸.

De kop van jut 1559-1564

Na het vertrek van Filips II uit de Nederlanden reageerde de hoge Nederlandse adel fel tegen wat zij “de Granvellisten” of de “kar-

47 Over de politieke en militaire evolutie van de toestand tussen 1579 en 1585: H. de Schepper, “De ‘Reconquista’ mislukt. De katholieke gewesten 1579-1588”, in: [Nieuwe] *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VI, Haarlem, 1979, p. 262-278.

48 M. Van Durme, “Granvelle, Antoine Perrenot de”, kol. 1175-1181. Over vader Nicolas Granvelle (1484 of 1486-1550): M. Van Durme, « Granvelle, Nicolas Perrenot de », in : Nationaal Biografisch Woordenboek, I, Brussel, 1964, kol. 572-576 ; D. Antony & M. Humbert, *Un grand ministre de Charles Quint: Nicolas Perrenot de Granvelle, garde des sceaux et premier conseiller d’État et les Comtois au service de l’Empire*, Besançon, 1983.

dinalisten” noemden, en die volgens de woorden van de graaf van Horn “de staat in handen hadden en klaar stonden om die staat aan de Spanjaarden over te leveren”⁴⁹. Er ontstond een echte “liga” tegen Granvelle en uiteindelijk kwam zijn positie zo sterk onder druk te staan, dat hij zich niet kon handhaven. Op dat moment verloor de kardinaal de steun van de landvoogdes en kon hij ook in Madrid niet meer op voldoende bescherming rekenen. Het feit dat hij in het nauw werd gedreven, betekende volgens kardinaal Granvelle dat de Koning de Nederlanden dreigde te verliezen⁵⁰. Door de oppositie en door de houding van Margaretha van Parma onder druk gezet, zag Filips II op 22 januari 1564 geen andere uitweg dan de kardinaal aan te raden “zich tijdelijk uit de Nederlanden terug te trekken”⁵¹.

De kritische observator 1569-1586

Na zijn vertrek uit de Lage Landen verbleef kardinaal Granvelle eerst korte tijd in de Franche-Comté, daarna vestigde hij zich te Rome, waar hij als maecenas en kunstliefhebber een prinselijk bestaan kende. In 1571 werd hij door Filips II tot vice-koning van Napels benoemd. Over de evolutie van de toestand in de Nederlanden bleef hij op de hoogte dankzij talrijke correspondenten, waaronder Maximilien Morillon, zijn vicaris-generaal⁵²

Kardinaal Granvelle was in 1567 zeer verheugd bij het vernemen

49 F. Postma, “Nieuw licht”, p. 157.

50 Kardinaal Granvelle aan de hertog van Alva, Brussel, 2-1-1564: Madrid. Archivo de la Casa de Alba, Caja 37, nr. 3 (geciteerd in G. Janssens, ‘*Brabant in het Verweer*’, p. 111).

51 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 211.

52 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 239-264. Over kardinaal Granvelle als maecenas ook C. Banz, « Zwischen Repräsentation und Humanismus – Zu Funktion und Anspruch von Granvelles Mäzenatentum », in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, p. 389-409 en Idem, *Höfisches Mäzenatentum in Brüssel. Kardinal Antoine Perrenot de Granvelle (1517-1586) und die Erzherzöge Albrecht (1559-1621) und Isabella (1566-1633)* (Berliner Schriften zur Kunst, 12), Berlijn, 2000; *Les Granvelle et l’Italie au XVIe siècle : le mécénat d’une famille* (red. J. Brunet & G. Toscano), Besançon, 1996 ; M. Van Durme, *Antoon Perrenot van Granvelle, beschermheer van Christoffel Plantijn* (Katholieke Vlaamse Hogeschooluitbreiding. Verhandelingen, 399), Antwerpen, 1948.

van de komst van de hertog van Alva naar de Nederlanden⁵³. Hij deed er ook alles aan om de hertog te steunen bij het uitvoeren van de bepalingen die de oprichting van de bisdommen in de Nederlanden meebracht. Na 1569 ziet men de relatie tussen Granvelle en Alva verkoelen en vanaf ca. 1572 uitte de kardinaal felle kritiek op Alva, vooral omdat hij zag dat de oppositie tegen het bewind van de landvoogd het gezag van de Koning dreigde aan te tasten. De kardinaal pleitte dan ook voor een meer voorzichtige aanpak⁵⁴. In 1575 werd hij door Filips II uit Napels weggeroepen en kreeg hij een diplomatieke opdracht te Rome. Het is daar, in de periode 1575-1579, dat hij zijn eerder geformuleerde adviezen voor een voorzichtige aanpak van het Nederlandse probleem opnieuw zou herhalen. Het is zeker dat zijn stem in Madrid werd gehoord. De Koning stelde immers met betrekking tot de Nederlanden volledig vertrouwen in kardinaal Granvelle⁵⁵.

De oorzaak van de problemen in de Nederlanden lag volgens Granvelle in het slechte bestuur van de gouverneurs, in de muiterij van de troepen, in de plunderingen waaraan het land bloot stond en in “de lamlendigheid van het Madrileense bestuur, de overheersende invloed van de Spaanse raadsheren en het gemis aan goede wil ten overstaan van de Nederlandse bevolking”⁵⁶. Dé grote boosdoener in Granvelle’s ogen was Willem van Oranje⁵⁷. De kardinaal was in de Lage Landen in een bittere machtsstrijd met de prins verwickeld geweest, een strijd waarin de Prins en zijn medestanders het uiteindelijk hadden gehaald⁵⁸. De kardinaal zou in 1578 de Koning dan ook de

53 V. Soen, *Geen pardon*, p. 152.

54 G. Janssens, “Cardinal Granvelle and the Revolt in the Netherlands. The evolution of his thought on a desirable political approach to the problem, 1567-1578”, in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, p. 141-142.

55 Zie bij voorbeeld Filips II aan Granvelle, 18-8-1576: AGS, *Estado*, legajo nr. 927, f° 50.

56 Granvelle aan J.B. Fonck, 14-7-1578 (geciteerd in M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 280).

57 Granvelle aan Filips II (mei 1573): AGS, *Estado*, legajo nr. 556, f° 54.

58 H.G. Koenigsberger, “Orange, Granvelle and Philip II”, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 99 (1984), p. 587.

raad geven zich van Oranje te ontdoen⁵⁹. Nadat Willem van Oranje in 1580 zijn *Apologie* had gepubliceerd, stond het voor Granvelle vast: Oranje moest uit de weg geruimd worden⁶⁰. De prins werd, na een eerder mislukte aanslag op zijn leven (Antwerpen, maart 1582), uiteindelijk op 10 juli 1584 te Delft in het Prinsenhof door de uit de Franche-Comté afkomstige Balthasar Gérard vermoord⁶¹.

Filips II wist dat hij Granvelle volledig kon vertrouwen en besepte dat diens politieke en diplomatieke ervaring goud waard waren. Daarom werd de kardinaal in de zomer van 1579 naar het Hof geroepen. Hij werd er voorzitter van de Hoge Raad voor Milaan, Napels en Sicilië, werd bij alle internationale kwesties betrokken en kreeg ook de opdracht om de Spaanse staatsfinanciën te saneren. Het is niet overdreven te zeggen dat kardinaal Granvelle op dat moment de voornaamste medewerker van Filips II was⁶². In deze goede verstandhouding zou later, in 1580 ten tijde van de verovering van Portugal, enige verkilling optreden. Het zou nadien nooit helemaal terug goed komen tussen de Koning en de kardinaal⁶³.

-
- 59 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 289-290. Plannen om Willem van Oranje en diens broer Lodewijk te vermoorden bestonden al vanaf 1573-1574: L. Lotar, *Mémoire sur l'affaire Jauregui. Anvers, mars 1582. Le cas du P.Antoine Temmerman*, Brussel, 1937, p. 7.
- 60 Granvelle aan Margaretha van Parma, 30-4-1581 (geciteerd door P.A.M. Geurts, *De Nederlandse Opstand in de pamfletten*, p. 106). Over de *Apologie: Apologie van Willem van Oranje. Hertaling en evaluatie na vierhonderd jaar, 1580-1980* (red. J.A. JONGBLOET), Tielt-Amsterdam, 1980.
- 61 K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584* (uitg. en red. R.P. Fagel, M.E.H.N. Mout & H.F.K. Van Nierop), Den Haag, 1994, p. 251-254 en O. Mörke, *Wilhelm von Oranien (1533-1584). Fürst und 'Vater' der Republik*, Stuttgart, 2007, p. 239 en p. 246-247. Over de aanslag van 1582: L. Lotar, *op. cit.* Over de moord: A. Van der Lem, "Van de Prins geen kwaad. De moordplannen van en op Oranje", in: *Koningsmoorden* (red. T. Verschaffel), Leuven, 2000, p. 159-172. Over de dader: N. Bosma, *Balthazar Gerards. Moordenaar en martelaar*, Amsterdam, 1983 en P.P. de Baar, E. Kloek & T. van der Meer, *Balthasar G.*, Amsterdam, 1984 (zie de bespreking van deze publicatie door G. Janssens, in *Standaard der Letteren*, 27 juli 1985).
- 62 S. Fernández Conti, *Los Consejos de Estado y Guerra de la monarquía hispana en tiempos de Felipe II (1548-1598)*, Salamanca, 1998, p. 181, p. 184 en p. 186-188.
- 63 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 302-325. Over de Spaanse verovering van Portugal: R. Valladares, *La conquista de Lisboa. Violencia militar y comunidad política en Portugal, 1578-1583*, Madrid, 2008.

Vicaris-generaal Maximilien Morillon: de eerste bestuurder van het aartsbisdom

De cliënt van Granvelle

Maximilien Morillon, tweede zoon van humanist en specialist Grieks Guy Morillon en Elisabeth de Mil, werd in 1517 te Leuven geboren⁶⁴. Van vaders zijde kwam de familie uit de Franche-Comté, zijn moeder, overleden in 1522, kwam uit een Brugse ambtenarenfamilie. Maximilien studeerde rechten aan de universiteiten van Leuven en van Dôle en werd na zijn studies clericus. Het is niet duidelijk wanneer hij werd gewijd. Vanaf 1532 stond hij in contact met Antoine Perrenot de Granvelle, de latere kardinaal. Toen die in 1538 bisschop van Atrecht werd, benoemde hij Maximilien Morillon tot zijn secretaris. Zoals gebruikelijk vergaarde Morillon talrijke prebenden en beneficiëes. In 1559 werd hij kanunnik van het kapittel van Sint-Baafs te Gent en ook van dat van Sint-Goedele te Brussel. Van 1562 tot 1570 was hij proost en aartsdiaken van de Utrechtse Onze-Lieve-Vrouwekerk. Daarnaast was hij ook proost van de Sint-Pieterskerk van Aire aan de Leie (nu in Frankrijk, dept. Pas-de-Calais). “*Le prévôt d’Aire*” was overigens een titel die hij graag voerde en waarmee hij ook vaak werd aangeduid. Morillon zat er warmpje in en werd omwille van zijn talrijke “vette prebenden” ook wel “*le gras*” genoemd.

In 1559 werd Antoine Perrenot de Granvelle aartsbisschop van het nieuwe aartsbisdom Mechelen. In 1561 werd hij kardinaal en benoemde hij Maximilien Morillon tot aartsdiaken en tot zijn vicaris-generaal. Het is in deze functie dat Morillon na het vertrek van de kardinaal, dus van van 1564 tot 1582, het aartsbisdom heeft geleid. Eigenlijk dient men voor die jaren eerder over “het vicariaat van Morillon” dan over het “episcopaat van Granvelle” te spreken. In 1582 werd Morillon tot bisschop van Doornik benoemd. Hij ontving op 16 oktober 1583 de bisschopswijding. Maximilien Morillon overleed drie jaar later, op 27 maart 1586.

64 De biografische gegevens m.b.t. M. Morillon werden gehaald uit de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van Veerle Heyndrix (zie hoger, noot 19). Over Guy Morillon: H. De Ridder-Symoens, “Morillon, Guy”, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, IX, Brussel, 1981, kol. 287-290.

De babbelzieke informator

Van zodra kardinaal Granvelle in 1564 de Nederlanden had verlaten, bleef hij zich nauwgezet op de hoogte houden van de toestand in de Lage Landen en in zijn bisdom. Eén van zijn voornaamste informanten was zijn ijverige en babbelzieke vicaris-generaal. In het archief van de kardinaal (de zogenaamde *Collection Granvelle*), dat voor 90% in de Bibliothèque d'Étude et de Conservation te Besançon (vroeger 'Bibliothèque municipale' genoemd) wordt bewaard, zijn er een goede 900 brieven van Morillon aan zijn *patronus* aanwezig⁶⁵. Slechts ongeveer de helft daarvan is - geheel of gedeeltelijk - uitgegeven. Wie de originelen met de editie van Edmond Poulet en Charles Piot vergelijkt, merkt dat de uitgave niet alleen heel wat fouten en lacunes vertoont, maar dat ook zo goed als alle teksten die niet over zuiver politieke aangelegenheden gaan, werden weggelaten. Dit is o.a. het geval voor veel brieven die uitsluitend over kerkelijke aangelegenheden handelen⁶⁶.

Wie voor de jaren 1564-1577 (en in mindere mate voor de jaren nadien) details zoekt over allerhande gebeurtenissen, geruchten en situaties in de Nederlanden, vindt in de brieven van Morillon meer dan zijn gading. Wat de duiding van de gebeurtenissen betreft, is het duidelijk dat Morillon zo goed als altijd de opinie van zijn *patronus* volgde. Zo was hij bij voorbeeld, net zoals Granvelle, aanvankelijk afkerig van de afkondiging van een Generaal-Pardon. Later zou hij schrijven dat het te lang op zich liet wachten. Over de komst en het optreden van de hertog van Alva heeft hij zich echter, in tegenstelling tot Granvelle, reeds van in het begin negatief uitgelaten⁶⁷.

Morillon behartigde vóór alles de belangen van zijn "heer en meester". Dit gold op de eerste plaats voor het veilig stellen van de dotaties van het aartsbisdom, maar ook voor de meer private aangelegenheden,

65 A. Castan, *Manuscrits de la Bibliothèque de Besançon* (Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements, 33), II,i, Parijs, 1900, p. 1-403.

66 *Correspondance du Cardinal de Granvelle 1565-1583* (uitg. E. Poulet & Ch. Piot), 12 delen, Brussel, 1877-1896. Zie ook G. Janssens, 'Brabant in het Verweer', p. 25.

67 V. Heyndrixx, *Maximiliaan Morillon*, p. 93 en V. Soen, *Geen pardon*, p. 152.

al werden die in hoofdzaak door zaakwaarnemer Odet Viron beredderd⁶⁸.

De vicaris-generaal 1564-1582

Wanneer de kardinaal in 1564 de Nederlanden verliet, waren de bepalingen van de oprichtingsbul *Super universas* (12 mei 1559) en van de omschrijvings- en dotatiebullen *Ex iniuncto* en *De statu Ecclesiarum* (11 maart 1561) enkel in de bisdommen Ieper en Brugge uitgevoerd, en in het aartsbisdom had de kardinaal zelfs nog steeds geen volledige jurisdictie over het hele grondgebied van zijn bisdom. Dat zou pas in 1568 gebeuren. De decreten van het concilie van Trente werden op 9 november 1565 te Mechelen uitgevaardigd⁶⁹. Het concilie bepaalde dat er in elk bisdom een seminarie diende te zijn. De hertog van Alva zette zich daar fel voor in en vanaf 1569 begon Morillon daar voor het aartsbisdom ook werk van te maken. Het aartsbisschoppelijk seminarie kwam er in 1570, te Brussel, maar had met grote financieringsproblemen te kampen. Nog geen tien jaar later werd het ten gevolge van het Calvinistisch bewind gesloten. Het zou Granvelle's opvolger Matthias Hovius zijn, die het priesterseminarie naar Mechelen zou brengen en het in het vroegere Standockcollege onderbracht⁷⁰.

Vicaris-generaal Morillon organiseerde voor de hele kerkprovincie een eerste provinciaal concilie. Het vond plaats in de Sint-Romboutskathedraal en duurde van 11 juni tot 14 juli 1570. Voorzitter was Maarten Rythovius, bisschop van Ieper en oudste bisschop van de Mechelse kerkprovincie. De uit het concilie voortvloeiende diocesane synode liet voor het aartsbisdom lang op zich wachten. Zij kon omwille van de onzekere politieke en militaire toestand

68 V. Heyndrixx, *Maximiliaan Morillon*, p. 133-140.

69 F. Willocx, *L'introduction des décrets du Concile de Trente dans les Pays-Bas et dans la principauté de Liège*, Leuven, 1929, p. 258-259 en V. Heyndrixx, *Maximiliaan Morillon*, p. 114-115.

70 J. Laenen, *Geschiedenis van het seminarie van Mechelen*, Mechelen, 1930, p. 12-23 en p. 43-44. Zie ook R. Tambuyser, "Kardinaal de Granvelle en de oprichting van een seminarie te Mechelen in 1573", in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 52 (1948), p. 206-210.

Vicaris-generaal Maximilien Morillon.

pas in april 1574 worden georganiseerd. Een maand later vond te Leuven het tweede provinciale concilie plaats⁷¹.

Al van bij de aanvaarding van het ambt als vicaris-generaal waakte Morillon er over dat het protestantisme in zijn bisdom zo min mogelijk kon worden verspreid. In januari 1566 liet hij zich dienaangaande tevreden uit. In een rapport aan de kardinaal schrijft hij dat er goede scholen waren en dat de meesters er niet van ketterse sympathieën verdacht werden. Ook was hij tevreden over de priesters. Er waren er niet veel, zo schreef hij, maar zij waren “geleerd” en zij hadden een goed inkomen⁷².

Belangrijk voor de zielzorg was het inrichten van landelijke dekenijen en het organiseren van dekenale visitaties. In 1573 werden er naast de dekenij Mechelen nog tien landelijke dekenijen ingericht⁷³. In de daaropvolgende jaren (1574-1575) werden in de omgeving van Mechelen enkele visitaties gehouden. Hieruit bleek dat de hervorming die het Concilie van Trente voorstond, nog maar weinig resultaat had opgeleverd. Veel priesters hielden zich niet aan het celibaat en leefden openlijk samen met hun vrouw⁷⁴.

Belangrijk voor de consolidering van de katholieke gemeenschap was het feit dat zowel in 1570 als in 1574 een Generaal Pardon werd afgekondigd. Wie zich met de Koning verzoende, diende zich immers vooraf met de katholieke kerk te verzoenen. De hertog van Alva achtte de inzet van de clerus en van de nieuwe bisschoppen dan ook cruciaal voor de uitvoering van het Pardon. De “*instructio delegatis et subdelegatis danda*” bepaalde duidelijk wie voor een kerkelijke reconciliatie in aanmerking kwam. Het waren de *subdelegati* die de macht hadden alle “afvalligen” te vergeven, behalve diegenen die eerder al door de

71 D. Vanysacker, “De Mechelse kerkprovincie en haar officiële drukken (1559-1607/13): een status quaestionis”, in: *Les Granvelle et les anciens Pays-Bas*, p. 213-214.

72 M. Morillon aan Granvelle, eind januari 1566, geciteerd door V. Heyndrixx, *Maximiliaan Morillon*, p. 116.

73 A. Jans, “Het ontstaan van de dekenij Mechelen (1559-1598)”, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 61 (1975), p. 67-73.

74 V. Heyndrixx, *Maximiliaan Morillon*, p. 130.

inquisitie waren gezocht of hervallen waren. De absolutie omvatte kwijtschelding van alle kerkelijke en wereldlijke straffen. Bijzondere aandacht ging naar de clerici. Als bewijs van verzoening kregen de verzoenden een reconciliatiebriefje. Op 10 december 1570 meldde Morillon dat er in het aartsbisdom 10.906 gereconciliëerden waren. Volgens hem waren het geen verstokte ketteren geweest, wel mensen die uit nieuwsgierigheid één of meerdere keren ketterse preken hadden bijgewoond. Zij behoorden tot de middengroepen, de grote groep onbeslisten. Door het “pardonbriefje” zagen zij hun katholiciteit officieel en schriftelijk bevestigd en dat kon in die dagen zeker geen kwaad. Het pardon was op pastoraal vlak in het aartsbisdom en in de andere bisdommen uiteindelijk toch een succes en de koningsgetrouwen, met de hertog van Alva op kop, zagen er winst voor de Koning in⁷⁵.

Op 6 juni 1574 vaardigde Alva's opvolger Luis de Requesens een nieuw Pardon uit. Het kwam er net na het tweede provinciaal concilie. Op dat concilie waren ook de landdekens uitgenodigd. Vicaris-generaal Morillon wenste een snelle pardonverlening, iets waarin kardinaal Granvelle hem bijtrad, maar wat helemaal niet de wens van de hertog van Alva was. Volgens Morillon zou een snelle pardonverlening voor de Koning mogelijk gezagsverlies kunnen voorkomen⁷⁶.

Maximilien Morillon zette zich ook in voor de hervorming van de kloosters die op het grondgebied van het aartsbisdom gelegen waren. Aangezien een aantal hiervan “exempt” waren en dus niet onderworpen aan de diocesane autoriteit, kreeg de vicaris-generaal van die kloosters geregeld heel wat tegenkanting. Kardinaal Granvelle was ook commende-abt van de abdij van Sint-Amands te Saint-Amand-les-Eaux (Frankrijk, Département du Nord). Dit bracht mee dat Morillon namens zijn “patron” veel energie in de materiële en geestelijke zorg voor deze abdij diende te steken. De monniken waren niet alleen erg laks inzake het onderhouden van de kloosterregel, zij weigerden ook Granvelle als hun abt te erkennen. In 1567 kon de bisschop van Doornik er echter een visitatie houden en in 1568 waren de prior en de onderprior vervangen en liepen de monniken in de pas⁷⁷.

75 V. Soen, *Geen pardon*, p. 220-223.

76 V. Soen, *Geen pardon*, p. 235 en p. 262.

77 V. Heyndriks, *Maximiliaan Morillon*, p. 117-120.

Ten gevolge van de incorporatie van de abdij van Affligem bij het aartsbisdom, viel deze abdij ook onder het toezicht van de aartsbisdom van Mechelen. Morillon ging er geregeld op bezoek en rapporteerde nauwgezet. Zo berichtte hij op 28 april 1572 uitvoerig over alle problemen waarmee hij in Affligem was geconfronteerd. Nog in Affligem werd prior Arnold Motmans in 1577 door de Staten tot abt benoemd. Het was een duidelijke politieke zet om de incorporatie bij het aartsbisdom ongedaan te maken. In 1578 werd de abdij echter door het staatsleger geplunderd en probeerde Motmans een aantal abdijsgoederen te verkopen om in het onderhoud van zijn monniken te voorzien. Dit leidde tot zwaar weerwerk van Morillon, die uiteindelijk, en met behulp van de Geheime Raad, Motmans tot onderwerping kon dwingen⁷⁸.

* *
*

Het jonge aartsbisdom Mechelen kwam, net zoals de andere nieuwe bisschoppen, tot stand ten gevolge van een politiek-administratieve wil van de vorst om ook via de kerkelijke indeling de Nederlanden als een eenheid te besturen. Van bij de oprichting werd duidelijk dat deze ongetwijfeld op pastoraal vlak erg nuttige maatregel voor heel wat politieke onrust en dissidentie zorgde. De kwestie van de nieuwe bisdommen was een belangrijk element in het verzet van de adel tegen de politiek van de Koning en zou, mede omdat zij uiteindelijk onder impuls van de hertog van Alva werd beslecht, gedurende de jaren van verzet en opstand, en zelfs daarna, geassocieerd worden met autoritair bestuur en repressie.

Het is evident dat de oorlog die de Nederlanden in de tweede helft van de zestiende eeuw heeft verscheurd zwaar op het platteland en op de steden heeft gewogen. Mechelen, Brussel en Leuven, de drie grote steden van het aartsbisdom Mechelen, hadden het in de periode 1572-1580 zwaar te verduren. Mechelen werd ingenomen, ontzet en geplunderd⁷⁹. De Leuvense universiteit, het bolwerk tegen het pro-

78 V. Heyndriks, *Maximiliaan Morillon*, p. 124 en p. 131-132.

79 Een overzicht van de gebeurtenissen te Mechelen tussen 1572 en 1580: G. Marnef, *Het calvinistisch bewind te Mechelen 1580-1585* (Standen en Landen, 87), Kortrijk-Heule, 1987, p. 79-137.

testantisme, kwijnende weg en stad en universiteit waren in het laatste kwart van de 16de eeuw nog maar een schim van wat zij voordien waren geweest⁸⁰. Brussel, de hoofdstad van de Nederlanden, kwam na 1576 in Staatse handen, kende een periode van calvinistisch bewind en werd uiteindelijk pas in 1585 door Alexander Farnese voor de Koning teruggewonnen⁸¹.

Zoals gezegd, werd Maximilien Morillon in 1582 tot bisschop van Doornik benoemd. Die aanstelling was een erkenning voor een man die de beste jaren van zijn leven aan zijn taak van vicaris-generaal van het aartsbisdom Mechelen had gewijd. Granvelle kreeg in 1583 van de Koning de toestemming om het aartsbisdom ter beschikking te stellen. Het was Morillon, zelf pas tot bisschop gewijd, die Jan Hauchin als nieuwe aartsbisschop de bisschopswijding heeft toegediend.

Na zijn terugtreden als aartsbisschop van Mechelen werd Granvelle in 1584 tot niet-residerend aartsbisschop van Besançon aangesteld. Hij overleed twee jaar later te Madrid op 21 september 1586. Enkele maanden eerder, op 27 maart van hetzelfde jaar 1586, was Maximilien Morillon in Doornik overleden. Zo kwam er bijna gelijktijdig een einde aan het leven van twee prelaten die allebei in 1517 waren geboren en die het grootste deel van hun leven zeer hecht met elkaar verbonden zijn geweest.

Het aartsbisdom kende gedurende de eerste decennia van zijn bestaan twee markante figuren: Antoine Perrenot de Granvelle en Maximilien Morillon. Kardinaal Granvelle was op de eerste plaats politicus. Het dagelijks bestuur van zijn bisdom liet hij zowel in Atrecht als in Mechelen aan anderen over. Granvelle was “een schitterende geest, een gewiekst diplomaat en een zeer verfijnd cultuurmens”⁸². Op politiek vlak was hij “monarchistisch-absolutistisch uit traditie, uit overtuiging en uit eigenbelang” en “al wie de privilegiën van de provinciën onvoorwaardelijk verdedigde, stond bij hem aangeschreven als een

80 *De universiteit te Leuven 1425-1975*, Leuven, 1976, p. 32-33.

81 A.L.E. Verheyden, “Het herstel van het Spaans regime te Brussel (1567- ± 1610)”, in: *Tijdschrift voor Brusselse Geschiedenis*, 1 (1948), p. 95-120.

82 M. Baelde, *De Collaterale Raden*, p. 296.

vijand van het centraal bestuur en van de vorstelijke prerogatieven”⁸³ Onder de nieuwe bisschoppen was hij op pastoraal gebied geen voorbeeld. Granvelle was volgens pater M. Dierickx s.j. “een uitstekend diplomaat en een echte maecenas, maar te belust op beneficiés, te weinig bekommerd om geestelijke zaken en daarenboven vatbaar voor kritiek op zijn zedelijk leven; hij was allermint de man om als primaat een krachtige hervorming door te voeren”⁸⁴. Aan vicaris-generaal Morillon daarentegen, komt de verdienste toe het jonge aartsbisdom Mechelen van bij de oprichting met veel inzet door woelig water te hebben geloodst. Hij was steeds zeer loyaal tegenover zijn bisschop en wantrouwde elke oppositie tegen de politiek van Filips II. Wel stond hij kritisch ten opzichte van de hertog van Alva, zeker wanneer diens optreden de loyauteit van de onderdanen tegenover de koning dreigde aan te tasten. Hij ontplooidde een grote pastorale activiteit, maar had af te rekenen met de ongunstige gevolgen van de burgeroorlog.

83 M. Van Durme, *Antoon Perrenot*, p. 348-349.

84 M. Dierickx, “Het begin van de katholieke reformatie”, p. 355.

De relaties van Mathias Hovius, derde aartsbisschop van Mechelen, met de abdij Affligem (1589-1620).

Dom Wilfried Verleyen osb

Inleiding.

Over de woelige tijd die de abdij onder het bestuur van Hovius, als vicaris-generaal en vervolgens als aartsbisschop, doormaakte, zijn we tamelijk goed ingelicht. Van de 31 jaren zijn eigenlijk de eerste dertien jaren het best gekend dankzij de bewaard gebleven correspondentie van de prior en andere monniken in de *Acta monasterii Hafflighemensis*¹. Met behulp van die brieven en van de correspondentie van de nuntiatuur die een blik achter de schermen toelaat, maar destijds voor de monniken verborgen bleef, kan men de evolutie van het jarenlange conflict op de voet volgen, vanaf het begin te Brussel tot het hoogtepunt met de overwinning van Hovius.

D. Beda Regaus (1718-1808), laatste proost en belangrijkste historicus van de oude abdij, was de eerste om de interessante correspondentie van de monniken in zijn monumentaal *Hafflighemum illustratum*² in te lassen en te commentariëren. Intussen is het derde deel van de *Acta monasterii Hafflighemensis* al verdwenen, maar dankzij hem bleef deze kopie bewaard, zoals zovele andere, van nu onvindbare stukken van het oude archief.

Wij wijdden er al twee uitgebreide artikels aan³. Daarbij komt nog het pikante werk van Eddy Put en Craig Harline, *Verloren schapen*,

1 Dendermonde, Archief Abdij HH. Petrus en Paulus, A.

2 *Annales et acta archicoenobii Hafflighemensis*, inleiding W. VERLEYEN, Brussel, 2002, 1290-1471 (Algemeen Rijksarchief, Reprints, 264).

3 W. VERLEYEN, 'De Affligemse communiteit in het klooster van Nazareth te Brussel (1588-1595)', in: *Eigen Schoon & De Brabander*, 80 (1997), 212-240; W. VERLEYEN, 'De Affligemse monniken in het Keizershof te Mechelen (1595-1605)', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 98 (1995), 93-117.

*schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*⁴. Het kleurrijk hoofdstuk over de Affligemse monniken eindigt echter al in 1602 met de nederlaag van de communiteit.

Wat de volgende periode betreft is, is men minder goed ingelicht. De Affligemse historicus Hubertus (Petrus) Phalesius (1585-1638) die de wederopleving persoonlijk meemaakte, is vooral van belang betreffende de restauratie van de afgebrande abdij. Wat het verleden aangaat, is hij in zijn annalen uiterst bondig en niet altijd correct. Hij heeft de « *personae dramatis* », de hoofdspelers van het conflict, nog persoonlijk gekend. Tot tweemaal toe wijst hij op hun verdeeldheid, wat hem blijkbaar in vertrouwen werd meegedeeld⁵.

Een andere belangrijke bron is het dagboek van Hovius dat wij in de jaren zeventig van de vorige eeuw in het aartsbisschoppelijk archief te Mechelen ontdekten en signaleerden aan onze archivaris die de passages i.v.m. de abdij publiceerde⁶. De bovenvermelde E. Put en Cr. Harline zouden ook de aandacht trekken op deze merkwaardig bron en er een boeiend artikel uit distilleren⁷.

In ons proefschrift *Dom Benedictus van Haeften, proost van Affligem, 1588-1648. Bijdrage tot de studie van het kloosterleven in de Zuidelijke Nederlanden*⁸

wijdden we al een aantal bladzijden aan het bestuur van Hovius onder wie de beroemdste auteur van de abdij intrad; hij zou hem eigenmachtig met voorbijgaan van verscheidene anderen tot proost benoemen. In Mechelen vonden we ook het sensationele dossier van G. Pontanus, de laatste tegenstander die Hovius liquideerde⁹

4 Leuven, 2002, 47-60.

5 *Monasterij SS. Petri et Pauli Affligeniensis Chronicon*, 278-280, Affligem, Abdijarchief, 1A2.

6 *Excerpta ex manuali Matthiae Hovii (1617-1620)*, in: *Fontes Affligemenses*, 17 (1975), I-II, 1-20.

7 'Dagboek van een aartsbisschop. Een portretstudie van Mathias Hovius 1542-1620', in: *Trajecta*, 3 (1994), 19-33.

8 Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België 45 (1983), 49-58.

9 W. VERLEYEN, 'Dom Godefridus Pontanus († 1623) prior van Neerwaver', in *Vlaamse Stam*, 25 (1989), 388-391.

Het bewogen leven van Hovius.

Mathijs Van den Hove die zijn naam latiniseerde tot Hovius, werd te Mechelen geboren in 1542. Zijn vader Andries was deken van het voldersambacht. Zijn zus Katharina werd grootjuffrouw van het Mechelse begijnhof. Een kleinzoon van zijn, in de Engelse Furie op 9 april 1580 vermoorde broer Johannes, zou gemijterde proost van de abdij Affligem worden, de abdij waarmee zijn grootoom zovele jaren in conflict leefde.¹⁰ M. Hovius leerde Latijn bij Martinus Duncanus in Wormer (Holland). Daarna studeerde hij de *Artes liberales* in het Spartaanse Standonckcollege te Leuven en de theologie in het Pauscollege. In december 1566 volgde zijn priesterwijding en benoeming tot onderpastoor en vervolgens pastoor in de Mechelse Sint-Pieter-en-Paulusparochie. Gedurende de Spaanse Furie in 1572 vluchtte hij naar O.-L.-Vrouw-over-de-Dijle en werd er door een soldaat met de degen bedreigd, terwijl hij de biecht hoorde van zijn bevreesde stadsgenoten. In 1574 werd hij kanunnik van het metropolitaan kapittel.

In 1580, bij de bezetting van Mechelen door de Calvinistische troepen, verborg hij zich in een kleerkast in het Hof van Hoogstraten, woning van gravin de Lalaing, slaagde erin de stad te ontvluchten en was vijf jaar predikant en lector in de Luikse Sint-Jacobsabdij van de benedictijnen. Bij zijn terugkeer te Mechelen in 1585, nam hij bezit van het aartsdiaconaat dat hem in 1584 was toegekend. In 1589, na de dood van Johannes Hauchin, tweede aartsbisschop van Mechelen, werd hij vicaris-generaal. De aartsbisschoppelijke zetel bleef vacant tot Hovius in 1596 benoemd werd. De twee vorige, door koning Filips II benoemde prelaten, namen nooit bezit van hun zetel. Er waren geen kandidaten voor het berooide aartsbisdom dat niet aantrekkelijk was voor de adel om in de kerk carrière te maken. Zodoende zag de koning en de H. Stoel zich genoodzaakt tenslotte na lang talmen toch te opteren voor een burger van lage geboorte zonder familiefortuin waarmee in het kerkelijk bestuur tekorten uit eigen zak konden aangevuld worden. Zijn vroomheid en inzet lieten overigens niet te wensen over, wel integendeel!

10 B. REGAUS, *Series seu catalogus monachorum Hafflighemensium*, inleiding W. VERLEYEN, Brussel, 2002, 900, 1290 (Algemeen Rijksarchief, Reprints, 264). Verder afgekort tot *Catalogus*; W. VERLEYEN, 'Dom Robertus Estrix (1610-1675) eerste gemijterde proost', in: *Eigen Schoon & De Brabander*, 89 (2006), 414.

Het in 1559 opgerichte aartsbisdom werd pas onder hem georganiseerd: officialiteit, seminarie, aartsbisschoppelijk paleis ... Het derde provinciaal concilie van Mechelen, in 1607 op zijn initiatief samengeroepen, speelde een grote rol bij de invoering van de Contra-reformatie: de organisatie van de pastorale visitaties, de hervorming van de kapittels, de vrouwenkloosters en de begijnhoven, de redactie van een catechismus, de publicatie van een *Pastorale* en een *Processionale*, de verbetering van de financiële situatie van de pastoors. Vele kerken dienden gerestaureerd te worden. Het Twaalfjarig Bestand was gunstig voor de realisatie. Hij speelde een belangrijke rol in de organisatie van het bedevaartsoord Scherpenheuvel en de cultus van de martelaren van Gorcum.

Hij bevorderde de Bergen van Barmhartigheid, ingevoerd door architect W. Coebergher die zou meewerken bij de onderwerping van de Affligemse monniken. In het politieke leven van zijn tijd was hij niet bijzonder actief, ofschoon hij een vertrouweling van aartshertog Albrecht was. Als prelaat van de abdij Affligem nam hij in 1600 deel aan de bijeenkomst van de Staten-Generaal, waarvan hij enige vergaderingen voorzat. Vanaf de late middeleeuwen hadden de Affligemse abten er immers de voorrang bij de geestelijkheid, de eerste stand.

Zijn verbetering om de Kerk te hervormen die hem toevertrouwd was, typeert wel zijn karakter. Hij vermeed de conflicten niet zoals zijn voorganger, getuige zijn strijd met de abdij Affligem. Noch doctor in de theologie, noch van adellijke geboorte, zoals vele van zijn collegas, was hij vooral een goede organisator en een gewetensvolle beheerder. Dankzij zijn pastorale bewogenheid stond hij hoog in aanzien bij de aartshertogen en nuntius Guido Bentivoglio. Hij stierf op 30 mei 1620, nog wel in de abdij Affligem die hij zo hard had behandeld.¹¹

De abdij Affligem.

De in 1062 gestichte abdij, de *primaria Brabantiae*, eens necropool van het hertogelijk huis, waar de standaard van het vorstendom werd bewaard

11 C. HARLINE en E. PUT, art. 'Hovius (Mathias, archevêque de Malines (1596-1620)', in: *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques*, 24 (1993), 1297-1299; ID., *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, (Leuven, 2002), 10-27.

zoals in de koninklijke abdij van Saint-Denis in Frankrijk, lag sinds 1580 in puin. Sinds de vlucht voor de Staatse troepen in 1578, in opstand tegen koning Filips II, waren de monniken op de dool. In 1578-1579 verbleef de communiteit te Dendermonde, in 1579-1582 te Aalst, in 1582 te Doornik, in 1582-1583 te Bergen, in 1585-1586 te Leuven, in 1586-1588 te Waver en sinds 1588 te Brussel. Zeven woonplaatsen in tien jaar tijds ! Na de eerste plundering van de priorij van Neerwaver in november 1587 was prior Livinus De Muldere al met enige confraters naar Brussel gevlucht, de overigen volgden na de tweede inval van de tuchteloze soldeniers, maar gedurende verscheidene maanden leefden ze blijkbaar verspreid in de stad en was er geen gemeenschappelijk leven meer. De meesten waren al mishandeld of zelfs de dood nabij geweest.

De hardnekkige strijd in het klooster van Nazareth te Brussel met het Mechelse vicariaat voor de zelfstandigheid van de abdij (1589-1595).¹²

De weerstand werd georganiseerd door prior L. De Muldere. Deze was afkomstig van Brussel en latiniseerde zijn naam tot Mulderus. Gedurende de Spaanse Furie te Aalst werd hij door muitende soldeniers gevangen genomen. Zijn benoeming tot abt van Saint-Amand mislukte door de tegenstand van vicaris-generaal Maximiliaan Morillon. Vanaf 1583 stond hij aan het hoofd van de Affligemse communiteit met de titel van prior. In 1587 stelde aartsbisschop Johannes Hauchin dan het klooster van Nazareth¹³ te Brussel in de benedenstad, gesticht door de Broeders van het Gemene leven, voorlopig ter beschikking van de Affligemse communiteit die nog twaalf monniken telde; de lekebroeders waren allen overleden.

Na de dood op 5 januari 1589 van de minzame aartsbisschop J. Hauchin kwam de communiteit onmiddellijk in conflict met het Mechels metropolitaans kapittel onder leiding van vicaris-generaal Hovius. Het kapittel eiste *sede vacante* het beheer van alle abdijsgoederen op en verbood terstond aan de ontvangers nog iets te betalen tenzij aan de door de kanunniken verkozen economen. De monniken hielden staande dat

12 W. VERLEYEN, 'De Affligemse communiteit in het klooster van Nazareth te Brussel (1588-1595)', in: *Eigen Schoon & De Brabander*, 80 (1997), 212-2407.

13 Later klooster van de Clarissen-Urbanisten vulgo Rijke Klaren, wier gebouwen nog bestaan.

dit inging tegen de pauselijke bul van de incorporatie van de abdij als dotatie bij het aartsbisdom. Zij eisten op 13 januari 1589 eigenbeheer over hun deel van de goederen op. De kanunniken riposteerden op 23 januari in een apostil, dat de rechtstitel van de abdij door de vereniging met het aartsbisdom teniet was.

Toen kozen de monniken op 5 februari 1589 L. De Muldere en E. Van Aerschot, prior van Bornem¹⁴ tot commissarissen en Franciscus Van Mechelen, procureur bij de Raad van Brabant, tot advocaat. Wellicht was deze laatste de schoonbroer van Arnold Motmans, prior van Neerwaver en gewezen *abbas electus*, verkozen tegen kardinaal Granvelle in, maar nooit bevestigd door de H. Stoel. Zij wonnen het advies in van juristen die onder meer beweerden dat de aartsbisschop slechts als abt van Affligem in de staten zetelde; anderen meenden zelfs dat de incorporatie feitelijk in strijd was met het kerkelijk recht.

Desondanks kreeg het kapittel gelijk in de Raad van State. Daarop volgden verscheidene verordeningen van de kanunnik-econoom: rekenschap geven van alle uitgaven, zo sober mogelijk leven door ongelegen gastvrijheid te vermijden, het personeel beperken en slechts een enkele tafel en wel in de refter inrichten, geen schulden maken zonder zijn toestemming en zich niet in het beheer van de goederen mengen door van de pachters en anderen iets te eisen of te ontvangen. Daarop verklaarden de monniken dat ze rekenschap zouden geven, ofschoon het al zeventig jaar niet meer gebeurde, dat de gastvrijheid en het personeel al tot het minimum beperkt waren en dat men geen schulden zou maken als de nodige financiële steun tijdig verstrekt werd.

De econoom en zijn helper eisten op 3 juli 1589 nauwkeuriger rekeningen samen met al de kwijtschriften en specificaties. Op 10 juli 1589 toonde de prior zich verwonderd over hun wantrouwen. Ofschoon de overleden aartsbisschop er tevreden mee geweest was, zouden zij toch het gevraagde geven. 's Anderendaags kreeg men een aansporing om een *dispensator* (huiseconoom) te kiezen. Tevens wilden de economen een verslag van het wijnverbruik dat, in de nood waarin men verkeerde, beperkt diende te worden.

14 Afhankelijke priorij van de abdij Affligem, verbonden aan de parochiekerk.

Toen de prior in het conventueel kapittel en bij de voorzitter van de Geheime Raad beschuldigd werd van wanbeheer en verdachte omgang met het andere geslacht, verdedigde hij zich bij deze laatste en deed ook zijn beklag bij vicaris-generaal Hovius die op 9 oktober 1589 bitter reageerde. Hij herinnerde eraan dat zij vroeger aan vicaris-generaal M. Morillon en anderen wel rekenschap hadden gegeven en betichtte de prior ervan te gemeenzaam zijn geweest met een of meerdere zusters van de Magdalenen¹⁵ en van Bijgaarden¹⁶. Hij beval met Allerheiligen rekenschap van het beheer te geven. Daarop beriep de prior zich op een tegengestelde gewoonte; bovendien waren de documenten van de laatste jaren door de twee plunderingen te Neerwaver verloren gegaan.

Bij het zoeken naar een uitweg in het conflict was er ook aan secularisatie gedacht. Sommige jongeren waren ervoor gewonnen. Het gerucht deed de ronde dat er kanonikaten aangeboden waren en dat nog enkel de handtekeningen ontbraken. Toen Nicolaas Vreden, abt van Deutz bij Keulen en waarnemend preses van de benedictijnercongregatie van Bursfeld¹⁷, dit vernam, schreef hij op 14 april 1589 aan de prior toch de band met de congregatie niet te verbreken die zelfs de paus nauwelijks kon ontbinden. Hij zond kopieën van de acten aangaande de vereniging en de bekrachtiging ervan in 1523 door keizer Karel V.

De congregatie van Bursfeld was zeer verzwakt. Abt Melchior Bödcker, wiens verkiezing in 1585 te Bursfeld al voorgezeten werd door lutheraanse abten, maar die nog volgens de katholieke ritus was gewijd, had geen weerstand geboden bij de invoering van de protestantse hervorming in zijn klooster. Desondanks zou hij nog in 1596 en in 1597 een procurator zenden naar het jaarlijks kapittel van de congregatie. De situatie bleef dubbelzinnig tot de keuze van de protestantse prior tot zijn opvolger in 1602 de ondergang van het katholieke Bursfeld bezegelde. De afval van de moederabdij bracht de congregatie zelf in discredit. Van 1578 tot 1596 was er geen preses meer en van 1582 tot 1596 vielen de jaarlijkse kapittels weg.

15 De bekeerde meisjes van lichte zeden in het klooster van Bethanië.

16 Waarschijnlijk worden hier de benedictinessen van de priorij Klein-Bijgaarden te Sint-Pieters-Leeuw bedoeld, niet die van de adellijke abdij Groot-Bijgaarden.

17 Bij Göttingen.

In 1591 wilden de bisschoppen de benedictijnerabdijen visiteren. Hovius kondigde aan dat niet enkel Affligem maar ook Vlierbeek aan de beurt zou komen. Toen deed de prior een beroep op de abt van Gembloers en nogmaals op de congregatie, maar daadwerkelijke steun bleef uit. Het gerucht deed de ronde dat de congregatie van ketterij verdacht was. De prior verwittigde de Keulse abten die dit op 25 maart 1591 ontkenden en verhaalden hoe zij een abdij die al dertig jaar afgefallen was, ondanks bedreigingen en een uur wachten vóór de gesloten stadspoort, hadden teruggewonnen.¹⁸

Toen J. Olivier in 1592 bij een inval van Hollandse troepen te Waver, waar hij pastoor was, gevankelijk naar het eiland Tholen was gevoerd en er 600 fl. losgeld geëist werd, weigerden de economen van het bisdom aanvankelijk de betaling en verwezen de prior naar zijn parochianen.

Op 13 oktober 1592 verkreeg Hovius van de nuntius de toelating om de visitatie van de Affligemse communiteit te doen, samen met een kanunnik en een religieus, desnoods van een andere communiteit. Ondanks deze opdracht zou de visitatie pas in 1595 doorgaan, want de Congregatie van Bursfeld verzette zich en volgens de advocaten die de monniken raadpleegden, was zo'n visitatie irregulier en vereiste bovendien een koninklijk *placet*. De communiteit protesteerde en deed een beroep op de H. Stoel langs de Congregatie van Bursfeld.

Begin 1595 wilde Hovius de visitatie doordrijven die de nuntius al twee jaar voordien aan het kapittel had toegestaan, maar waartegen de monniken zich in Rome en Brussel bleven verzetten. Op 11 januari 1595 vergaderde de communiteit samen met de buitenheren, nog elf in getal. Allen ondertekenden een verklaring, opgesteld door de prior, waarin stelling genomen werd, niet tegen de visitatie *in se* maar tegen de visitators die gewraakt werden. Daar een visitatie niet enkel over geestelijke maar ook over tijdelijke zaken ging, diende ook het kapittel als beheerder van de goederen gevisiteerd te worden. Anders zou Hovius rechter in eigen zaak zijn. Daarbij kwam nog dat de abdij krachtens pauselijk recht tot de Congregatie van Bursfeld behoorde

18 W. VERLEYEN, 'De Affligemse monniken in het Keizershof te Mechelen (1595-905)', in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 98 (1995), 103.

Aartsbisschop Matthias Hovius (1595-1620).

Vilvoorde, Klooster Gasthuizusters, schilder en jaar onbekend, 93 x 72 cm.

Op aanwijzen van Jan van der Burch, chef-president van de Geheime Raad en gewezen voorzitter van het Parlement van Mechelen, benoemde Filips II in april 1595, na een vacature van zeven jaar, de Mechelenaar Mathias Hovius tot opvolger van Joannes Hauchin die na een episcopaat van 5 jaar was overleden in 1589. De betekenis van Hovius voor de contra-reformatie in de Mechelse kerkprovincie is moeilijk te overschatten. Cornelius a Lapide beoordeelde hem als volgt: “Onder zulk een kerkvoogd kon de Kerk van Mechelen zich ... dermate onderscheiden, dat ze niet enkel voor de Belgische Kerken, maar ook voor alle kerken uit Europa, als voorbeeld kon worden aangeduid“. Een provinciaal concilie (1607), een diocesane synode (1609), de jaarlijkse vergaderingen van de dekens en het heroprichten van een seminarie (1595) waren zijn grote verwezenlijkingen.

en door abten daarvan diende gevisiteerd te worden, onder bedreiging met kerkelijke straffen. Het betaamde niet dat seculiere geestelijken, zonder enig benul van het monastieke leven, erover zouden oordelen. Vicaris-generaal Hovius diende er zich dan ook niet over te verwonderen, dat de monniken, na vruchteloos enige tijd voor beraad te hebben gevraagd, een beroep deden op een beter geïnformeerde paus. Hovius was er toe gehouden, zoals de vorige aartsbisschoppen, de visitators van de Congregatie van Bursfeld te ontbieden om op kosten van de abdij de visitatie te doen.

Toen vroeg Hovius aan de Raad van Brabant of er een koninklijk *placet* vereist was voor de visitatie en verkreeg het op 17 februari 1595. Intussen had de prior nogmaals een beroep gedaan op de Congregatie van Bursfeld, maar het was te laat. Op 23 februari 1595 verscheen Ph Van Asbroeck, secretaris van het geestelijk hof van Mechelen in het kwartier van Brabant, in het klooster van Nazareth met het bevel de afwezige religieuzen te ontbieden voor de visitatie op 27 februari. Desondanks dienden de monniken op 25 februari nog een ander smeekschrift in bij de Raad van Brabant om vier of vijf maanden uitstel van de visitatie tot zij het rescript op hun beroep van de H. Stoel zouden ontvangen hebben. Op 27 februari reageerde de Raad van Brabant echter negatief zodat ook deze ultieme verdragingsprocedure mislukte.

De twee visitaties, door Hovius en door Bursfeld, in 1595.

Op 27 februari 1595 verscheen vicaris-generaal Hovius samen met Hieronymus de Monceaux, benoemde abt van Sint-Adriaan te Geraardsbergen, en Franciscus Van der Burch (Borgt), licentiaat in de beide rechten en deken van het metropolitaans kapittel, later aartsbisschop van Kamerijk, in het klooster van Nazareth. De monniken waren er in een kamer kapittelsgewijs vergaderd, met uitzondering van de priors van Neerwaver en Bornem. Hovius liet door notaris Ph Van Asbroeck de visitatieopdracht van de nuntius en het koninklijk *placet* voorlezen. Daarna vroeg hij aan de communiteit of zij uitdrukkelijk de visitatie wilde toelaten. Na enig beraad antwoordde de prior dat men bereid was, om een schandaal te vermijden, het ditmaal toe te laten zonder afbreuk te doen aan de voorrechten, verleend aan de benedictijnerorde en aan de Congregatie van Bursfeld, en op voorwaarde dat de visitatie niets nieuws zou invoeren. Daarop repliceerde Hovius dat hij de visitatie wilde doen volgens de opdracht van de nuntius.

Kritiek op de prior en de econoom kwam er vooral van de jongeren, 35 tot 40 jaar oud. G. Pontanus was de heftigste: hij vorderde de afzetting van beide, de aanstelling van G. Van der Haeghen tot prior en de keuze van een nieuwe econoom door de communiteit. Volgens hem hadden verscheidene monniken slechts onder druk van de prior toegestemd in sommige acties tegen het metropolitaans kapittel. Wegens zijn verzet was hij beticht van rebellie en samenzwering. De prior had hem gedurende drie weken de absolutie ontzegd en zelfs anderen verboden zijn biecht te horen. Hij was tevens gesuspendeerd geweest. Volgens hem diende men de monniken in te schakelen in de zielzorg.¹⁹

Blijkbaar was de prior veel afwezig en dronk hij te veel. Hij zou ook bars opgetreden zijn. Volgens G. Pontanus was hij soms te gemeenzaam met vrouwelijke gasten, maar J. Olivier getuigde dat hij goed als overste fungeerde. Algemeen werd er geklaagd over econoom M. Van den Wijngaerde. Hij was zo lastig bij het verstrekken van het noodzakelijke, zelfs aan de zieken, dat de priesters hun misstipendia voor zich hielden, wat zelfs door de prior geduld werd. N. Van der Meeren wees zijn onhebbelijkheid aan een beroerte die hem getroffen had. Volgens J. Olivier was er toch niemand bekwaamer dan hij. Sinds jaren had hij geen rekenschap van zijn beheer gegeven.

Bij het personeel heerste grote onenigheid. Niemand bekommerde zich om hen. De prior en de econoom weten de schuld aan mekaar. Volgens de econoom was de prior te inschikkelijk en gaf hij zelfs de sleutels van de kelders aan zijn persoonlijke dienaar. De econoom liet de dienaren betijen en misbruik maken van spijs en drank.

In achttien punten verordenden de visitators onder meer dat niemand mocht uitgaan zonder toelating van de prior of bij diens afwezigheid van de senior W. Van der Haeghen. Indien men, later dan bepaald was, terugkeerde, diende men terechtgewezen te worden. 's Avonds mocht niemand nog uitgaan want het verwekte ergernis een religieus laat op straat te zien. De prior moest er zorg voor dragen dat de huisknechten sober, bezonnen en eerbaar leefden en hun de sleutel van de kelder met het betere bier afnemen. Hij was ertoe gehouden de monniken in het kapittel te vermanen en de ongehoorzamen te straffen, echter zonder

19 Op 10 maart kreeg hij van Hovius de toelating te Leuven zijn studies voort te zetten!

opgewondenheid. De was moest door eerbare vrouwen gedaan worden en niemand mocht nog bij hen komen. Aan de buurvrouwen was het niet meer toegelaten hun linnen in de tuin te hangen. Slechts zelden mocht men gasten en nog minder vrouwen ontvangen. De maaltijden dienden sober te zijn en niet langer te duren dan het betaamde in religieuze gemeenschappen. Onverwijld moest men de drank wegnemen. Alle aalmoezen werden geschorst opdat niet aan de schuldeisers zou ontnomen worden wat aan de armen gegeven werd. Niemand behalve de econoom mocht de nachtsleutel van de achterpoort hebben en deze diende ze op gepaste tijd te sluiten. Daar de ledigheid de moeder van alle kwaad is, dienden de monniken zich naast het koorofficie met stichtende lezing en schrijven bezig te houden. Niemand mocht nog buiten celebreren tenzij W. Van der Haeghen bij de Zwartzusters en zij die dringend in Sint-Gorik²⁰ gevraagd werden. Zij dienden onmiddellijk na de mis terug te keren. Alle giften en misstipendia moesten afgegeven worden aan de prior. Deze zou er voor zorgen dat iedereen het nodige ontving en dit met welwillendheid, zonder wrange woorden. De econoom was er toe gehouden iedere vrijdag rekenschap te geven van zijn beheer. Het trimestriëel verslag diende door de vier senioren ondertekend en aan de economen van het aartsbisdom overgemaakt te worden. Daar het Mechelse kapittel door het Brusselse stadsbestuur, ja door de koning, dringend aangezet werd het klooster te ontruimen voor de oprichting van een jezuiëtencollege en de monniken geen geschikte woning vonden in Brussel, waar zoals alles, ook de huizen zeer duur waren, leek het de visitators goed hen naar Mechelen over te brengen, provisorisch voor drie jaar. Intussen kon de aartsbisschop uitzien naar een geschikte plaats in Brabant voor een klooster. Aan de economen werd bevolen jaarlijks 200 rijns gulden uit te keren per religieus. Daarop insisterden de monniken bij de visitators op verscheidene punten: de kruisgang te Affligem minstens met stro te laten dekken en aan pachter Franciscus Lemmens²¹ te verbieden de gewijde plaatsen nog langer met de mest van het vee te bezoedelen; een einde te stellen aan het vervangen in de administratie van de naam Affligem door die van het aartsbisdom; de abdijhoeven te herstellen, vooral de

20 De parochiekerk in de nabijheid van het klooster.

21 Deze gewezen dienaar van aartsbisschop Hauchin pachtte de abdijruïnes te Affligem, waarin hij ook woonde. Hij gebruikte de kerk als schuur en stal (W. VERLEYEN, 'De familieclan van Franchoy's Lemmens († 1637) bosmeester van de abdij Affligem', in: *Vlaamse Stam*, 33 (1997), 441- 451).

meest bedreigde; het plenaire gezag van de prior op geestelijk gebied te vrijwaren bij ontstentenis van een abt en proost; het aanvaarden van geschikte postulanten na twintig jaar onderbreking; de restitutie van het conventszegel en van de hamer om de bomen te merken bij het kappen; de recuperatie van de ontvreemde koorboeken; een einde te stellen aan de twisten tussen de economen en de monniken. De visitators reageerden vrij welwillend, zij het nogal evasief. Op sommige punten bleven zij onverzettelijk: de status quo i.v.m. de bevoegdheid van de prior; het verbod te recruteren en de toewijzing van het zegel en het merkijzer aan de aartsbisschop.

Op 18 maart 1595 zond Petrus Bruger van Deutz vier aanbevelingen aan de voornaamste leden van de staten van Brabant en het *ministerie* om op te treden tegen de verdrukking van de abdij en om de visitatie die inging tegen de rechten van de congregatie, te beletten. De abten van Sankt- Pantaleon, Grosz- Sankt- Martin te Keulen, Deutz en Brauweiler hadden de stukken ondertekend. Dit alles kwam dus te laat.

De abten van Gembloers en Sint-Andries bij Brugge, resp. Louis Sombeck en Petrus Aimerich, werden aangesteld als visitatores van Affligem. Deze visitatie ging pas door op 7 april 1595. Zij verklaarden eerst de vorige visitatie ongeldig, daar deze gedaan werd door seculiere priesters in strijd met de unie van Bursfeld en het concilie van Trente. Weliswaar herhaalden zij de meeste voorschriften i.v.m. de kloosterobservantie, maar spoorden tevens de priesters aan wekelijks te celebreren en één of twee biechtvaders naast de gewone te benoemen. Het betaamde niet dat de monniken van zo'n voorname abdij in zo'n beroemde stad het officie verrichtten zonder passende koorledij. Men mocht zich niet ophouden aan de voorpoort. Aan de prior werd bevolen jongeren aan te nemen die onderlegd waren in de letteren en de zang, uit eerbare en katholieke ouders geboren, om de door de ouderdom uitgeputte religieuzen bij te staan. Wanneer de tafellezing onderbroken werd, diende men toch te zwijgen. De prior moest, bij het aanstellen van de kloosterfunctionarissen, de senioren raadplegen. De visitators konden er hoegenaamd niet mee akkoord gaan dat de monniken Brabant verlieten en zich te Mechelen zouden vestigen. Zij dienden in hun eigen gebouwen, hetzij in Brussel, hetzij te Dendermonde, hetzij te Aalst hun intrek te nemen. Vanuit de laatste stad konden ze zelf hun tuinen, gronden en vijvers te Affligem cultiveren en zo hun armoede verlichten. De aanstelling van een proost werd naar het volgend kapittel

verwezen. De monniken van de priorijen dienden, indien het gemakkelijk en zonder gevaar kon, tweemaal per jaar naar de communititeit te komen en er hun tekortkomingen in het kapittel belijden, opdat ze niet volledig van hun confraters zouden vervreemd schijnen.

De gedwongen verhuis naar het Keizershof te Mechelen (1595).²²

Oorspronkelijk was het Keizershof op de Veemarkt de verblijfplaats van de bisschop van Kamerijk, wanneer hij in Mechelen was. Het mooie, huidige, gotische gebouw met trapgevels, waarin nu de stadsschouburg gevestigd is, werd in 1480 opgericht door hertogin Margareta van York. Hertog Filips de Schone verbleef er tien jaar. Keizer Karel V werd er opgevoed met zijn zussen Eleonore, Isabella en Maria. Voor de monniken diende het atrium als kapel.

Op 27 april 1595 beval vicaris-generaal Hovius aan zijn secretaris bij de monniken te gaan informeren of ze zonder nog langer te talmen wilden gehoorzamen. Indien ze weigerden, diende hij hen ‘s anderendaags samen te roepen en te suspenderen. De prior en de monniken antwoordden dat zij zich niet konden losmaken van de Congregatie van Bursfeld wier visitator niet akkoord ging met de translatie naar Mechelen en de toewijzing van een toelage. Op 1 mei 1595 poogde Hovius dan de monniken, hun prior vooral, in discredit te brengen bij Gerard Foller, abt van Deutz, die fungeerde als preses van de congregatie. Deze zou er niet op ingaan. Dezelfde dag wees de communititeit in een smeekschrift tot de Raad van Brabant erop, dat de bul van de incorporatie niet werd nagekomen, wanneer zij in het voordeel van de monniken was. Volgens de monniken legde het Mechelse vicariaat het erop aan, hen in te lijven bij de kanunniken of hen allengs te laten uitsterven. Zij werden verplicht naar Mechelen te verhuizen ofschoon zij hun refugie in Brussel verkozen²³. Vicaris-generaal Hovius had aan de prior verboden, hetzij persoonlijk, hetzij door een afgevaardigde, deel te nemen aan het kapittel van Bursfeld, waartoe zij nochtans krachtens gelofte verplicht waren.

22 W. VERLEYEN, ‘De Affligemse monniken in het Keizershof te Mechelen (1595-1605). Het conflict met aartsbisschop Hovius’, in: *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 98 (1994), 93-117.

23 Dit grote complex, later paleis van de aartsbisschoppen, waaraan de Bisschopsstraat nog herinnert, stond ter plaatse van de huidige building van de post.

Het Keizerhof in Mechelen.

Detail uit een ingekleurde pentekening van Jan Baptist de Noter, SAM.

Na het tragische overlijden van haar vader Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, in 1477 in Nancy, kocht zijn weduwe Margareta van York van bisschop Jan van Bourgondië de Mechelse residentie van de bisschoppen van Kamerijk. Zij verwierf verder nog 7 huizen en aanpalende terreinen aan de Keizerstraat en liet er een aan haar stand aangepast paleis optrekken. In 1486 verkocht Margareta haar paleis aan de stad Mechelen die het schonk aan Maximiliaan van Oostenrijk, in de hoop het prinselijk hof in Mechelen te kunnen houden. Toen Margareta overleed in 1503 kwam hier Margareta van Oostenrijk, de dochter van Maximiliaan, wonen. Zij verzorgde er de opvoeding van de later Keizer Karel V, vandaar de naam Keizerhof voor dit paleis. Toen Karel in 1516 koning van Castilië werd, bleef het paleis leeg. Op bevel van aartsbisschop Hovius verbleven hier van 1595 tot 1605 de benedictijnen van Affligem, wiens abdij in de jaren 1580 door de geuzen was verwoest.

Op 10 mei 1595 werd J. Olivier toch door de communitieit afgevaardigd naar het jaarlijks kapittel. Toen dit echter te Koblenz niet kon doorgaan wegens de geringe opkomst, een gevolg van de onveilige wegen en andere moeilijkheden, kreeg hij een aanbeveling voor de nuntius²⁴ te Trier. Deze schorste, in afwachting van een ander onderzoek van de incorporatiebul, alle maatregelen tegen de monniken.

Intussen begaf de tegenstand van de monniken. Op 12 juni 1595 verplichtte Hovius hen te kiezen tussen Mechelen en Leuven. Toen opteerden de prior, W. Van der Haeghen, N. van der Meeren en W. Coen voor Mechelen. M. Van den Wijngaerde liet de keuze aan Hovius over; G. Pontanus en J. Houbraecken kozen Leuven. Op 18 juni kante de gewezen verkozen abt A. Motmans, prior te Neerwaver, zich beslist tegen Mechelen, ofschoon hij zich sinds zijn onderwerping in 1580, steeds op de achtergrond had gehouden. Hij opteerde voor Affligem, of indien dit onmogelijk was, voor de priorij van Neerwaver. De monniken capituleerden en verhuisden naar Mechelen. Toen J. Olivier het slechte nieuws vernam op zijn terugreis, afgemat en met verwonde voeten, schreef hij op 17 juni een heftige brief, waarin hij zijn confraters van eedbreuk beschuldigde, daar zij zich plechtig verbonden hadden niet toe te geven.

In het Keizershof waren er nog twee knechten. De gasten, zelfs de vrouwen, dienden er aan de tafel van de monniken te eten. Er waren slechts twee bedden voor confraters die op bezoek kwamen; de overigen konden in de residentie van Hovius logeren. Zelfs voor hun kleding waren de monniken verplicht zich tot Hovius te wenden. De kleinere zaken werden verstrekt door zijn zus-begijn die zij minachtend in hun vertogen een *muliercula* (vrouwetje) noemden; het werd als vernederend ervaren. Wekelijks kregen zij 25 fl. betaald door een kanunnik voor hun levensonderhoud. Van de kapoenen, hennen en karpers die te Affligem gekweekt werden, ontvingen ze niets. Volgens Hovius konden ze vlees en vis op de markt kopen. De pitancies werden niet meer uitgereikt tenzij voor een jaarlijks bedrag van 6 fl. per persoon uit een recente fundatie.

24 Ottavio Mirto Frangipani die later als nuntius te Brussel een grote rol zou spelen in de strijd van de monniken tegen Hovius.

Op 10 augustus 1595 gaf de prior met de toestemming van de aartsbisschop de Bernardusstaf in leen aan de kerk van Steenokkerzeel, waar deze heilige bijzonder vereerd werd.

Op 6 oktober 1595 werd Hovius, toen al aartsbisschop, door het kapittel gemachtigd het Affligemse college te Leuven en de refuge te Dendermonde te verkopen om de oprichting van een aartsbisschoppelijke residentie te Mechelen te bekostigen. Op 1 juli 1596 kocht het aartsbisdom een groot huis en vier kleinere huizen op de Wollemarkt, waar nu nog het paleis staat. De ruïnes van het afgebrande Hof van Meldert in de omgeving van de abdij, weleer als buitengoed gebouwd door Karel de Croy, bisschop van Doornik en abt van Affligem, werden gesloopt om het materiaal te Mechelen te gebruiken.

Intussen verviel de abdij meer en meer. De vegetatie overwoekerde de ruïnes. In de refter en op de gewelven van de kruisbeuk groeide er struikgewas. Op 12 mei 1597 bracht de Brabantse edelman Adriaan van Marselaer een uitgebreid bezoek aan de abdij, maakte notities en tekende een plan met schetsen van de ruïnes en van de *gisant* van koningin Aleidis. Adriaan Rampelberch, destijds tweede bakker, vertelde weemoedig over de verwoesting en de grootsheid van de oude abdij met haar prachtige winter- en zomerrefter, versierd met lambrizeringen en mooi meubilair. Hij preeste de verkozen abt A. Motmans († te Waver op 14 juni 1597) om zijn liefdadigheid en was verontwaardigd over de ondankbaarheid van velen, onder wie paardeknechten van de abdij. In 1600 kopiëerde hij in het Keizershof, waar G. Pontanus hem te woord stond, jaargetijden uit het necrologium²⁵. Het valt op dat hij nergens Hovius vermeldt, noch bosmeester Franciscus Lemmens († 1637) van Balen, die boerde in de abdij. Zelfs het grote binnenplein had deze omgeploegd en een huis gebouwd in de tuin ten oosten van het dormitorium. Daar woonde hij met zijn vrouw en drie nichten. Ongetwijfeld meende hij dat de monniken niet meer zouden terugkeren. Hij stond in de gunst van Hovius en was volgens L. De Muldere zeer onbetrouwbaar. In 1620 zou hij een studiebeurs aan de faculteit van theologie te Leuven stichten, want hij had goede zaken in de abdij gedaan. Zijn grafzerk is nog bewaard op het oude kerkhof

25 W. VERLEYEN, 'Een bezoek aan de abdij Affligem in 1597. Plan van de ruïnes', in *Eigen Schoon & De Brabander*, 86 (2003), 267-274, 277-278, 281-285.

van Meldert.²⁶ Ongetwijfeld waren noch Hovius, noch Fr. Lemmens met het bezoek ingenomen.

G. Pontanus zocht steun bij de invloedrijke Petrus Aimeric, abt van Sint-Andries bij Brugge dat ook tot de Congregatie van Bursfeld behoorde. Deze gewezen dominicaan van Spaanse afkomst was aalmoezenier in het leger van Alexander Farnese geweest. Hij drong aan op geheimhouding i.v.m. met de brieven die hij voor hem had; zelfs de prior mocht het niet weten. Op 29 juni 1596 werd hij door de abt van Deutz gedelegeerd om de kloosters van Bursfeld in *Belgium* te visiteren, maar bleef passief zonder iemand in te lichten. Toen de abt van Deutz ongeduldig werd geïnterpelleerd, kwam alles aan het licht. Op aandringen van G. Pontanus bekende hij op 31 oktober 1596 dat hij zich niet durfde verzetten tegen de bisschoppen die het gezag over de abdijen hadden geïsurpeerd. Hij hoopte abt van Sint-Pieter te Gent te worden. Uiteindelijk moest hij genoegen met Crespin nemen. Op 25 november 1596 zou dan de abt van Oudenburg tot visitorator aangesteld worden.

Intussen liet Hovius op 25 september 1596 - zijn benoeming door koning Filips II tot aartsbisschop was op deze dag door de H. Stoel bekrachtigd - vriendelijk aan prior L. De Muldere weten dat hij de kwestie van de abdij aan de nuntius had voorgelegd. « Vlaanderen » had een eigen nuntiatuur verkregen met aan het hoofd Ottavio Mirto Frangipani die voordien te Keulen al met Affligem in aanraking was gekomen.

Op 13 april 1597 werd de prior bemoedigd door abt G. Foller. Men wist toen nog niet dat de nuntius, in afwachting van een pauselijke interpretatie van de incorporatiebul, alle visitaties door de bisschoppen had geschorst. Op verzoek van de oude abt van Gembloers benoemde de preses in juni 1597 de abt van Luxemburg tot visitorator en stelde een procurator te Rome aan.

Op 21 augustus 1597 werd de prior bemoedigd door Leonard Ruben, monnik van Sankt. Martin te Keulen die samen met de procurator bij de kardinaal-protector Ludovice Madruzzi ijverde voor het behoud van

26 ID., 'De familieclan van Franchoy's Lemmens († 1637) bosmeester van de abdij Affligem', in *Vlaamse Stam*, 33 (1997), 441-443, 449-450.

de privileges van Bursfeld. Deze verkreeg op 23 september 1597 een bul die haar voorrechten bekrachtigde en haar bescherming verleende. Daar de interpretatie van de incorporatiebul al acht maanden op zich liet wachten, had nuntius Frangipani intussen op 9 september 1597 zijn persoonlijke interpretatie aan de nieuwe aartsbisschop gezonden. Hij beklemtoonde daarin dat wel de abtstitel maar niet de abdij als zodanig afgeschaft waren. De prior diende door de communitieit verkozen te worden. Blijkbaar was aartsbisschop Hovius er misnoegd over, want op 27 september betreurde de nuntius, dat de aartsbisschop zijn interpretatie als een vonnis had opgevat. Toen was voor de aartsbisschop de maat vol.

Het eerste slachtoffer: prior Livinus De Muldere (1597).

Op 10 oktober 1597 werd prior L. De Muldere door Hovius afgezet en naar de benedictijnen van Vlierbeek in Leuven verbannen om « reden van zijn kennelijke ongehoorzaamheid en andere fouten waarover men beter niet sprak. » Hovius beschuldigde hem van onzedelijke daden en beweerde dat hij zijn onkuisheid had erkend. Nochtans verkreeg hij gunstige attestaties van de Brusselse geestelijkheid en het magistrat, van de staten, van het stadsbestuur van Aalst en van andere geloofwaardige personen. Guy Rolin die men moeilijk van overdreven sympathie voor de abdij kan verdenken, schreef: «Il semble ressortir qu'il eut des faits à reprocher à Livin Mulderus mais beaucoup moins graves que Hovius ne voulut le faire croire. » Hij werd wel verloochend door twee confraters: « zijn meest oprechte vriend » G. Pontanus die Hovius feliciteerde met zijn afzetting en R. Mertens, die zich ongerust zou tonen aan de aartsbisschop toen later van een rehabilitatie sprake was.²⁷ Dit kwam de arme ex-prior gelukkig niet te weten.

27 G. ROLIN, *La Fondation de l'Archevêché de Malines et l'Opposition de l'Abbaye d'Afflighem, 1559-1602*, Leuven, 1943, 308, 309, 310 (Onuitgegeven doctoraal proefschrift, nu in de Université Catholique de Louvain, BMAG, Lv 4894, Louvain-la-Neuve). Hij publiceerde een artikel over de verkozen, maar nooit door de H. Stoel bevestigde abt Arnold Motmans, die hij steeds 'abbé intrus' noemde ('Une page sombre de l'histoire de la'abbaye d'Afflighem. L'usurpation de siège abbatial', in: *Miscellanea in honorem Leonis van der Essen*, Brussel, 1947, 683-690).

Op 24 november 1597 liet de nuntius aan L. De Muldere, *amice honorande*, weten dat de ontzetting uit zijn ambt buiten hem om was gebeurd. J. Xandrinus had hem zijn brief en de staat van het klooster overgemaakt. Jean Clément Xandre, secretaris van de nuntius voor de Latijnse brieven, was een jonge edelman uit de streek van Verdun. Deze gunsteling leefde werkelijk op kosten van de nuntius die hem als diaken al een canonicat in Sint-Omaars bezorgde. De nuntius bekostigde zelfs zijn studies aan de Leuvense universiteit, waar hij in 1598 promoveerde tot doctor in de beide rechten. Door toedoen van zijn meester logeerde hij er bij de monniken van Vlierbeek en kwam zo in contact met L. De Muldere die hem handig inschakelde als contactpersoon. De nuntius drong bij de begaafde student aan hem vaak te schrijven en verklaarde dat hij zoveel van hem hield als Cicero van zijn zoon Marcus. De jongeman was echter eerzuchtig en beroemde er zich op met zijn meester te kunnen doen wat hij wilde. Na het vertrek van zijn beschermheer werd hij door diens opvolger, verdacht van verraad, verwijderd.²⁸

Op 7 november 1597 schreef L. De Muldere aan G. Pontanus dat hij niet enkel door de monniken van Vlierbeek werd gesteund, maar ook door aanzienlijke personen. Hij stelde het niet slecht. Vergenoegd verhaalde hij hoe een zekere Willem, dienaar van *domicella* Francx, hem Brusselse koeken en gewassen Rijnse wijn had gebracht. Hij had die samen met Petrus Roberti²⁹, student te Leuven en de bovenvermelde seretaris van de nuntius, vrolijk opgedronken. Men leefde in de refuge van Vlierbeek eenvoudiger dan in het Keizershof, maar de soberheid in drank en eten werd gecompenseerd door de genegenheid en de eerbied van de monniken ten aanzien van de afgezette Affligemse prior.

Langs G. Pontanus om kwam L. De Muldere te weten dat de aartsbisschop hem verweet niet te schrijven, zich niet te onderwerpen en zowel mondeling als schriftelijk afbreuk te doen aan zijn goede faam. Door diens toedoen schreef hij een verzoenende brief aan de aartsbisschop. Op 16 augustus 1598 bemoedigde hij zelfs de terneergeslagen G. Pontanus die meende dat iedereen naar de tegenpartij overliep. L. De

28 A. LOUANT, 'Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani Premier Nonce de Flandre (1596-1606)', in: *Analecta Vaticano-Belgica*, 2^e reeks: *Nonciature de Flandre*, dl. 3: *Nonciature de Flandre*, Rome, 1942, CXXV.

29 Student te Leuven en later abt in Luxemburg.

Muldere leed nochtans onder zijn eenzaamheid, zonder veel contact met zijn Affligemse confraters. Hij klaagde dat hij, noch R. Mertens, noch J. Olivier in geen drie maanden had gezien. Hij schreef aan de aartsbisschop om zich te rechtvaardigen en om hulp in de nood waarin hij verkeerde. Mocht hij zijn klooster niet verdedigen? Vicaris-generaal M. Morillon had hem, 25 jaar tevoren bij de inbezitneming van de abdij in naam van kardinaal Granvelle, anders behandeld. Na heftige discussie over de incorporatie had hij hem omhelsd en toegegeven dat hij terecht de belangen van zijn klooster verdedigde, zoals hij de belangen van zijn heer. Hij beloofde hem zelfs te zullen bewerken, dat de volgende aartsbisschoppen vóór het altaar van de H. Rumoldus, ten overstaan van twee monniken, zouden beloven de voorrechten van de abdij te eerbiedigen.

Op 1 september 1598 reageerde Hovius bitsig. L. De Muldere gaf immers nog steeds geen teken van berouw. Hij meende niet dat deze werkelijk in nood verkeerde. Dit bleek niet uit de inventaris van zijn kamer bij zijn vertrek naar Leuven en alles was hem spoedig daarop nagezonden. Hij was niet gierig, had hem wijn en geld bezorgd. Jaarlijks betaalde hij 300 fl. voor iemand die slechts water en brood verdiende. Was het niet zo'n beroerde tijd geweest, dan had aartsbisschop Hauchin hem al afgezet. Hij was niet tegen de abdij zoals L. De Muldere sluw aan de Duitse abten en vele anderen wijsmaakte. Op 10 september en op 11 november 1598 verdedigde L. De Muldere zich bij de aartsbisschop. Hij had niet de bedoeling hem te kwetsen. Zijn confraters in Leuven waren getuigen van zijn geduld. Ofschoon Hovius verboden had hem iets te zenden, ontving hij toch wat. Hij vroeg nog klederen en geld om zijn schulden te betalen bij de apotheker, de kleermaker, de barbier en de wasvrouw. Op 15 november 1598 schreef Hovius ironisch aan zijn « *carissime Muldero* » dat hij, aangezien de confraters hem node iets van hun toelage zouden zenden, hij zelf voor de klederen zou zorgen, maar wat het geld aanging eerst een lijst van de schulden eiste.

Voortzetting van de strijd (1595-1602).

Ondanks het rechtstreeks toezicht van de aartsbisschop te Mechelen werd de strijd voortgezet. Nochtans was L. De Muldere als prior vervangen door de ziekelijke W. Van der Haeghen die al sinds 1592 een persoonlijke dienaar had en die slechts rust verlangde. Bij diens dood

op 27 oktober 1599 liet Hovius de senior Wolfram Coen als overste fungeren, « een goed, vroom en bescheiden man » die, in de lijn van de traditie van Bursfeld, voortging met het kopiëren van boeken. Zo redde hij gedeeltelijk de gehavende annalen van de Affligemse geschiedschrijver Johannes Amerius.³⁰

De aartsbisschop zag zich genoodzaakt jongeren te aanvaarden, wat L. De Muldere op 22 januari 1598 in zijn brief aan Pontanus meer weet aan zijn vrees voor kritiek dan aan zijn liefde voor de religieuzen. In de jaren 1598-1601 waren er negen intredingen, doch slechts twee volhardden. Volgens Hovius was dit te wijten aan de slechte observantie, volgens de monniken aan de tegenstand van de aartsbisschop. « Een veelbelovende jongeling » die door G. Pontanus aan Hovius aanbevolen werd, zou na één nacht wegens de decadentie al vertrokken zijn om kartuizer te worden. Petrus De Burghgrave van Vilvoorde ging weg uit eigen beweging, omdat Hovius zijn inkleding alsmaar uitstelde. Zijn vader getuigde dat de aartsbisschop hem gezegd had, geen jongeren meer te aanvaarden, tenzij na beraad met aartshertog Albrecht, over wat er met de abdij diende te gebeuren. Hij werd regulier kanunnik in Zevenborren. Volgens Hovius ging hij heen wegens een conflict met de monnik J. Houbraecken.

Circa 20 september 1598 werd de gemeenschap wegens de pest naar de priorij van Neerwaver gezonden. Op 25 september wees Hovius aan de monniken aldaar dagelijks 10 stuivers toe, waarvan ze nog rekenschap dienden te geven. Beda Regaus, de voornaamste geschiedschrijver van de oude abdij, zou later schamper opmerken dat ze tot dagloners waren gedegradeerd.

Volgens L. De Muldere werd Hovius bij de H. Stoel vertegenwoordigd door Vincentius Zeelander, gewezen jezuiët en procurator van de Sociëteit van Jezus in Rome in Rome, « een welsprekend en bekwaam man. »³¹ L. De Muldere verzocht de abten van de congregatie van

30 W. VERLEYEN, 'Necrologium van Affligem (1083-1992)', in: *Eigen Schoon & De Brabander*, 66-74 (1983-1992). Gebundeld Brussel, 1993, 341-342. Verder afgekort tot *Necrologium*.

31 Het was een intrigant, het type van de eierzuchtige prelaat. Hij stond in voor de semi-officiële relaties met Rome, maar aan het hof en in de kerkelijke kringen dreef men de spot met zijn ijdelheid (LOUANT, 'Correspondance', XXX-XXXIII).

Bursfeld aanbevelingsbrieven van de keizer aan diens broer, aartshertog Andreas³², te vragen. Deze brieven zouden voor een beslissende wending zorgen.

G. Pontanus die zich tot dan toe wat op de achtergrond had gehouden, werd eveneens actief. Zijn relatie met de aartsbisschop verkoelde, wellicht wegens zijn vertrouwelijke correspondentie met L. De Muldere die hem zijn *commilitio* (wapenbroeder) begon te noemen. Op 26 oktober 1599 beschuldigde L. De Muldere de aartsbisschop bij de nuntius ervan de abdij in puin te laten liggen, het archief in een kist met drie sloten aan de monniken te hebben ontnomen en deze in het metropolitaans kapittel te willen inlijven. De aartsbisschop was van plan geweest de abdij over te brengen naar Vlierbeek, de celestijnen van Heverlee of Neerwaver.

De houding van de nuntius werd dubbelzinnig. Op 27 augustus 1599 liet hij aan kardinaal Aldobrandini weten dat hij de aan de paus gezonden informatie tegen de aartsbisschop had ontvangen. Volgens hem was er kwaadwilligheid in het spel vanwege de monniken die de incorporatie niet konden verdragen. Klaarblijkelijk ging alles uit van de prior die door de aartsbisschop was afgezet wegens zijn schandalig gedrag. Op 29 juli 1600 toonde hij in een brief aan dezelfde kardinaal meer begrip voor de monniken. Zij verlangden enkel dat de aartsbisschop zich beperkte tot de bevoegdheden hem verleend door de corporatiebul. Op 23 september 1600 zei hij tegen zijn bovenvermelde vertrouweling J. Xandre dat hij die goede monniken wilde helpen en zelfs meer dan zijn functie vereiste.

Nog een drama (1600).

Het volgende slachtoffer van de onverkwikkelijke strijd tussen de aartsbisschop en de communiteit was de monnik Johannes Van Hou-

32 Andreas van Oostenrijk, een kleinzoon van keizer Karel V, was kort na zijn neef Albrecht, slechts achttien jaar oud tot het kardinalaat verheven. Hij zou nooit meer dan de lagere wijdingen ontvangen. Hij werd prinsbischop van Brixen en Constanz, alsook commendatair abt van Reichenau. In 1598-1599 verving hij Albrecht, wijs en gematigd, als gouverneur der Nederlanden. Bij de komst van Albrecht en Isabella begroette hij hen te Halle. In 1600 stierf hij te Rome in de armen van paus Clemens VIII (P. RICHARD, art. André d' Autriche, cardinal (1598-1600), in *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques*, 2 (19114), 1634-1635).

braecken, afkomstig van Brussel. Hij had een bewogen leven. Nadat hij in 1577 de geloften aflegde, werden de monniken in 1578 uit de abdij verjaagd. Hij verbleef te Dendermonde, te Douai en op verzoek van zijn verwanten te Brussel. Hij zou te Dendermonde « gehuwd » zijn met een bakkerin, wat B. Regaus echter niet gelooft. Er moet wel iets gebeurd zijn daar aartsbisschop Hauchin schreef dat hij tekens van berouw gaf. Bovendien ontving hij de hogere wijdingen abnormaal laat. Volgens aartsbisschop Hovius zou hij omstreeks 1600 door zijn « onverzoenlijke haat » het heengaan van postulant Petrus de Burghgrave veroorzaakt hebben.

Bij het reciteren van de psalm *Misere* verving hij telkens in het negentiende vers, *ut aedificentur muri Jerusalem*, het laatste woord door Affligem. Meestal hield hij zich afzijdig in de strijd met de aartsbisschop. Omstreeks 30 maart 1600 werd hij echter ontboden door Hovius die hem voor zich poogde te winnen. Toen hij zei te willen sterven voor de vrijheid van Affligem, werd hij met bedreigingen overstelpt. Dezelfde avond liep hij in albe en stoom met een koperen kruis op de Markt van Mechelen rond en antwoordde aan de nachtwacht dat hij de aartsbisschop wilde exorciseren. L. De Muldere was hem zeer genegen wegens zijn eenvoud en oprechtheid en toonde zich op 27 maart zeer aangedaan door de beproeving van Johannes. Vóór zijn dood op 13 december kreeg hij enigszins zijn verstand terug zodat hij de laatste sacramenten kon ontvangen. Ofschoon de abdij nog in puin lag, werd hij er in de oostelijke vleugel van de kruisgang nabij de plaats waar het genadebeeld van O.-L.-Vrouw van Affligem had gestaan, begraven. In 1655 hing zijn portret, dat door familieleden werd geschilderd, nog in de abdijkerk.³³

Het proces en de nederlaag van de gemeenschap (1600-1602).

De monniken kozen G. Pontanus en R. Mertens tot commissarissen om op te treden in de naam van de gemeenschap. Zij richtten een smeekschrift tot kardinaal Borghese, de latere paus Paulus V, die de religieuzen goedgezind was, om de afhandeling van de zaak te bespoedigen. Op 17 oktober 1600 werd de toelating gegeven om met de

33 VERLEYEN, 'Necrologium', 438-439. Wellicht behoorde Arnold Houbraken (1660-1719) van Dordrecht, portretschilder en schrijver, tot deze familie (A. SIRET, *Dictionnaire historique et raisonné des peintres*, 1 (Brussel, 1927), 467).

aartsbisschop op kosten van het klooster te procederen. Deze lichte commissarissen pas op 12 december in.

Op 30 december 1600 kregen Judocus De Grave en H. Stipt, respectievelijk meester-metselaar en meester-timmerman van de aartshertogen, de opdracht de abdijgebouwen te onderzoeken. Ondanks de langdurige verwaarlozing bleek de restauratie niet onmogelijk zoals de aartsbisschop beweerde. Bij hun bezoek hadden zij vee gestald gevonden in drie zijkapellen van de kerk en de kribben bevestigd aan de altaren. Op 5 januari 1601 poogde de aartsbisschop zich bij kardinaal Borghese te rechtvaardigen. Volgens de getuigenissen van drie architecten waren er 300.000 fl; nodig om de abdij te herstellen. Daarbij liep men in oorlogstijd het risico dat het begonnen werk op een beboste en afgelegen plaats opnieuw te niet zou gaan. Sommige religieuzen verkozen – zo verklaarde hij - wegens de grotere vrijheid liever in hutten op het platteland te leven dan in het vrij prachtig huis waar de keizers Karel en Ferdinand waren opgevoed.

Op 15 januari 1601 boden de twee commissarissen en J. Olivier, prior van Neerwaver, aan de nuntius een verzoekschrift met 59 artikels aan, waarin hun rechten en klachten vervat waren. In meer dan twintig jaar werden er nog geen 600 fl. besteed tot instandhouding van de gehavende abdijgebouwen. De monniken kregen de steun van de bijzonderste steden van het hertogdom, Leuven en Brussel die verzoekschriften richtten tot de nuntius tot herstel van de oudste en eens de voornaamste abdij van Brabant.

Na enige uitvluchten reageerde Hovius in februari op het smeekschrift van de monniken. Hij bestempelde het als lasterlijk en kleingeestig, daar hij opgetreden was als een wijze dokter van waanzinnigen. De kist met het archief had hij open in de pastorie van Sint-Gorik te Brussel gevonden. Hij loochende dat hij de abdij wilde verplaatsen.

Op 23 maart 1601 liet de nuntius aan de monniken weten dat hij een onderhoud had met Johannes Richardot, voorzitter van de Geheime Raad, lid van de Raad van State en woordvoerder van de aartshertog. Beiden hadden beslist dat het onderzoek niet voort zou gaan in afwachting van het oordeel van de aartshertog. De twee afgevaardigden dienden bij hun confraters terug te keren. Op bevel van de aartshertog kwam er een overeenkomst om een einde te stellen aan het opzienbarend proces. De incorporatie bleef gehandhaafd, maar de aartsbis-

schop diende van de ongeveer 23.000 rijngulden die de abdijgoederen jaarlijks opleverden, er 15.000 te besteden voor de monniken en het herstel van de abdijgebouwen. Hij mocht het zegel en het bomenmerk behouden en de abdij werd onttrokken aan de jurisdictie van de congregatie van Bursfeld.³⁴

Buiten de monniken om zond de nuntius het akkoord op 2 mei 1601 naar Rome. De aartshertog en zijn raadsleden wilden een vergelijk. Het was een netelige kwestie daar de abten van ouds in de staten meer vertrouwen genoten dan de bisschoppen. De verarmde adel kon zijn zonen als abten, zonder kosten tot groot aanzien brengen. Hij voegde er zelfs aan toe dat het onbetamelijk zou zijn gehoor te verlenen aan morrende religieuzen. Hij wenste dat het land vele bisschoppen als Hovius mocht hebben en niet dergelijke kloosterlingen. Nog in mei zond de aartshertog twee raadsheren met architecten naar Affligem voor de restauratie. Samen met de de aartsbisschop en de nuntius dineerden ze onder een loverdak vóór het kerkportaal. Op 12 mei erkende de nuntius in een schrijven aan kardinaal Aldobrandini dat de verwaarlozing van de gebouwen meer schade had veroorzaakt dan de brand. Op 6 augustus 1601 sloot de aartsbisschop een overeenkomst met de Mechelse timmerman Simon Verpoorten om voor de som van 4.000 fl. 15 st. de dormitoriumvleugel te herstellen vóór midzomernacht van het volgende jaar. De restauratie zou echter nog jaren aanslepen tot 1606.

Toen de tegenpartij bemerkte dat het akkoord door de Romeinse curie niet zou bevestigd worden tenzij de monniken toestemden, werden deze op 9 februari 1602 door de nuntius ontboden in de proosdij van de Kapellekerk te Brussel, afhankelijk van de abdij van het H. Graf in Kamerijk. Enkel de zes overgebleven priestermonniken namen deel aan de besprekingen: L. De Muldere, E. Van Aerschot, J. Olivier, G. Pontanus, R. Mertens en W. Coen. Niet de diaken Fr. Jacobs en natuurlijk niet de lekebroeder G. Sergier die geen stem in het kapittel had. Hendrik De Coster, apostolisch pronotarius en scholaster van Brussel, en Wenzel Cobergher, schilder, architect-ingenieur van de aartshertogen en oprichter van de leenbanken, de Bergen van Barmhartigheid, vertegenwoordigden respectievelijk de aartsbisschop en de aartshertog. De eerste, gewezen pastoor van Lokeren, was een weinig scupuleuze

34 Juridisch waren zij daar niet toe in staat.

intrigant die zelfs Hovius en Frangipani bij gelegenheid belasterde, een reeks beneficijs cumuleerde en handel dreef in relieken. In 1600 slaagde hij erin de gunst te winnen van de Romeinse curie en streefde ernaar bisschop te worden wat hem niet gelukte. Hij zou zijn leven eindigen als gevangene in de burcht van Rupelmonde.

Blijkbaar mochten de monniken eerst hun eisen formuleren: de abdij loskoppelen van het aartsbisdom met behoud van de abtstitel en de bijbehorende zetel in de staten van Brabant voor de aartsbisschop, alsook de scheiding en het apart beheer van de goederen. H. De Coster riposteerde dat de aartshertog dit niet zou goedkeuren. De monniken vroegen ook de verkiezing van een proost met bevoegdheid novicen te aanvaarden en tot de professie toe te laten, de onmiddellijke terugkeer naar Affligem en de terugbetaling van de proceskosten. Hij poogde hen dan te overreden door aan de ene monnik een pensioen en aan een andere een parochie aan te bieden. Toen dit niet bij alle zes lukte, werden ze bedreigd met opsluiting, de galeien en verbanning, ofschoon er geen schijn was van een juridische grond. Niemand zou naar Affligem mogen terugkeren, maar ze zouden verspreid worden. Na vier dagen brak de weerstand van de gemeenschap. Op 23 februari 1601 ondertekenden ze allen de gewraakte overeenkomst, zij het met de beperking dat het enkel voor Hovius gold en niet voor diens opvolgers. Op de meeste punten triomfeerde Hovius: de proost werd door hem aangesteld, hij aanvaardde de novicen, enz. Op 26 februari betuigden de monniken in het aartsbisschoppelijk paleis te Brussel, de gewezen Affligemse refuge, hun gehoorzaamheid aan de aartsbisschop die zijn slag thuis haalde, zij het niet over de ganse lijn. De pauselijke confirmatie van het afgedwongen akkoord volgde op 25 mei 1602 en die van de aartshertog in het Frans op 4 september 1602.³⁵

Wederopleving met een nieuwe gemeenschap (1602-1612).

Geleidelijk verwijderde Hovius de nog overblijvende Affligemse monniken uit het Keizershof. G. Pontanus werd pastoor te Hingene met verblijf in de priorij van Bornem. Op 24 november 1602 liet Hovius

35 W. VERLEYEN, 'De Affligemse monniken in het Keizershof te Mechelen (1595-1605)', in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, 98 (1994), 93-117; PUT en CRAIG, *Verloren schapen*, 50-60.

zeer welwillend W. Coen zijn verblijfplaats kiezen, maar niet in de priorijen. Hij zou opteren voor de cisterciënserinnenabdij van Florival. G. Pontanus werd naar de priorij van Bornem verwezen – het betaamde niet dat de prior er nog langer alleen woonde -maar zou ook de zielzorg te Hingene waarnemen, R. Mertens trok terug naar zijn parochie Leefdaal en zelfs de lekebroeder G. Sergier kreeg een duidelijk bevel stil te vertrekken. De diaken Fr. Jacobs werd het volgend jaar naar de universiteit van Douai gezonden.

Hovius verkreeg twee monniken van de abdij Sint-Jan-ten-Berge te Ieper, oorspronkelijk gevestigd nabij Terwaan: Hubertus Du Bray en Cornelius Le Febure. Op 9 december 1602 incorporeerde hij hen in zijn residentie te Mechelen in de Affligemse communiteit ten overstaan van W. Coen en Fr. Jacobs die hij daartoe ontboden had. Eerst hadden zij hem gehoorzaamheid betuigd en aan de regel van de H Benedictus volgens de hervorming van Bursfeld. Tenslotte knielde H. Du Bray vóór hem neer en werd hij tot proost aangesteld. Iedere trimester diende hij aan de aartsbisschop of aan zijn afgevaardigde rekenschap van zijn beheer te geven.³⁶

H. Du Bray was afkomstig van Brussel³⁷. Negentien jaar oud, legde hij de geloften af op 26 september 1574 in het Sint-Antoniushospitaal te Bailleul waar de communiteit toen verbleef. Hij studeerde aan de universiteit van Douai in het college van Marchiennes. Tot priester gewijd in 1579, was hij novicenmeester, subprior en prior in Sint-Jan. In 1599 vestigde de communiteit zich definitief te Ieper. Hij schreef verscheidene werken over de ordegeschiedenis: *Syntagma monasteriorum O.S.B. alphabetica series*; *Catalogus principum O.S.B.*; *Catalogus sanctorum O.S.B.*; *Annales*.³⁸

36 Mechelen, Aartsbisschoppelijk archief, Fonds Abdij Affligem; B. REGAUS, 'Annales et acta archicoenobii Hafflighemensis', inleiding W. VERLEYEN, (Brussel), 2002, 1473 (Algemeen Rijksarchief, Reprints, 264).

37 Behoorde hij tot de Brusselse brouwersfamilie met die naam ?

38 VERLEYEN, 'Necrologium', 307-308; P. LINDEMANS, 'Brouwerijen en Brouwers van Oud -Brussel', in: *Eigen Schoon & De Brabander*, 45 (1962), 204.

Op 14 augustus 1603 ontvingen vijf novicen het habijt: drie uit Brussel, één uit Leuven en één uit Kortrijk.³⁹ Slechts één volhardde niet. De meest actieve was Petrus (Hubertus) Phalesius van Brussel die tot een gekende familie van muziekdrukkers te Leuven, Brussel en Antwerpen behoorde en die zich onderscheidde als historicus van de abdij.⁴⁰

Toen incorporeerde Hovius een derde monnik van Sint-Jan, Judocus Cobbaert, van Kortrijk. Zijn ouders waren Jan Cobbaert († 1584) en Elisabeth Eelbo. Zijn broer Jacob was minderbroeder, zijn zus Anna koorzuster in de cisterciënserinnenabdij Groeninge te Kortrijk.⁴¹ Hij legde de geloften af op 25 maart 1597 en ontving de priesterwijding te Leuven op 20 september 1603. Te Douai behaalde hij het baccalaureaat in de theologie.⁴²

Op 29 augustus 1604 legden dan de vier overgebleven novicen de geloften af, nadat zij de vorige dag in het kapittel beloofd hadden, de onthouding van vlees te zullen aanvaarden volgens de observantie van Bursfeld, indien dit voorschrift zou hersteld worden. Hovius nam zelf de geloften af van de oudste, Bartholomeus Rinaldi⁴³ met een toespraak, want hij was een uitmuntend predikant.⁴⁴ Op de keerzijde van het professieformulier werd nog steeds de belofte van gehoorzaamheid aan de kapittelvaders en de statuten van Bursfeld geschreven, maar niet meer voorgelezen. Ofschoon zij de geloften in het Keizershof te Mechelen aflegden, schreven zij toch: « *In hoc monasterio quod constructum est in honore S.S. Petri et Pauli apostolorum.* »⁴⁵ (In dit klooster dat opgericht is ter ere van de HH. Apostelen Petrus en Paulus).

39 H. PHALESIUS, *Monasterii SS. Petri et Pauli Affligeniensis Chronicon*, 286, in AAA., 1A2.

40 W. VERLEYEN, 'Dom Hubertus Phalesius (1585-1638) subprior en historioograaf van Affligem', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 74 (1991), 3-29.

41 J. VANBOSSELE, *Geschiedenis van de Groeningeabdij in Kortrijk 1236-1797*, (Kortrijk, 2005), 334.

42 VERLEYEN, 'Necrologium', 333-334.

43 Hij werd prior, maar vluchtte circa 1615 naar een abdij in Lotharingen, wilde meer dan twintig jaar later terugkeren, maar proost B. van Haeften weigerde (VERLEYEN, 'Necrologium', 62).

44 PHALESIUS, *Chronicon*, 286-287.

45 B. REGAUS, *Annales et acta*, 1479-1480.

Het jaar 1605 werd memorabel. Op 8 februari 1605 stierf de door Hovius afgezette prior L. De Muldere in de refuge van Vlierbeek te Leuven, waar hij al meer dan zeven jaar in ballingschap leefde. Aan zijn sterfbed kwamen nog vier confraters: W. Coen, J. Olivier, G. Pontanus en R. Mertens. Hij kreeg zijn laatste rustplaats te Affligem in de oostelijke vleugel van de kruisgang, waar het genadebeeld had gestaan en J. Houbræcken al begraven was. Hovius duldde dat hij na zijn dood toch terugkeerde naar zijn geliefde abdij, waarvan hij hem tijdens zijn leven steeds verwijderd had gehouden. Bij uitzondering kreeg hij nog een gedachtenis in het necrologium van Grimbergen, ofschoon de gebedsgemeenschap al ongeveer tachtig jaar niet meer bestond.⁴⁶

Op 29 augustus 1605 overleed proost H. Du Bray bij zijn broer te Brussel. Bij het herstel van de abdijgebouwen kreeg hij een ziekte, tengevolge van het blussen van kalk. Hij werd in de noordelijke arm van de kruisbeuk vóór het altaar van de H. Benedictus begraven onder een grafsteen met korte Latijnse inscriptie.⁴⁷ Dit gedeelte, dat samen met de aanpalende zijbeuk was afgescheiden van de geruïneerde middenbeuk en voorlopig met stro gedekt, zou nagenoeg twintig jaar als bidplaats dienen. De noordertoren werd dat jaar ook hersteld.⁴⁸

Hovius stelde J. Cobbaert aan als zijn opvolger doch zonder de titel van proost. Het monastiek brevier werd door het Romeinse van de seculiere clerus vervangen en men ging in het koor de superplie dragen in plaats van de kovel of frok.

Op 25 november 1605 keerde deze met tien geprofesten en twee koor-novicen terug naar de abdij die 25 jaar in puin had gelegen. Het interieur van de dormitoriumvleugel was nog niet afgewerkt, zodat de monniken verplicht waren benepen in de proosdijpoort te slapen. Na het vertrek van Fr. Lemmens uit het huis dat hij in de tuin had gebouwd, werden daar voorlopig de refter, de keuken en de eetkamer ingericht.⁴⁹

46 REGAUS, *Catalogus*, 1131-1132.

47 PHALESIUS, *Chronicon*, 287.

48 REGAUS, *Annales et acta*, 11481-1483.

49 PHALESIUS, *Chronicon*, 288-289.

Prior J. Cobbaert werd de eerste promotor van de cultus van O.-L.-Vrouw van Affligem. In de 16de eeuw stond er in de kruisgang nabij de trap naar het dormitorium een beeld van de Moeder Gods dat volgens de legende de groet *Ave Maria* van de H. Bernardus bij zijn bezoek aan de abdij in 1146 beantwoordde met *Salve Bernarde*. Het werd door de onderportier circa 1579 van zijn voetstuk geworpen. Bij de terugkeer van de monniken vond men drie stukken terug. Circa 1606 liet H. Cobbaert, door een Mechelse beeldhouwer, van de grotere stukken twee kleinere identieke beelden maken. Een ervan werd op de oude plaats gezet en het andere aan de jezuiëten in Brussel gegeven. Van de brokjes en zelfs van het gruis en het pulver, vermengd met aarde, werden mini-beeldjes vervaardigd die de cultus verspreidden.⁵⁰ H. Phalesius vermeldt slechts twee grote stukken. Philippus De la Fonteyne ging ook de staf van de H. Bernardus uit Steenokkerzeel terughalen; men bleef er een kopie vereren met een klein verschil: de bloem bovenaan was niet volledig⁵¹.

De restauratie van de gebouwen werd voortgezet: gelijkvloers in de dormitoriumvleugel werden de kapittelzaal hersteld met een enkele kolom en een nieuwe refter ingericht; de gang ernaast met leien in plaats van stro gedekt en van ruiten voorzien, en latrines boven een gewezen kelder gebouwd waar vroeger de bibliotheek stond.⁵²

In 1607 werd het noordelijk gedeelte van de prelatuur hersteld vanaf het torentje samen met de aanpalende poort. Hetzelfde jaar wilde Leonardus Ruben, preses van de Congregatie van Bursfeld, de abdij Affligem visiteren. Toen prior J. Cobbaert dit aan de aartsbisschop liet weten, zond deze nog de dag van ontvangst, 11 november 1607, van uit Brussel, een woedende weigering aan de abt die te Gembloers verbleef.⁵³

50 Rijsel, Archives départementales, 21H2, Bénédictins et cisterciens, brief van J. Cobbaert aan abdis Fl. de Werquigneul.

51 PHALESIUS, *Chronicon*, 138, 139, 297; REGAUS, *Annales et acta*, 1491; L VAN EECKHOUDT, 'De serie-beeldjes van Onze-Lieve-Vrouw van Affligem', in *De Brabantse Folklore*, 90 (1990), nr. 265, 27-40.

52 PHALESIUS, *Chronicon*, 297.

53 REGAUS, *Annales et acta*, 1493-1494.

In 1608 herstelde men, met behoud van de oude muren, de bakkerij en de brouwerij waar men ook het graan droogde; in 1609 werd het portiershuis aan de eerste poort opgericht en het hout voor het herstel van de grote refter aangevoerd. Het jaar daarop volgde de constructie van het dak en het leggen van de vloer. Deze zeer grote en twee bouwlagen hoge zaal werd echter niet meer gebruikt. Ongetwijfeld te ruim voor de gemeenschap.

Prior J. Cobbaert deed zelfs een beroep op de Raad van Brabant om een einde te stellen aan de stoornis van de goddelijke diensten door het lawaai van de mannen die op zon- en feestdagen aan de herberg bij de Voorpoort kwamen spelen. Ze werden bedreigd met een boete van 20 stuivers. De meier en de schepenbank kregen het bevel de verordening van 21 mei 1610 uit te hangen aan de abdijpoort.

Op 27 oktober 1610 werd een gebedsgemeenschap gesloten met de benedictinessen van O.-L.-Vrouw van Vrede te Douai. Zij verbonden er zich toe voor iedere overledene een plechtige lijkdienst met dodenofficie te houden, vijfmaal te communiceren alsook vijfmaal de rozenkrans te bidden. De acte werd ondertekend door de abdis, de keldermeesteres, de onderpriorin en de schatbewaarster. L. Cobbaert zond aan abdis Florence de Werquigneul ook drie mini-beeldjes van O.-L.-Vrouw van Affligem. Het grootste uit witte steen mat ongeveer vijf duim⁵⁴; de kleinere waren gegoten.⁵⁵

In 1611 werd een nieuwe paardenstal tegen de noordelijke omheiningmuur gebouwd en de oude als wasserij gebruikt.⁵⁶ In 1612 restaureerde men de gebouwen vanaf het dormitorium tot aan de latrines en het houthuis met de houtvoorraad en het calefactorium.⁵⁷ Ook het gebouw vanaf het dormitorium tot aan de proosdijpoort met gelijkvloers de keuken, de eetkamer en een kleine ontvangkamer en op de bovenverdieping enkele kamers voor de gasten en de knechten.⁵⁸

54 Een duim mat meestal tussen de 2,5 en 2,8 cm.

55 REGAUS, *Annales et acta*, 1497-1499; Rijsel, Archives départementales, 21H2.

56 PHALESIUS, *Cronicon*, 298.

57 De vleugel achter de prelatuur.

58 PHALESIUS, *Chronicon*; 298. Het noordelijk gedeelte van het nog bestaande Bisschoppenhuis.

Afzetting en vlucht van prior J. Cobbaert (1612).

J. Cobbaert werd bevriend met G. Pontanus, toen prior en pastoor te Waver en had ook contact met de Congregatie van Bursfeld en hun vertegenwoordiger in Rome, maar minder voorzichtig dan zijn oudere confrater. Langs zijn procurator in Rome kwam Hovius dit te weten, ontzette hem in 1612 uit zijn ambt en zond hem naar Douai waar hij op 2 april verbleef. Toen maakte hij, zoals de andere monniken, op bevel van Hovius, de inventaris van zijn klederen, meubilair en boeken. Hij had onder meer een versleten habijt, een lederen broek, drie singels, twaalf zakdoeken en evenveel boorden, zes slaapmutsen, een koperen wijwatervat, enige autografen en andere papieren ...⁵⁹

Nauwelijks te Douai verwees Hovius hem naar de priorij van Bornem, waar hij voortging met te werken voor de vrijheid van de abdij, ofschoon Hovius hem met gevangenisstraf had bedreigd. Zijn brieven werden er onderschept door prior E. Van Aerschot die steeds partij voor Hovius had gekozen en hem verklikte bij de aartsbisschop.⁶⁰

Bevreesd voor de sancties vluchtte hij toen naar de minderbroeders-recollecten van Roermond, waar hij Didacus van Portiuncula als kloosternaam kreeg. Hij werd er een uitstekend predikant, vicaris, gardiaan en aalmoezenier van kloosterzusters (Clarissen ?). Het venster dat hij beloofd had voor de kruisgang van de Groeningeabdij, werd bekostigd door zijn peetoom, Judocus Eelbo, pastoor van Sint-Jacob in Ieper.⁶¹ Hij overleed Roermond op 21 september 1627: « een zeer nederig en ijverig man. »⁶²

Twee volgzame proosten (1612-1620).

Nogmaals deed Hovius een beroep op de Sint-Jansabdij: Henricus van den Zijpe werd proost en Valentinus De Berti econoom. H. van den

59 Mechelen, Aartsbisschoppelijk archief, abdij Affligem, 120.

60 REGAUS, *Annales et acta*, 1498-1500.

61 VANBOSSELE, *Geschiedenis van de Groeningeabdij*, 340.

62 Affligem, Abdijarchief, 4A6, Correspondentie, VI, doc. 6, brief van A. Minne O.F.M. aan B. Regaus, proost van Affligem, 30-4-1768; M. SCHOENGEN, *Monasticon Batavum*, 1, Amsterdam, 1941, 167-168; D. DE KOK, *Monasticon Batavum*, 1, *Supplement*, Amsterdam, 1942, 133-134.

Zijpe, geboren te Mechelen in 1577, behoorde tot een bastaardtak van het geslacht Van den Zijpe. Verscheidene broers waren ook geestelijke: Rumoldus, kanunnik te Turnhout, Franciscus, aartsdiaken van Antwerpen en vermaard jurist, Philippus, subprior van Sint-Jan. Henricus legde de geloften af in 1594, promoveerde te Douai tot baccalaureus in de theologie en ontving de priesterwijding te Antwerpen in 1601. In 1606 werd hij prior en publiceerde in 1611 te Ieper *Gregorius Magnus*. Van 1612 tot 1616 was hij proost van Affligem.

Hij weigerde de visitators van Bursfeld toe te laten en zou als abt van Sint-Andries bij Brugge iedere afhankelijkheid van Bursfeld afwijzen. Hij was ertoe geneigd de jurisdictie over het inwonend personeel aan de pastoor van Meldert af te staan, maar werd ervan weerhouden door Pontanus.

In het jaarlijks kapittel van Bursfeld dat op 13 mei 1612 te Keulen werd gehouden, kregen de abten van Gembloers en Vlierbeek de opdracht aartsbisschop Hovius « bescheiden en nederig » te verzoeken dat hij de abdij Affligem naar de unie met Bursfeld zou laten terugkeren. De abt van Münster (Luxemburg) bood hun brieven te Brussel aan Hovius aan doch zonder resultaat.

In 1613 werd de Benedictuspoort opgericht en de proosdijpoort versperd, alsook de binnenplaats vóór de proosdij grotendeels verhard. Op 7 oktober kreeg het *granarium* of *spijker* (graanopslagplaats) een leiendak. In 1614 werd de stenen structuur van de kerktoren ernaast opgetrokken en van een spits voorzien.

In mei 1615 richtte de communiteit zich tot Hovius i.v.m. de jaargetijden waarmee vele goederen belast waren en die men niet kende. Eerst had men zelfs gedacht de kwestie aan de faculteit van theologie voor te leggen. Het gezongen officie duurde al vrij lang en bovendien moesten de monniken dikwijls twee missen zingen. Dagelijks was er een mis voor de weldoeners.⁶³ Zij vroegen na te gaan welke goederen, bezet met een fundatie nog in het bezit van de abdij waren en sommige samen te voegen of te verplaatsen naar dagen waarop men al volgens het brevier het dodenofficie moest reciteren. Zij vroegen

63 Ingevoerd door L. De Muldere door toedoen van A. Motmans, vooral voor de weldoeners van de verlaten priorij van Frasnes-lez-Gosselies.

ook het herstel van de pitancies⁶⁴ die aan de jaargetijden verbonden waren. De aartsbisschop antwoordde aan de proost op 1 juni 1615 dat hij niet voor het samenvoegen van de jaargetijden was, dat het opsporen van die goederen onmogelijk was wegens de omvang van het archief in Mechelen. Een welvoeglijke recreatie was toegelaten. Men was er niet toe gehouden tweemaal het dodenofficie op één dag te zeggen. De priesters die geen intentie hadden, moesten voor de overleden weldoeners celebreren.⁶⁵ H. van den Zijpe reduceerde dan het aantal jaargetijden tot veertien⁶⁶.

Langzamerhand kwam het convent meer te weten over het verleden. In 1655 zou de zoon van Egidius De Baetselier getuigen dat proost H. van den Zijpe op zekere dag zijn vader liet roepen samen met Antonius Maes, toen boswachter, en hun vroeg waarvoor het geruïneerde gebouw nabij de eerste poort diende. Zij antwoordden dat het de kapel van de H. Maria Magdalena was, waar dagelijks de mis werd gelezen voor de proveniers⁶⁷ en de vreemdelingen en ook aalmoezen werden gegeven buiten de twee gewone bedelingen per week. Op de vraag van de proost of er vroeger meer aalmoezen werden gegeven, antwoordden zij: tienmaal zoveel. Toen begon de proost in het Latijn met andere aanwezige religieuzen te praten!⁶⁸

Op 1 augustus 1615 sloot de proost een overeenkomst om het vissershuis waar de netten bewaard werden, voor 120 fl. in te richten als lazaret voor de besmettelijke zieken. Hetzelfde jaar werd de weg binnen de abdij van de Voorpoort tot aan de Bospoort verhard met 80.000 stenen voor de som van 1232 fl.⁶⁹

Op 21 januari 1516 volgde de benoeming van H. van den Zijpe door aartshertog Albrecht tot abt van Sint-Andries. Hovius stelde toen de eerste overste uit de eigen communiteit aan, Benedictus van Haeften,

64 Een tractatie in spijs of drank.

65 REGAUS, *Annales et acta*, 1501-1511.

66 In 1426 waren de 242 jaargetijden al wegens de muntontwaarding gereduceerd tot een veertigtal en sindsdien waren er slechts weinige bijgekomen (VERLEYEN, *Necrologium*, 24).

67 Leken die kost en inwoning in de abdij hadden tengevolge van een schenking;

68 Dendermonde, Abdijarchief, *Acta Monasterii*, 2, f° 253.

69 REGAUS, *Annales et acta*, 1511-1512.

maar enkel als prior, zonder de titel van proost. En zoals zijn voorgangers zonder keuze door de communiteit ! Hij was geboren te Utrecht, waarschijnlijk in 1588. Na te Leuven de *Artes* te hebben gestudeerd in de pedagogie 't *Varken* en een jaar theologie in het Pauscollege trad hij in 1609 in te Affligem. Na zijn priesterwijding in 1613 zond Hovius hem terug naar Leuven, maar riep hem al in 1616 onverwachts terug om in Bornem tijdelijk de zielzorg waar te nemen. In 1615 of 1616 keerde hij naar de abdij terug en werd er door de aartsbisschop aangesteld als *catechista* om er de catechismus te onderwijzen aan de kinderen. Hij werd ook een uitmuntend predikant in de abdijkerk. Hij zou zich later vooral onderscheiden als auteur van emblematische werken en een zeer uitgebreide commentaar op de regel van de H. Benedictus.⁷⁰

In 1617 werd de Koningspoort gerestaureerd met logeerkamers voor de vrouwelijke gasten. Tegen de noordelijke omheiningmuur bouwde men een grote schuur. In de vensters van de kruisgang werden de stenen armaturen met ijzerwerk voor de ruiten geplaatst. In 1618 herstelde men het zuidelijk gedeelte van de prelatuur vanaf het torentje: gelijkvloers een ontvangstzaal en eetkamer en op de bovenverdieping enkele gastenkamers. De kapel aan de noordzijde van de kerk kreeg een bovenverdieping die bibliotheek werd. Het altaar van de kapel die de eerste abdijkerk zou geweest zijn, werd toegewijd aan het H. Kruis en de H. Lutgardis. De vleugel van de kruisgang naast de kerk werd voorzien van glasramen met de afbeelding in levendige kleuren van het leven van O.-L.-Vrouw, waarvoor B. van Haeften Latijnse verzen dichtte. In 1620 zou de vleugel langs het dormitorium glasramen krijgen met het leven van de H. Benedictus die B. van Haeften ook met verzen tooide.

Voor het jubileum van Hovius in 1617 werd er gejaagd in het abdijsbos van Buggenhout. Bij het sluiten van het contract met Augustinus Schoeman 10 november 1618 voor het onderhoud van de uurwerken van de kerktoeren, het dormitorium en van de prior fungeerde *gouvernante* Maria Staes als getuige. Ze kreeg van prior B. van Haeften 5 fl.

70 W. VERLEYEN, *Dom Benedictus van Haeften proost van Affligem 1588-1648. Bijdrage tot de studie van het kloosterleven in de Zuidelijke Nederlanden*, Verhandelingen van de Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 45, Brussel, 1983, nr. 106.

VERA EFFIGIES Venerabilis, ac Religiosissimi Viri BENEDICTI HAEFTENI, Abbat. Affligemensis Praepositi, Candore, Alacritate, Eruditione, Scriptis Clarissimi, qui, postquam suis ad Cassinensem Obsequium Praevulsi, Rebus Multis Domi forisq, Praeclare Gestis, obiit A. M. D. C. XLVIII. prid. cal. Augusti. aetatis LX. Dignitate XXXII. Sanctae Congregationi S. Mauri per Galliam, longe lateq, diffusis D.C. AFFLIGENTUM

Dom Benedictus Haftenus, proost van Affligem 1616-1645.

CM. Vermeulen, Antwerpen, XVIIde eeuw. Gravure, 25, x 20,5 cm. Uit J.F. FOPPENS, Bibliotheca Belgica, Brussel, 1739, ad. 9. 133.

Hij werd geboren in Utrecht in 1588 als Jacobus van Haeften en zal, na zijn studies aan de Artesfaculteit in Leuven, in 1609 intreden bij de benedictijnen in Affligem. Op 26 maart 1616 werd Dom Benedictus door aartsbisschop Hovius aangesteld tot proost van de Affligemse communiteit, wat hij zou blijven tot zijn overlijden op 31 juli 1648. Hij voerde in Affligem de strenge observantie van O.-L.-Vrouw-Presentatie in 1628. Hij bleef in Affligem bekend als promotor en vernieuwer van volksdevoties en van kunst en wetenschap en als auteur o.a. van het didactische werk: *Den Lusthof der Chrestelycke Leeringhe beplant met Geestelycke Liedekens tot Verklaringhe van den Catechismus des Artsbisdoms van Mechelen* en van de ascetische boeken: *Schola Cordis* en van de *Regia Via Crucis*.

als nieuwjaar. Er was nog een tweede meid.⁷¹ Vrouwelijke dienstboden strookten nochtans niet met de traditie.

Volgens H. Phalesius, nochtans een monnik van de nieuwe generatie die bij gelegenheid de lof van Hovius zong, betekende het aan de communiteit overgemaakte besluit van de jaarlijkse rekening der ontvangers hoegenaamd niets. Volgens het contract was de aartsbisschop ertoe gehouden dit mee te delen. H. Phalesius had het zelf een paar malen te horen gekregen op het einde van het leven van Hovius. Het was een lachertje, « *in risum tamen abijt* ». Op aanvraag van de proost kreeg men een tekst van enige woorden, waaruit niets op te maken viel over de inkomsten en uitgaven, vooral niet over het surplus dat ten bate van de communiteit diende aangewend te worden⁷²

Op 3 december 1618 deed Hovius zijn beklag bij Michael De la Porte, subprior en econoom, over de grote uitgaven. Men diende spaarzamer te leven of minder geld aan de werken te besteden. De levensduurte steeg. Hij verwees ook naar de inkomsten van de aan de monniken overgelaten gronden die het dubbele opbrachten sinds het sluiten van de overeenkomst in 1602. B. Regaus merkt op dat men enkel de abdij met enkele vijvers voor de vis en een deel van het naburige bos voor het brandhout in gebruik had. Maandelijks kreeg men 800 fl.⁷³

Op 8 januari 1619 maakte Hovius zijn testament, waarin hij verklaarde dat hij de Affligemse communiteit voor geen stuiver te kort gedaan had, in zover hij wist. Integendeel, veel waarop hij volgens het contract recht had, verzuimde hij in rekening te brengen. Hij legateerde aan de abdij 1000 fl. voor kerkornamenten en een jaarlijkse pitancie van 20 fl. op voorwaarde dat men jaarlijks een mis zou zingen op zijn sterfdag. Te Affligem voegde hij er nog, drie dagen vóór zijn dood, een codicil aan toe, met de stichting van een convent voor tien personen in het Groot Begijnhof te Mechelen.⁷⁴

71 REGAUS, *Annales et acta*, 1513-1514.

72 H. PHALESIUS, *Chronicon*, 279.

73 W. VERLEYEN, *Dom Benedictus van Haeften*, 56.

74 P. CLAESSENS, *Histoire des Archevêques de Malines*, 1, Leuven, 1881, 234-235, 250-251.

Op 17 augustus 1919 bevorderde hij de prior tot proost zagezegd om reden van de toename van het aantal priestermonniken, maar in werkelijkheid om diens gezag te versterken ten aanzien van de ondergeschikte medewerkers, in het bijzonder subprior Michael De la Porte, die hem erg kritiseerden.⁷⁵

Uitschakeling van de laatste tegenstander en dood van Hovius (1620).

G. Pontanus die het laatste slachtoffer van Hovius werd, was in 1606 door hem benoemd tot subprior en pastoor te Waver. Hij onderscheidde zich door zijn ijver in de zielzorg en de restauratie van de erg geteisterde priorij. In 1618 kreeg hij de gevraagde bomen voor de constructie van de schuur en de brug van de priorij en in 1618 mocht hij acht koorzetels van de dominicanen kopen. Hij was echter gierig en lastig voor zijn confraters en het personeel, want hij kon geen meiden houden: in negen maanden waren er vier geweest. Het eten was slecht en de verwarming onvoldoende. Zijn confrater A. Mosselmanns bespioneerde hem in opdracht van Hovius. De prior had een aparte kas met « zwart » geld.

Op 14 mei 1620 stelde Hovius in de abdij ten overstaan van de proost, de subprior M. De la Porte, J. B. Verpoorten en A. van Christijnen aan G. Pontanus diens « misbruiken » voor ogen, maar deze ontkende alles. Daarop schreef hij naar de bisschop van Namen om hem als pastoor af te zetten, maar deze zou talmen. Volgens zijn dagboek was Hovius toen al onwel, maar hij weet de ongesteldheid aan de uien bij het avondmaal van de vorige dag. Op 15 mei liet Hovius hem opnieuw ontbieden en suspendeerde hem ten overstaan van de senioren tot hij zou zeggen waar hij het geld verborgen had en hoeveel men hem nog schuldig was. Hovius verklaarde zelfs dat hij hem tot in eeuwigheid verdoemde en geen enkele weesgegroet voor zijn zaligheid zou bidden. Hij kreeg huisarrest met J.B. Verpoorten als bewaker. Desondanks slaagde hij erin Jehan Berger met een boodschap voor zijn neef Gillis Deltour, pachter van L'Encloitre, de priorijhoeve van Frasnellez-Gosselies, te belasten. Dezen bleven hem trouw gedurende de ondervragingen in aanwezigheid van een notaris. Zijn nicht Anne

75 VERLEYEN, *Dom Benedictus van Haefden*, 58-60.

Wéry die diende in de priorij, stond aan de deur te luisteren terwijl haar oom en neef op de zolder het geld telden. Het geldkoffertje was zo zwaar, verklapte ze, dat ze het nauwelijks kon oplichten en het geld hoorde rinkelen. In tegenstelling met haar gaf zijn neef G. Deltour blijk van veel respect voor zijn heeroom. Hij weigerde soms te antwoorden « pour ne pas condamner son ame » omdat hij hem onder ede beloofd had, niets te verklappen. Het ging om een som van 4043 fl. Later werd G. Pontanus door de Affligemse monniken gesteund, zelfs door H. Phalesius, die de moedige veteraan preees: « Die uitmuntende monnik die tot het uiterste voor altaar en haard van Sint-Benedictus pal had gestaan. »⁷⁶ Blijkbaar had hij zelf geen misbruik gemaakt van het geld, maar ontzegde hij aan Hovius het recht er eigenmachtig over te beschikken.

Twee weken na de dramatische confrontatie stierf Hovius in de Affligemse prelatuur, bijgestaan door de voltallige communititeit en enige vooraanstaande personen. Jacobus Boonen, bisschop van Gent, diende hem de laatste sacramenten toe. Hij zou hem opvolgen. Zijn lijk werd gebalsemd en het hart met de ingewanden in een rond loden kistje bijgezet nabij de zerk van abt Franco I in de donkere kapel die als sacristie diende. Johannes Mijtens, gewezen theologieprofessor te Affligem, dichtte het volgende disticon: « *Praesuli hic Hovii sunt cor et viscera, corpus Mechliniae, coelo da Deus esse animam* » (Hier zijn het hart en de ingewanden van prelaat Hovius, zijn lichaam is te Mechelen, God, geef dat zijn ziel in de hemel is.) Op 7 juli volgde de pontificale lijkdienst te Affligem, gecelebreerd door J. Boonen met lijkrede van Laurentius Beyerlinck, aartspriester van Antwerpen.⁷⁷

Besluit.

Hovius was ongetwijfeld de belangrijkste Mechelse aartsbisschop van het *ancien régime*. De problemen met de abdij Affligem hebben zijn bestuur vertroebeld. Vooral gedurende zijn vicariaat en de eerste jaren van zijn episcopaat, maar latent tot aan zijn dood.

76 W. VERLEYEN, 'Dom Godefridus Pontanus († 1623) prior van Neerwaver', in: *Vlaamse Stam*, 25 (1989), 391-392.

77 PHALESIUS, *Chronicon*, 300; CLAESSENS, *Histoire des archevêques*, 235-236.

De Affligemse gemeenschap met wie hij onmiddellijk in conflict geraakte was wel wat decadent. Niet te verwonderen, want zij leefde al tien jaren in ballingschap, op de dool van stad naar stad, mishandeld tot de dood toe en bovendien in financiële nood. Ze kon zich moeilijk aanpassen aan de nieuwe situatie, het leven in de stad in bekrompen omstandigheden, onder seculiere oversten. De abdijheren van weleer bleven op te grote voet leven, met rijke tafel en goed voorzien van personeel. Johannes Hauchin, de minzame voorganger van Hovius, had hen steeds ontzien, met respect behandeld. Hovius en het Mechelse kapittel toonden weinig begrip voor het kloosterleven en de zelfbewuste monniken van de eeuwenoude, hertogelijke abdij uit de 11de eeuw verdroegen node de voorgang van het recent metropolitaans kapittel dat nog geen halve eeuw oud was. In feite ging het om geld, de financiën waren de hoofdzaak, daar het aartsbisdom grotendeels op de dotatie met de weleer rijke abdij aangewezen was. Wederzijds onbegrip verergerde de problemen.

Jaren lang leefde de gemeenschap geïsoleerd. De benedictijnercongregatie van Bursfeld waartoe zij behoorde, kon, verzwakt door het Lutheranisme, geen hulp bieden. Dit veranderde op het einde van de 16de eeuw, toe ze wederopleefde. De vertegenwoordiger in Rome slaagde erin steun te verkrijgen in de Romeinse curie. Er werd gespeculeerd op het nooit aflatend antagonisme tussen het pausdom en het episcopaat. Weliswaar werd de incorporatie van de abdij er niet in vraag gesteld, wat de monniken wel verhoopten. Nuntius Frangipani maakt een wat zielige indruk: ziekelijk, vervuld met heimwee naar zijn zonnig geboorteland, slecht betaald en gewantrouwd in Rome. Diplomatisch wilde hij iedereen tevreden stellen en verkorf het tenslotte bij allen.

Beide partijen waren niet kieskeurig in hun acties. Ze schroomden er niet voor dubieuze personen in te schakelen. De monniken deden een beroep op de lichtzinnige, jonge gunsteling van de nuntius en Hovius spande de kroon met de wel zeer bedenkelijke pronotarius Hendrik de Coster, wat hij zich later zeer zou beklagen. De beslissende wending in het conflict kwam er onder druk van de staat, door toedoen van aartshertog Albrecht en zijn raadgevers, weliswaar met behoud van de abdij op de oude plaats. De monniken, wellicht dicht bij een gedeeltelijk overwinning, raakten, onder hevige druk gezet, in paniek en bleven, tenminste voorlopig, totaal afhankelijk van het

aartsbisdom. Ze waren ook onderling verdeeld. Het vleien van de aartsbisschop bij de afzetting van de moedige, zij het niet onberispelijke prior, komt wel zeer onsympathiek over. Anderzijds pleit het voor hen dat de secularisatie van de gemeenschap niet slaagde. Er moeten wel grote spanningen geweest zijn: de ene spioneerde voor de aartsbisschop, een andere opteerde voor een rijk pastoraat, een derde verkoos een rustig leventje, een vierde werd een ijverig zielzorger maar ontspoorde op zedelijk gebied ...

Hovius was onverbiddelijk: geen enkele veteraan mocht naar de abdij terugkeren. Hij startte met een volledig nieuwe en vurige gemeenschap die ondanks de strenge scheiding met de senioren toch langzamerhand naar zelfstandigheid begon te streven. Wat een ontzag en vrees hij inboezemde, blijkt wel uit de vlucht van de afgezette prior J. Cobbaert naar de recollecten. En op de drempel van de dood velde de bejaarde prelaat nog zijn laatste tegenstander. Het leven verloopt soms wonder. Hovius stierf in de abdij die hij eens wilde liquideren, wier monniken hij poogde te secularizeren en zijn hart dat levend steeds te Mechelen was geweest bleef er dood achter. Ondanks zijn grote verdiensten als aartsbisschop komt hij ten aanzien van de monniken wel zeer hard en onsympathiek over. Hij was een grote maar dictatoriale kerkvorst.

Hendrik Calenus (1583-1653).

Zijn betekenis voor de katholieke reformatie en het jansenisme

Myriam Lemmens

“Ik, Henricus Calenus, priester, aartsdiaken van de metropolitane kerk van Sint-Rumoldus te Mechelen en vicaris-generaal van de doorluchtigste en hoogwaardigste heer aartsbisschop van Mechelen, door Gods genade van al de sacramenten voorzien en klaar om te sterven, getuig voor God – opdat diegenen die mij gedurende mijn leven gekweld hebben (en aan wie ik graag vergeef) mij ook na mijn dood niet in diskrediet zouden brengen tot schande van het gewone volk en tot opspraak van de naburige ketter – dat ik steeds geleefd heb in het katholieke en Roomse geloof en erin wil sterven, zeer gehoorzaam aan de Apostolische en Romeinse Stoel”¹.

Deze hier gedeeltelijk weergegeven verklaring werd op 1 februari 1653 afgelegd door de stervende Hendrik Calenus. Het lijkt wel een geloofsbelijdenis van iemand die na jarenlange dwaling, op het laatste ogenblik de thuishaven terugvindt. Was hij ketter geweest, een verdwaalde, iemand die meende het rechte pad te hebben bewandeld en niet was begrepen, iemand die met veel inzet de Roomse leer had verdedigd maar verkeerd was beoordeeld?

Calenus contrareformist

Hendrik Calenus², geboren in 1583 in Beringen in het prinsbisdom Luik, werd tijdens zijn jeugd jaren geconfronteerd met de ellende die

1 Eerste gedeelte van de Latijnse tekst bij L. CEYSSSENS, *La première bulle contre Janénius. Sources relatives à son histoire (1644-1653)*, II: 1649-1653, Rome-Brussel, 1961-1962, p. 465.

2 Over Calenus kan men lezen: L. CEYSSSENS, ‘Hendrik Calenus, pastoor van Asse’, in *Ascania*, 4, 1961, nr. 3-4, p. 1(-50); ID., ‘Calenus Hendrik’, in *NBW*, dl. 4, 1970, kol. 121-125; M. LEMMENS, *Hendrik Calenus (1583-1653), vriend en medewerker van Jansenius*, onuitgegeven licentieverhandeling, Leuven, 1981; ID., ‘Hendrik Calenus 1583-1653. Contrareformist en Jansenist’, in *Ascania*, 28, 1985, p. 33-83.

de godsdienstoorlogen met zich meebrachten³. Het dorp werd door een brand geteisterd, zijn geboortehuis ging in de vlammen op en er heerste chaos. Deze pijnlijke ervaringen zullen waarschijnlijk een blijvende indruk op hem uitgeoefend hebben. Vrede en eendracht zou hij in de toekomst steeds op prijs stellen. Toch verliep zijn jeugd waarschijnlijk rooskleuriger dan die van vele dorpsgenoten. Als burgemeester behoorde zijn vader tot de meer gegoeden van het boerendorp en zonder veel financiële problemen kon Calenus zijn studies aanvangen in de Latijnse school van Beringen⁴. Maar bij de onverwachte dood van zijn vader Jan van Calen kwam het gezin voor financiële problemen te staan. Van hogere studies aan de universiteit was er normaliter geen sprake meer. Toch kreeg Calenus die kans; dank zij de tussenkomst van Mathias Valenthijns, abt van Averbode en een verre bloedverwant langs moeders zijde, werd hem een beurs aangeboden⁵. Hij had, zoals hij zelf schreef in zijn testament van 1629, het geluk gehad in 1601 zijn studie in de Artes (in het Valkcollege) te kunnen aanvangen aan de Leuvense universiteit⁶.

-
- 3 Over Calenus' jeugd zijn we niet zo goed ingelicht. J. DARIS, 'Notice sur la bonne ville de Beeringen', in *Notice sur les églises du diocèse de Liège*, 4, 1872, p. 1-59, geeft enige informatie over zijn geboorteplaats. Belangrijk zijn de getuigenissen van de personen die in 1646 optraden bij het informatieproces rond Calenus' benoeming tot bisschop van Roermond. Zeven getuigen verstreken daar inlichtingen over zijn herkomst en jeugdijaren. Deze verslagen werden uitgegeven door P. LEFEVRE, 'Enquête par l'abbé d' Averbode en vue de la promotion du janséniste H. van der Caelen à l'évêché de Ruremonde', in *Analecta Praemonstratensia*, 2, 1926 p. 200-316.
 - 4 H. HAMOIR, *Geschiedkundige aantekeningen over de Latijnse school en college te Beeringen*, Hasselt, 1900, p. 9-10; P. LEFEVRE, art. cit., p. 208-211. Calenus was zichzelf goed bewust van het voorrecht dat hem te beurt viel. In zijn testament van 1639 benadrukte hij dat anderen in zijn geboortestad evenzeer en zelfs meer bekwaam waren dan hij om goede dienaren van Kerk of koning te worden, maar er niet toe kwamen, omdat ze er de middelen niet toe hadden.
 - 5 L. CEYSSENS, 'Hendrik Calenus pastoor van Asse', p. 17 zegt dat zijn moeder Catharina Gevaerts heette en afkomstig was uit Wachtendonk bij Düsseldorf. Hendrik had nog een broer Niklaas, die we in Asse aantreffen waar hij 16 okt. 1618 huwde met Elisabeth van Mulders en ook is overleden, en nog twee zussen Anna, die het huishouden deed van haar broer, en Elisabeth die huwde met Jan Maes, burgemeester van Beringen in 1645 en 1651.
 - 6 RALn, Fonds De Vocht, *Ms. promoti in facultate Artium*, f° 35. Twee jaar later behaalde hij de titel van magister artium en in de algemene wedstrijd van de vier Leuvense Artescolleges, waaraan 146 studenten deelnamen, behaalde hij de achtste plaats. Zie P. CLAESSENS, *Histoire de archevêques de Malines*, dl. I, Leuven, 1881, p. 328.

Deze hulp bleef hij zich steeds herinneren en ook hij zo later financieel tegemoet komen aan niet-vermogende studenten.

Te Leuven kwam Calenus in een heel andere sfeer terecht. De moeilijkheden, die in de theologische wereld hangende waren, over de genade en de vrije wil werden er druk besproken. De te Rome gehouden *Congregationes de auxilium* (sinds 1597) bereikten hun hoogtepunt en werden aan de universiteit op de voet gevolgd. Vooral als student in de theologie aan het Pauscollege werd Calenus in heel deze problematiek ingewijd⁷. De invloed van de president van het Pauscollege⁸, de augustiniaanse theoloog Jacobus Jansonius en van de augustijns gezinde theologische faculteit, die al in 1587 stelling had genomen tegen de jezuïet en de molinist Lessius, oriënteerden hem in een bepaalde richting. In die tijd zal Calenus ook wel gehoord hebben van de slechte verhouding die er heerste tussen de universiteit en het Leuvense jezuïetencollege daar beide instellingen elkaar zowel op doctrineel als juridisch vlak bestreden. Opleid in deze sfeer zal Calenus er steeds de kenmerken van meedragen.

Als buitenlander in Brabant kwam Calenus al vlug in contact met andere vreemdelingen zoals met Joost Cats, Johannes Wachelaer, Jacobus van Haeften (na zijn intrede in de abdij in Affligem gekend als Dom Benedictus) en Corneel Janszoon van Akooi (uit Akooi bij Leerdam in het Utrechtse) beter gekend als Jansenius... Noordnederlanders die wegens de benarde toestand van de katholieken in hun eigen land in Leuven kwamen studeren, als ook met de Luikenaar Libert Fromont⁹. In dezelfde

7 L. CEYSSENS, 'Diepere gronden van het jansenisme', in *Tijdschrift voor Theologie*, 6, 1966, p. 394-420; ID. 'Het theologisch denken en het jansenisme (1640-1730)', in *AGN*, dl. VIII, Haarlem, 1979, p. 418-438.

8 De president van zo'n residentieel college als het Pauscollege er één was, meestal een hoogleraar, stond immers in voor de studiebegeleiding, de religieuze en de pastorale vorming van de studenten. Zie E. DE MAESSCHALCK, 'Het Pauscollege', in *550 jaar Universiteit Leuven*, Leuven, 1976, p. 86-87. Omdat deze theologische faculteit net enkel als opleidingscentrum voor vaktheologen maar ook als seminarie fungeerde, werd Calenus er in 1607 tot priester gewijd. Zie E. VAN EIJL, 'De theologische faculteit te Leuven in de XV^{de} en XVI^{de} eeuw, organisatie en opleiding', in *Facultas S. Theologiae Lovaniensis, 1432-1797. Bijdragen tot haar geschiedenis*, Leuven, 1977, p. 70.

9 L. CEYSSENS, 'Le janséniste Libert Froidmont (1587-1653)', in *Bulletin de la Société d'art et d'histoire du diocèse de Liège*, 43, 1963, p. 1-46.

augustinse geest opgeleid met gelijklopende theologische opvattingen is het niet verwonderlijk dat deze vrienden, eens voor problemen gesteld, elkaar opzoeken en steun verlenen. Onder deze studiegenoten was Jansenius wel de belangrijkste voor Calenus. Goed bevriend met hem had hij ook een grote bewondering voor deze studax, die zich verder op de theologie zou toeleggen¹⁰. Calenus daarentegen wenste zich verdienstelijk maken op pastoraal vlak. Dynamisch als hij was en beschikkend over de nodige capaciteiten zou hij een niet te miskennen rol vervullen in het kerkelijk leven van het aartsbisdom Mechelen tijdens de eerste helft van de 17de eeuw.

Als jong pastoor kwam hij in 1609 in Asse terecht¹¹, een parochie die zwaar geleden had onder de verwoestingen van de godsdienstoorlogen¹². Maar na de sluiting van het Twaalfjarig Bestand (1609) en onder de regering van de aartshertogen kwam er een periode van rust en vrede. Het herstel van het kerkelijk en godsdienstig leven kon nu een aanvang nemen. Gerugsteund door de aartsbisschoppen Hovius (1596-1620) en Boonen (1620-1655) zou Calenus zich voor dat ideaal inzetten. Met zijn wederopbouwactiviteiten (herstel van de kerk, buitenkapellen...) werd het godsdienstig leven in zijn parochie genormaliseerd¹³. Vermeldwaardig waren vooral zijn activiteiten op het vlak van het onderwijs¹⁴, de hernieuwde aandacht voor de HH. Kruisen van Asse¹⁵ en het catechis-

10 E. BOESSARD, 'Jansénius étudiant', in *Revue d'Histoire de l'Eglise de France*, 36, 1950, p. 54; J. ORCIBAL, *Un grand universitaire malgré lui: C. Jansénius d'Ypres*, in *Facultas S. Theologiae Lovaniensis, 1432-1797. Bijdragen tot haar geschiedenis*, Leuven, 1977, p. 351-380.

11 Het recht om de pastoors van Asse te benoemen was sinds 1533 overgegaan van de nabijgelegen abdij van Affligem naar het pauscollege. Zie bvb. J. SPANHOVE, 'De pastoors van Asse tussen 1609 en 1666', in *Ascania*, 3, 1960, p. 3.

12 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van het godsdienstig leven en de kerkelijke instellingen in het Land van Aalst tussen 1550 en 1621*, Aalst, 1961, p. 4, 263, 291; D. DE GRAVE, *Geschiedenis van de gemeente Assche*, Gent, 1900, p. 173-177 244,361.

13 L. CEYSSENS, 'Hendrik Calenus, pastoor...', p. 25-26.

14 D. DE GRAVE, *o.c.*, p; 624-629.

15 G. KURTH, *Geschiedenis der Mirakuleuze Kruisen van Assche*, Asse, 1912, p. 42; J. OCKELEY (ed.), *De H. Kruisen van Asse*, Asse, 1987. Calenus schreef hierover een klein boekje: *Kort verhael van den eersten oorsprong van twee miraculeuse crucifixen berustende in de parochiekerk der vrijheid Assche.. bijeen vergadert, soo uyt het verhael van diversche Ouderlingen, als oock uyt twee andere geschreven boeken*, Brussel z.d. in 12°, 24 pp.

musonderricht waaraan in de periode van de katholieke restauratie veel aandacht werd besteed¹⁶, en zijn initiatief voor het regelmatig houden van priesterconferenties¹⁷. Een goed gevormde en degelijke clerus was volgens Calenus een eerste vereiste voor het uitbouwen van een sterk parochiaal leven, waar hij zich verantwoordelijk voor voelde in zijn dekenij. Zelf het voorbeeld gevend was Calenus in de aanvankelijk ontredde parochie Asse en de dekenij Aalst een stuwende kracht geweest op de opbloei van de katholieke reformatie mogelijk te maken¹⁸. De schaarse bronnen daarover tonen Calenus als een goed organisator, iemand met een scherp oog voor de materiële moeilijkheden bij de uitbouw van de instelling Kerk eerder dan als een theoreticus of een overdonderend predikant en bekeerder. Naargelang de nood het vergde trad hij afwisselend met harde en milde hand op tegenover gelovigen, maar vrij rigoristisch voor collega's¹⁹. In Affligem trad hij dan weer bemiddelend op tussen de communiteit geleid door zijn vriend Dom Benedictus van Haeften en aartsbisschop Hovius²⁰.

Met dezelfde idealistische inzet en religieuze ijver ging hij in Brussel te werk waarheen aartsbisschop Boonen hem begin 1624 had getransfereerd als pastoor van de St.-Katharinaparochie en landdeken van Brussel²¹. De vergroting van de kerk van Sint-Katharina²² en de verbetering van

16 L. CEYSSENS, art. cit., p; 28-30.

17 J. SPANHOVE, 'Rond de stichting van de priesterconferenties te Asse in 1622', in *Collectanea Mechliniensia*, 45, 1960, p. 377-390.

18 M. LEMMENS, 'Hendrik Calenus', p. 40-43. In 1612 na amper drie jaar herderschap in Asse, werd Calenus het decanaat Aalst toegewezen door aartsbisschop Hovius. In de lente van 1613 begon hij zijn eerste visitatie van de 51 parochies die tot zijn district behoorden.

19 O. DAMBRE, 'Betekenis van de ontmoeting Calenus-De Harduwijn', in *Ascania*, 8, 1964, p. 13-20, waaruit blijkt dat Calenus de dichter zwaar op de vingers tikte omdat hij in zijn priestertijd sonetten over de "Weerlucke Liefden" had geschreven.

20 De aartsbisschop van Mechelen was sinds de incorporatie van de abdij in de mensa van het aartsbisdom commende-abt van Affligem. Zie H. VERLEYEN, *Dom Benedictus van Haeften, proost van Affligem 1588-1648. Bijdrage tot de studie van het kloosterwezen in de Zuidelijke Nederlanden*, Brussel, 1983, p. 56-58.

21 M. LEMMENS, 'Hendrik Calenus', p. 44-52.

22 L. CEYSSENS, 'Henri Calénius et l'enseignement primaire à Bruxelles (1624-1625)', in *Cahiers Bruxellois*, 11, 1966, p. 73-135. De resultaten van het onderzoek preciseerden niet het aantal niet-schoolgaanden.

het onderwijs²³ waren een rechtstreekse voortzetting van wat hij in Asse verwezenlijkt had. Ook zijn andere pastorale activiteiten lagen in die lijn, steeds met het doel voor ogen de Kerk te dienen, de idealen van de contrareformatie te verwezenlijken²⁴. Wel was zijn werkkring in de hoofdstad uitgebreider. Zo ging daar zijn aandacht o.a. uit naar het religieuze leven in de kloosters, waar tekenen van geestelijk verval duidelijk waren²⁵. Hierin wilde hij, in de geest van de contrareformatie, verandering brengen. Hij trad op als een streng visitator. De bepalingen van Trente met o.a. het kloosterslot, dienden nageleefd te worden²⁶. Nochtans wist Calenus deze soms naar zijn mening al te strenge voorschriften aan de omstandigheden aan te passen. Zo steunde hij ten volle het initiatief van de jezuïetinessen, die zich wilden inzetten voor het schoolonderwijs voor meisjes alhoewel zij zich niet aan de clausuur onderwierpen. Maar de tijd was nog niet rijp voor een dergelijke vorm van apostolaat en Rome trad er tegen op²⁷. Hier kon Calenus voor het eerst

23 ID., 'Henri Calénus, constructeur à Sainte-Cathérine', in *Cahiers Bruxellois*, 10, 1965, p. 1-37.

24 Op aandringen van Calenus richtte Jacobus Boonen in de kerk van Sint-Catharina het broederschap van Jezus-Maria-Anna op, waarvan de leden verzorging verleenden aan pestlijders en hen bijstonden in hun doodstrijd. Zie L. CEYSSSENS, Calénus constructeur, p. 5.

25 Reeds in 1617 was hij bemiddelend opgetreden bij de benedictinessen van Groot-Bijgaarden die weigerden het door Trente voorgeschreven kloosterslot te aanvaarden. Bovendien deden praatjes de ronde dat dit gebeurde omdat de abdis een verhouding had met de prior van de Celestijnen te Heverlee. Zie E. PUT en C. HARLINE, *Verloren schapen, schurftige herders. De helse dagen van bisschop Mathias Hovius 1542-1620*, Leuven, 2002, p. 163-176.

26 Dat bleef toen hij in 1628 het initiatief van twee Kortenbergse benedictinessen steunde om in Gent in het zgn. Rijke Gasthuis de regen van Benedictus te gaan onderwijzen. Zie L. CEYSSSENS, 'Correspondance de deux jansénistes: Henri Clenus à Corneille Ooms (1632-1642)', in *Sacris erudiri*, 15 1964, p. 293-320; J. DECAVELE, *Abbaye de Notre-Dame, dite «Jôpital des lépreux» ou «Rijke Gasthuis» à Gand*, in *Monasticon belge, dl. VII: Province de Flandre Orientale*, vol. II, Luik, 1977, p. 181, 185.

27 J. GRISAR, *Maria Wards Institut vor Römischen Kongregationen, 1616-1630*, Rome, 1966, p. 450-457; P. GUILDAY, *The English Catholic Refugees on the continent (1558-1795)*, Leuven 1914, p. 164-169, 171-179, 195, 215. Een identiek probleem stelde zich tenslotte bij de birgittinessen van Dendermonde die evenmin het kloosterslot wilden aanvaarden. Zij die hiermee wel akkoord gingen verlieten Dendermonde en stichtten in 1623 een brigittinessenklooster in Brussel. Zie L. CEYSSSENS, 'Triest et les rigueurs romains', in *Bulletin de l'Institut historique belge à Rome*, 31, 1958, p. 207-256.

Aartsbisschop Jacobus Boonen 1620-1655.

Asse, Klooster Gasthuiszusters, schilder en jaar onbekend, 109 x 78,5 cm.

Nooit was de eensgezindheid zo groot onder de bisschoppen van de Zuidelijke Nederlanden om in 1620 de bisschop van Gent Jacob Boonen, een Antwerpenaar, voor te dragen voor Mechelen. Bisschop Jan Malderus van Antwerpen prefereerde Boonen niet alleen omdat hij een integer man en opvallend trouw was, maar ook een grote ondervinding bezat en inzicht om conflicten op te lossen. Als aartsbisschop ijverde Boonen voornamelijk voor hernieuwde discipline bij geestelijken en gelovigen, alsook voor de uitbreiding van het onderwijs en de naleving van de decreten van Trente. Omwille van zijn klaarblijkelijke sympathie voor Jansenius' leer werd hij gedurende enkele maanden, samen met zijn suffragaan Antonius Triest van Gent, door Rome, geschorst. Boonen was dan ook een moreel gebroken man toen hij, verzoend met de Kerk, stierf op 30 juni 1655.

niet akkoord gaan met de naar zijn oordeel onjuist getroffen kerkelijke matregelen. Een klein incident, maar het tekent Calenus.

Als deken in de hoofdstad had Calenus vlot in de omgang, al vlug relaties aangeknoopt met invloedrijke figuren uit de kerkelijke en politieke wereld en zelf aanzien verworven. Allerlei bemiddelingsopdrachten werden hem toevertrouwd. Dat was niet toevallig. Zijn enorme werkkraft stelde hij in dienst van goede doeleinden. Op hem kon men rekenen. Dank zij zijn inzet voor de vestiging van de Franse oratorianen in de Zuidelijke Nederlanden groeide deze nieuwe orde uit tot een bloeiende congregatie die de katholieke hervorming zou ten goede komen²⁸. Zijn onderhandelingen voor een oplossing van de moeilijkheden bij de Hollandse seculariëren daarentegen hadden weinig of geen resultaat²⁹. Deze moeilijkheden wortelden trouwens in de machtsstrijd tussen regulieren en seculariëren. Wel werd door zijn tussenkomsten de contacten met zijn vroegere Noordnederlandse studiegenoten versterkt en de vriendschapsbanden met hen groter, als ook de wrijvingen met de internuntius en de jezuïeten. We kunnen niet zeggen dat Calenus toen al echt vijandig stond tegenover bepaalde personen (of omgekeerd) maar omstandigheden zoals de vermelde jezuïetinessenaffaire, de moeilijkheden met de birgitiënessen en zijn optreden voor de Hollandse seculariëren leidden tot zekere onenigheden met de nunciatuur in Brussel en met de jezuïeten. Deze minder goede verhoudingen zouden er in de toekomst niet op verbeteren.

Gedurende deze eerste periode van zijn leven had Calenus, in de lijn van zijn opleiding en volgens de tijdsopvatting zich volledig ten dienste gesteld van de Kerk, die een heropbloei kende. Wegens zijn idealistische inzet en zijn kwaliteiten werd hij zeer gewaardeerd. Zijn benoeming tot vicaris-generaal op 24 oktober 1642 – een functie die hij met evenveel ijver uitoefende – en een bisschopszetel in het vooruitzicht zijn hiervan

28 Zie o.a. C. VAN MERRIS, 'Histoire de l'Oratoire en Belgique', in *Annuaire de l'université catholique de Louvain*, 76, 1912, p. 413-414; J. DAGENS, *Bérulle et les origines de la restauration catholique (1575-1611)*, Brugge, 1952, p. 13-15.

29 L. CEYSSSENS, 'Calenus' betrekkingen met de Hollandse seculariëren vlak voor het uitbreken voor het jansenisme', in *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 2, 1960, p. 115.

Titelbladzijde van Jansenius' Augustinus.

Op zijn sterfbed had de Ieperse bisschop Cornelius Jansenius († 6 mei 1638) aan zijn vriend Hendrik Calenus gevraagd om zijn werk over de leer van de H. Augustinus uit te geven. Calenus voldeed aan deze wens en liet in 1640 het werk drukken in Leuven bij Jacobus Zegers. Onmiddellijk rees tegen de uitgave verzet van de jezuiteten, van de internuntius en van Rome, dat de Augustinus als ketters veroordeelde. De beschuldiging van jansenisme was ook de oorzaak dat Calenus, alhoewel in 1644 door de Spaanse koning Filips IV benoemd, nooit de bisschopszetel van Roermond heeft kunnen bezetten.

een bewijs³⁰. Doch tijdens de tweede periode van zijn leven zette het jansenistisch conflict dit alles op de helling. Voortaan ging geen waarderding meer uit van de Kerk voor één van haar meest idealistisch ingestelde en actieve dienaren.

De tegenstelling tussen de zogenaamde “rechtgeaarde” en “ketterse” perioden komt in de persoon Calenus niet zo onmiddellijk tot uiting. Natuurlijk, na 1638 kreeg zijn leven een heel andere wending maar hij bleef de idealistische zielzorger, zijn werkkraft stond nog steeds in dienst van de contrareformatie. Alleen had hij een taak meer op zich genomen, de uitgave van de *Augustinus*, die, meende hij, de Kerk ten goede zou komen en waar hij zich, na de dood van zijn vriend Jansenius in 1638, verantwoordelijk voor voelde³¹. Met Jansenius’ historische monografie over Augustinus zou de eendracht in de theologische wereld, waar de verdeeldheid zo groot was en mogelijk tot een scheuring zou leiden, kunnen hersteld worden. Zoals op pastoraal vlak werd Calenus ook hier gedreven door zijn idealisme om de Kerk te dienen. De resultaten zouden echter geheel anders zijn.

Calenus jansenist

De bijzondere betekenis van Calenus ligt wel in de geschiedenis van het jansenisme. Samen met Jansenius legde hij de fundamenten van een beweging, die gedurende eeuwen binnen de Kerk bittere disputen zou opwekken, hoewel geen van beiden dit ooit hebben kunnen voorzien. Zonder de zorgen van Calenus zou Jansenius’

30 L. CEYSSENS, ‘Henri Calénus, évêque manqué (1644-1648) in *Bulletin de la Commission royale d’histoire*, 127, 1961, p. 33-128. Vanaf 1634 behoorde Calenus tot de gegadigden voor een bisschopszetel voor Antwerpen, Ieper, Brugge en Roermond.

31 Die vriendschapbanden dateerden al van uit beider studententijd in Leuven. Vanaf 1624 nadat Calenus naar Brussel verhuisd was, stond zijn pastorie open voor zijn vriend. Bed en kaars stonden altijd klaar. Jansenius verbleef er toen gedurende zes weken in afwachting van zijn reis naar Spanje. In 1628 wendde Calenus te Brussel al zijn invloed aan om de benoeming van zijn vriend te doen goedkeuren toen er aan de faculteit theologie een belangrijke plaats in de raad te begeben was en in 1630 om aan Jansenius de cathedra van exegese te doen toewijzen. In 1635 stond Calenus bij door hem heen te helpen in de ingewikkelde procedure van benoeming, met het informatieproces, de confirmatie en de wijding van Jansenius tot bisschop van Ieper.

Augustinus waarschijnlijk niet gepubliceerd zijn, althans niet onmiddellijk na de dood van Jansenius³². Want slechts enkele vrienden van de theoloog waren van de studie op de hoogte³³ en wie van hen zou de enorme risicokosten op zich hebben durven nemen, wie zou er zoveel tijd ingestoken hebben? Het was Calenus die zich na de dood van de auteur verplicht voelde het werk uit te geven. Hij had de auteur die hij door en door kende, tot dat werk aangemoedigd, hij was ervan overtuigd dat het enorme verrijking voor de Kerk zou betekenen, hij wenste daarom ook dat de *Augustinus* de lof kreeg die hij verdiende. Pas na zijn overtuigende argumentatie waren de testamentuitvoerders van Jansenius bereid het papier – dat een bedrag van 2600 gulden vertegenwoordigde – af te staan, waardoor het boek kon gedrukt worden³⁴. Calenus vond drukker Jacobus Zegers uit Leuven in maart 1639 bereid om voor de veel belovende maar ook gewaagde uitgave te willen instaan³⁵. Zonder Calenus' bedrijvigheid zou er dus zeer waarschijnlijk over de *Augustinus* van de overleden auteur gezwegen zijn en zou er ook geen jansenisme geweest zijn.

32 Calenus kreeg het handschrift te lezen in de winter van 1637-1638 om als boekencensor de kerkelijke goedkeuring te verlenen. Hij gaf die op 7 maart 1638 in zeer lovende termen. Hij zorgde via zijn relaties voor het nodige octrooi van de Geheime Raad, geldende voor de Spaanse Nederlanden en later voor de Habsburgse erflanden. Zie L. CEYSSENS, 'La publication de l'Augustinus d'après la correspondance de Henri Calénius', in *Antonianum*, 35, 1960, p. 437.

33 Jansenius zelf had daartoe maatregelen getroffen. Voor het gemak van de letterzetters had hij zijn manuscript laten kopiëren in een goed leesbaar handschrift. Het drukken zou doorgaan in het bisschoppelijk paleis in Ieper op een private pers met lettertypen besteld bij Blaeu in Amsterdam. Het papier was vanuit Frankrijk geleverd. Jansenius had de zorg van het drukken overgelaten aan zijn secretaris Reginald Lamée om samen met Calenus en Fromondus de publicatie te verzorgen.

34 L. CEYSSENS, *La publication*, p. 427; ID., 'Het testament van Hendrik Calenus', in *Ascania*, 8, 1965, p. 12.

35 L. CEYSSENS, *La publication*, p. 433, 437-444 en ID., 'Jacobus Zegers, drukker te Leuven', in *ESB*, 47, 1964, p. 204-216. Voor Zegers werd de uitgave een ramp. Financieel konden zijn verwachtingen niet ingelost worden, zodat zijn drukkerij failliet ging, waarbij zelfs de geïnvesteerde bruidschat van zijn vrouw verloren ging.

Eens het werk uitgegeven³⁶ kwam Calenus, met zijn vrienden en medewerkers, in een maalstroom terecht, die hem voortstuwde en waaruit hij nog moeilijk terugkon. In Rome werd de historische monografie over Augustinus verkeerd geïnterpreteerd en als een werk van speculatieve theologie aangezien, de grondvergissing waaruit alle andere vergissingen zouden volgen³⁷. Het gevolg was dat Rome maatregelen trof waarmee Calenus en zijn omgeving helemaal niet akkoord waren. Indien Calenus een fout zou gemaakt hebben, dan is het wel zijn verzet tegen Rome. zijn verzet tegen de uitvaardiging van de bul *In eminenti*³⁸. Had hij zijn diplomatieke relaties en zijn overredingskracht aangewend om aan te dringen bij de aartsbisschop, bij de universiteit (langs Fromondus om) en bij de Raden (langs Roose)³⁹ om de bul te publiceren, dan was alles misschien rustiger en vrediger verlopen. De *Augustinus* zou, zoals vele andere werken, op de index geplaatste zijn, maar de auteur ervan was dood en begraven en misschien zou niemand er nog veel over gerept hebben. De bul *Cum occasione* was waarschijnlijk niet

36 Begin juli 1640 na iets meer dan een jaar intense arbeid, lag het boek in drie in-folio delen klaar. Het was geen meesterwerk. Het lettertype was eigenlijk te klein voor het formaat van het boek. De indices waren er niet bijgevoegd en drukfouten waren geel zeldzaamheid. De afwerking had te snel moeten gebeuren. Op het iende van mei 1640 was het geheim uitgelekt. De jezuïeten hadden enkele katernen in handen gekregen door toedoen van hun ordegenoot P. Guillaume de Wiskercke, die één van Zegers werklieden had omgekocht. G. GERBERON, *Histoire générale du jansénisme*, Amsterdam, 1700, p. 7.

37 De jezuïeten hadden de uitgave van het boek door een bevel van de internuntius doen inhouden.

38 Deze bul op 19 juni 1643 uitgevaardigd, was het werk van Francesco Albizzi, assessor van het hoogste kerkelijke gerchthof, het Heilige Officie. Reedsin een decreet van 1 augustus 1641 werd de Augustinus veroordeeld. Daar geen placet voor dit decreet werd bekomen, werd de publicatie van dit decreet in Brabant verboden. Albizzi zou er dan op aansturen om een aantal proposities door Rome te laten verbieden, met de gekende bul tot gevolg. L. CEYSSENS, 'L'origine romaine de la bulle "In eminenti"', in *Jansenistica*, III, 1957, p 36-37.

39 Op de steun van Pieter Roose, chef-president vande Geheime Raad en overtuigd royalist, kon Calenus rekenen omdat hij toen Roose Jansenius verzocht om de *Mars Gallicanus* op te stellen, Calenus al zijn invloed had aangewend bij Jansenius opdat deze de Mars Gallicanus zou schrijven. Zie R. DEPLANCHE, *Un légiste anversois au service de l'Espagne: Pierre Roose, chef-président du Conseil Privé des Pays-Bas (1586-1673)*, Leuven, 1945, p. 85,111, 125, 145; L. CEYSSENS, 'De allereerste ontwikkeling van de strijd tegen Jansenius', in *Jansenistica*, I, 1950, p. 2.

nodig geweest, zonder al de latere uitgevaardigde bullen tegen de jansenisten te vermelden.

Doch de houding van Calenus was anders. Hoe kon hij toelaten dat zijn overleden vriend, door de veroordeling van zijn boek, waarover hij zoveel lof verwachtte, zou vernederd worden. Betekende dat ook geen affront voor hem, de uitgever van de *Augustinus* en dit alles slechts door een misverstand van Rome. Daarom besloot hij de paus beter “in te lichten”. Zijn verdedingsacties waren dus zeker geen uiting van werkelijk verzet tegen Rome, zij hadden alleen tot doel Rome tot een juister inzicht te brengen. Vandaar zijn medewerking aan de eerste Romeinse deputatie⁴⁰ en zijn deelname aan de enquête van 1644 die “het bewijs leverde dat Rome onjuist gehandeld had”⁴¹. Het veroordeelde boek bevatte geen ketterse stellingen het had geen schandaal verwekt⁴².

Nochtans brachten al deze bemiddelingspogingen geen verbetering voor de benarde situatie van de jansenisten. Rome wenste niet meer ingelicht te worden⁴³. Was Calenus te naïef of te idealistisch geweest zodat hij niet inzag dat Rome op de door haar getroffen maatregelen niet meer zou of beter niet meer kon terugkomen? Immers, de strijd was al te ver gevorderd. Twee partijen, met beiden aanhangers in het buitenland, stonden regelrecht tegenover elkaar, de twistpunten waren niet meer te verzoenen. Niet alleen de theologische wereld stond in rep en roer, ook de politieke wereld was erbij betrokken. Het was een machtsstrijd geworden, de sterksten zouden winnen. Zo had Calenus’ oprechte bedoeling – de Kerk ter hulp te komen door haar de studie van Jansenius aan te bieden

40 L. CEYSSENS, ‘Verslag over de eerste jansenistische deputatie van Leuven te Rome (1643-1645)’, in *Bulletin de l’Institut historique belge de Rome*, 22, 1942-1943, p. 37-38. Twee Leuvense hoogleraren, Johannes Sinnich en Cornelius de Paepe, vertrokken in 1643 als afgevaardigden van universiteit en van de Raad van Brabant naar Rome.

41 ID., ‘L’enquête officielle faite en 1644 dans les diocèses des Pays-Bas sur le scandale causé par l’*Augustinus* de Corneille Jansenius. La part qu’y prirent les franciscains’, in *Achivum franciscanum historicum*, 43, 1950, p. 68-100.

42 ID., ‘Pour une histoire plus poussée et plus explicite de l’antjansénisme’, in *Actes du colloque sur le jansénisme, organisé par l’Academia belgica*, Rome 2 et 3 novembre 1973, Leuven, 1977, p. 1-25.

43 ID., ‘Verslag over de eerste jansenistische deputatie’, p. 37-43.

– een volledig omgekeerd effect. De oplossing voor de theologische problemen was verder dan ooit verwijderd en in de Kerk kwam een barst die eeuwenlang niet te lijmen zou blijken.

Calenus, die zich heel zijn leven voor de Kerk had ingezet en er zichzelf als een trouw dienaar van beschouwde, werd uiteindelijk door diezelfde Kerk als een afvallige aangezien. Was dat oordeel van de H. Stoel over hem niet al te negatief? Nauwgezet en met overtuiging had hij de bepalingen van het concilie van Trente nageleefd, trouw aan de gedachte van de contrareformatie had hij zich ingezet om het kerkelijk leven een nieuwe impuls te geven. Zijn apostolaatswerk als pastoor, deken en vicaris-generaal had hij steeds plichtsbewust en met idealisme uitgeoefend. Hij werd dan ook ten zeerste gewaardeerd in de hogere kerkelijke kringen. Zijn inzet voor zijn plots overleden vriend Jansenius lag in het verlengde van dit alles: een vriendendienst, geloof in de opbouwende waarde van de *Augustinus* voor de Kerk, toepassing van de theologische opvattingen, die hem aan de universiteit waren onderwezen en door het pauselijk gezag voorgeschreven. En terwijl de uitgave van dat werk voor steeds meer moeilijkheden zorgde, bleef Calenus' pastorale activiteit ongewijzigd: met onverminderde ijver vervulde hij zijn taak als vicaris-generaal van de aartsbisschop. Hij bleek zelfs bereid het weinig aantrekkelijke bisdom Roermond te gaan besturen, om daar zijn apostolaatswerk verder te zetten⁴⁴.

Rome reageerde echter brutaal en bruusk. De gewaardeerde kerkdienaar Calenus ontmoette nu binnen de Kerk openlijk vijandigheid. De reactie van de H. Stoel kon men op zijn minst overdreven noemen. Rome handelde als iemand voor wie de laatste druppel de emmer had doen overlopen. Dergelijke vaststelling is zwaar in haar

44 Op aandringen van gouverneur-generaal Francesco de Mello aanvaardde Calenus zijn benoeming tot bisschop van Roermond, zetel die hij evenwel wegens de beschuldiging van jansenisme niet kon innemen. De koning benoemde Calenus tot bisschop van Roermond op 4 juni 1644. Het informatieproces daartoe werd in de zomer van 1644 geleid door Boonen. In april 1645 weerhield de paus de confirmatie van Calenus. In augustus 1645 legde Calenus nog de gebruikelijke eed van onderdanigheid aan de H. Stoel af. Op 8 januari 1646 legde hij een anti-jansenistische eed af. Op 28 maart 1648 verzaakte hij, moe getergd, aan het bisdom Roermond. Zie L. CEYSSENS, 'Calénus, évêque manqué (1644-1648)', in *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 127, 1961, p. 33-128.

gevolgen. Men zou er uit kunnen afleiden dat de idealistische inzet van velen voor de contrareformatie, enkelen zwaar op de maag lag. Dat kan natuurlijk niet. Maar de directe inzet van de meest grove middelen – beschuldiging van ketterij, anti-jansenistische eden, het weerhouden van benoemingen en valse getuigenissen met het oog hem in diskrediet te brengen – om van meet af aan het jansenisme te bekampen⁴⁵, zouden er wel op kunnen wijzen dat voor sommigen, in casu de jezuiten, de verschijning van de *Augustinus* aangegrepen werd om definitief oude rekeningen te vereffenen. Daarvoor zou men zelfs bereid geweest zijn idealistische, verdienstelijke en gewaardeerde dienaars van de contrareformatie – niet alleen Calenus, maar ook Boonen en Triest⁴⁶ – opzij te zetten.

Calenus heeft dit waarschijnlijk niet of te laat begrepen. Misschien heeft hij het ook niet willen begrijpen. Hij greep alleszins niet naar de middelen van zijn tegenstanders, maar organiseerde zijn verweer langs officiële weg, via deputaties en verzoekschriften⁴⁷. Hij maakte ook niet veel opschudding over de pijnlijke gevolgen voor hem persoonlijk, hoewel het plotse diskrediet, als ketter dan nog, erg hard moet aangekomen zijn. Hij bleef geloven in een vergissing, die door de H. Stoel op de duur toch rechtgezet zou worden. Ook op zijn sterfbed – Calenus stierf op 1 februari 1653 in Brussel⁴⁸ - hield hij dat standpunt aan, waar hij tevens nog openlijk zijn vijanden hun

45 M. LEMMENS, Hendrik Calenus, p. 145.

46 Beide bisschoppen werden op het einde van hun leven, omwille van hun jansenistische houding, gesuspendeerd door Rome. L. CEYSSSENS, 'Les dernières années de Boonen, archevêque de Malines', in *Augustiniana*, 11, 1961, p. 87-120, 320-335 en 564-582.

47 Verzoekschrift op 5 oktober 1648 van Calenus aan de koning. Zie L. CEYSSSENS, 'La première bulle', dl. I, p. 601.

48 Op 13 juni 1650 stelde hij zijn testament op, waarin hij de oratorianen als zijn algemene erfgenamen aanduidde. In de winter werd hij getroffen door een zware leverziekte. Op 31 januari 1653 liet hij notaris Johannes van Empel aan zijn ziekbed in Brussel verschijnen om hem in het bijzijn van getuigen, zijn eigenhandig geschreven testament toe te vertrouwen. Zie L. CEYSSSENS, 'Het testament van Hendrik Calenus, pastoor te Asse', in *Ascania*, 8, 1965, p. 9-27. Voordien had Calenus reeds een eerste maal een testament gemaakt op 6 maart 1629. Zie L. CEYSSSENS, 'Het eerste testament van Hendrik Calenus (6 maart 1629)' in *Ascania*, 30, 1987, p. 116-122.

daden vergaf⁴⁹. Romes' oordeel was hard en onwrikbaar gebleken, maar als trouwe katholiek onderwierp Calenus zich eraan, zelfs toen hij een beperkt, officieel verweer organiseerde, wat hem niet verboden was. Latere jansenisten zouden minder voorzichtig minder scrupules hebben in de aangewende middelen en minder onderdanigheid laten blijken. De scheur in de Kerk zou eeuwenlang aanslepen. Rome zou oogsten wat het ten tijde van Calenus gezaaid had.

Asseba.
j.º Aprilis. In locis. D. Jans. Congregationis sanctiss.
D. Joannis Caleni S. T. Duracensis, qui propter
singularem doctorem, a suis plurimum commendatur et amatur
Dortia, ab e.º suppliciter nos. litteras alias forma
induit. Nos autem per nos aliquas quodam
mutabiles, praeterquam quod admodum diffinitum
id est per nos ad suppliciter additum. Et quia

In zijn decanaal visitatiebericht van 1609 schreef deken Joannes Bernartius een lovende appreciatie over Calenus die pas in februari 1609 was aangesteld als pastoor in Asse, waar hij “wegens allerlei talenten door zijn parochianen ten eerste werd gewaardeerd en bemind”. Gans zijn leven als pastoor in Asse, als landdeken van Aalst, als pastoor in de St.-Kathelijneparochie in Brussel, als landdeken van Brussel en als vicaris-generaal van aartsbisschop Boonen, zal Calenus met grote inzet de katholieke reformatie behartigen.

49 L. CEYSSSENS, *La première bulle contre Jansénius. Sources relatives à son histoire (1644-1653)*, dl. II: 1649-1653, Rome-Brussel, 1961-1962, p. 465.

Mgr. Alphonse de Berghes (1671-1689), en het aartsbisdom Mechelen in de tweede helft van de 17de eeuw.

Jaak Ockeley

Is over de oprichting van het aartsbisdom Mechelen en over de aartsbisschoppen Granvelle, Hovius en Boonen en hun tijd al heel wat literatuur verschenen, over het aartsbisdom en de aartsbisschoppen in de tweede helft van de 17de eeuw die duidelijk in de schaduw stonden van hun grote voorgangers¹, is veel minder wetenschappelijk onderzoek gebeurd. Wel heeft pater Lucianus Ceyskens O.F.M., in het kader van zijn onderzoek naar het jansenisme, veel gepubliceerd², maar over de figuur van de aartsbisschoppen Cruesen, Wachtendonck en de Berghes – over aartsbisschop de Precipiano zijn we beter ingelicht - en vooral over hun pastoraal beleid, valt nog veel onderzoek te doen.

Aan bronnen ontbreekt het nochtans niet. De belangrijkste archivalische bronnen zijn enerzijds het fonds Aartsbisschoppen van Mechelen³ en anderzijds de dekenale visitatieverslagen⁴, beide bewaard in het aartsbisschoppelijk archief in Mechelen. Daarnaast zijn in hetzelfde archief⁵ ook

-
- 1 M. CLOET, 'De Kerk en haar invloed', in *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Brussel, 2006, dl. II, p. 12.
 - 2 H. WILLEMS, 'Les publications du Père Lucien Ceyskens concernant le jansénisme', in *Augustiniana*, 13 (1963), p. 7-57; *Miscellanea jansenistica offerts à Lucien Ceyskens à l'occasion de son soixantième anniversaire*, Heverlee-Leuven, 1963.
 - 3 C. VAN DE WIELE, *Archivalia over de aartsbisschoppen van Mechelen vanaf de oprichting van het aartsbisdom tot en met de Franse tijd (1559-1815)*, Leuven, 1990.
 - 4 M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *Repertorium van dekenale visitatieverslagen betreffende de Mechelse kerkprovincie (1559-1801)*, Leuven, 1989, p. 153-251.
 - 5 Voor een overzicht van de in het Aartsbisschoppelijk Archief in Mechelen (AAM), verwijs ik naar de bijdrage van G. VANDEN BOSCH, 'Het Aartsbisschoppelijk Archief in Mechelen. Overzicht van de fondsen', in *Van Granvelle tot Danneels*.

nog interessant de fondsen *Mechliniensia*⁶, *Coriache*⁷, *Jansenistica*⁸, *Parochialia*⁹ en *Conventualia*¹⁰, in het Rijksarchief in Leuven het fonds Kerkelijk archief van Brabant¹¹, en verder nog in het Algemeen Rijksarchief en in het Rijksarchief in Anderlecht bronnen m.b.t. de relaties met de burgerlijke overheid. In het Vaticaanse archief berusten uiteraard ook archivalische bronnen om het beleid van de aartsbisschoppen op te volgen. Daaronder zijn zeker te vernoemen de *Relationes ad limina*¹² en de informatieprocessen voorafgaand aan de benoeming van de onderscheiden aartsbisschoppen¹³.

Toch bleef het terrein niet geheel braak. Biografische gegevens over de aartsbisschoppen Cruesen, Wachtendonck, de Berghes en de Precipiano zijn bvb. te vinden in de *Biographie nationale* en/of in het *Nationaal*

6 C. VAN DE WIEL, *Acta episcopalia Cameracensia, Leodiensia, Mechliniensia et Provincialia in het aartsbisschoppelijk archief in Mechelen, 14de eeuw-1900*, Brussel, 2002.

7 ID., *Repertorium van het compilatiewerk van vicaris-generaal Am. de Coriache. Bronnen van de 12de tot 17de eeuw m.b.t. het gebied van het oorspronkelijke aartsbisdom Mechelen*, Brussel, 1973.

8 ID., *Jansenistica te Mechelen: Het Archief van het Aartsbisdom*, Leuven, 1988.

9 Voor een summier overzicht zie: J. LAENEN, 'Inventaire sommaire des archives de l'archévêché', in *La Vie diocésaine*, p. XVI-XVIII.

10 Ibidem, 1911, p. VII-XXII.

11 H. VAN ISTERDAEL, *Beknopt overzicht van de archieven en verzamelingen van het Rijksarchief te Leuven*, Brussel, 2007.

12 Zie A. PASTURE, 'Les archives de la Visite "ad limina" pour les deux anciennes provinces ecclésiastiques des Pays-Bas, Malines et Cambrai (1489-1800)', in *BCRH*, dl. 83 (1920), p. 381-504 en J. PAQUAY, *Les rapports diocésains de la province ecclésiastique de Malines et du diocèse de Liège au Saint-Siège publiés d'après les Archives de la Congrégation du Concile rattachées aux Archives Vaticanes*, Tongeren, 1930. Volgende «ad limina» rapporten worden ook bewaard in het AAM, fonds *Mechliniensia*, nr. 279: 1661; 1675; 1679; 1686; 1692 en 1701 en in de Koninklijke Bibliotheek in Brussel (KBB), Hs. 4360 (II.1275): 1661.

13 L. JADIN, 'Procès d'information des évêques et des abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les Archives de la Congrégation, Consistoriale', in *BIHBR*, dln. 8-9 en dl. 11, 1928-1931.

*Biografisch Woordenboek*¹⁴, in Van Gestels' *Historia sacra*¹⁵, in *Histoire des Archevêques de Malines* van kan. Pierre Claessens¹⁶ en in *Vier eeuwen aartsbisdom Mechelen* onder redactie van kan. Raoul Tambuyser¹⁷. Pater Hugo Dieudonné msc bood, met als promotor prof. dr. Michel Cloet, een "eindverhandeling" aan over Alphonse de Berghes¹⁸ en Mgr. Carlo de Clercq behandelde aartsbisschop de Precipiano o.a. in zijn *Cinq archevêques de Malines (1689-1825)*¹⁹.

Over de pastorale activiteit van de aartsbisschoppen in de tweede helft van de 17de eeuw, evenals over de situatie van het kloosterwezen, moet nog veel onderzoek worden verricht²⁰. Deze bijdrage moge daartoe een eerste aanzet zijn.

Het aartsbisdom Mechelen aan de vooravond van het archiepiscopaat van Alphonse de Berghes.

Op 30 juni 1655 stierf in Brussel in het aartsbisschoppelijk paleis in de Bisschopsstraat de Mechelse aartsbisschop Jacobus Boonen. De man was in zijn laatste levensjaren, "zeer unfair behandeld door het anti-Jansenistisch gekonkel rondom hem. Er waren pogingen gedaan in Brussel, in Madrid en in Rome om hem uit de aartsbisschoppelijke zetel te ontzetten, of tenminste door een coadjutor te vervangen"²¹.

-
- 14 E. RUESENS, 'Cruesen ou Creusen', in *Biographie nationale*, dl. 4, 1873, kol. 567-569; 'Wachtendonck', dl. 27, 1938, kol. 4-6; L. CEYSSENS, 'Berghes, Alfons de', in *Nationaal biografisch Woordenboek*, dl. 2, 1966, kol. 56-60; L. CEYSSENS, 'Precipiano, Humbertus Willem de', in *NBW*, dl. 2, 1966, kol. 699-710.
 - 15 C. VAN GESTEL, *Historia sacra et profana archiepiscopatus Mechliniensis*, dl. 1, Den Haag, 1725, p. 59-65.
 - 16 P. CLAESSENS, *Histoire des Archevêques de Malines*, dl. 1, Leuven, 1881, p. 335-392; dl. 2, p. 1-64.
 - 17 *Mechelen. Vier eeuwen aartsbisschoppelijke stad*, Mechelen, 1961.
 - 18 H. DIEUDONNÉ, *Alphonse de Berghes, zevende aartsbisschop van Mechelen (1671-1689). Bijdrage tot de studie van het Zuidnederlands episcopaat tijdens de Nieuwe Tijd*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Leuven, 1972.
 - 19 C. DE CLERCQ, *Cinq archevêques de Malines*, dl. 1, Parijs, 1974, p. 1-155.
 - 20 Zoals blijkt uit de bibliografie in M. CLOET, "'De kerk en haar invloed', in *België in de 17de eeuw. De Spaanse Nederlanden en het prinsbisdom Luik*, Brussel, dl. 2, p. 422-423.
 - 21 L. CEYSSENS, 'Boonen, Jacobus', in *NBW*, dl. 2, 1966, kol. 87 en ID., 'Les dernières années de Boonen, archevêque de Malines', in *Augustiniana*, 9 (1961), p. 87-120; 320-335; 564-582.

Nochtans was Boonen een zeer om zijn kudde bezorgd aartsbisschop geweest. Dat was al zo in het diocees Gent waar hij bisschop was van 1617 tot 1621²², een inzet die we ook vaststellen in het aartsbisdom Mechelen. Nog geen jaar voor zijn overlijden had hij in Brussel een vergadering met de dekens van zijn diocees gehouden, waaruit nogmaals zijn inzet voor het bevorderen van de contrareformatie blijkt en zijn ijver tot het bevorderen van het catechismusonderricht, het onderwijs, de verspreiding van de christelijke leer, het sacramentele leven van de gelovigen en toezicht op de levenswijze van de clerici²³.

Na een twee jaar durende vacature werd op 6 september 1656 de ziekelijke Andreas Cruesen door Filips IV aangeduid voor het aartsbisdom Mechelen. Hij werd benoemd op het consistorie van 9 april 1657 en deed zijn intrede in Mechelen op 6 juni daarop. Voordien was hij zes jaar bisschop van Roermond geweest. P. Claessens beschouwt hem als een aartsbisschop “dont l’histoire n’offre pas à la postérité une grande somme d’intérêt”²⁴. C. Van de Wiel daarentegen erkent in Cruesen een uiterst werkzaam en ijverig bisschop, die zich helemaal inzette voor de geloofsverkondiging en de handhaving van de kerkelijke discipline²⁵.

Na Cruesen werd door Filips IV de uit Mechelen afkomstige Jan van Wachtendonck²⁶, tot dan bisschop van Namen, voorgedragen voor het aartsbisdom Mechelen en door paus Clemens IX op 22 maart 1668 benoemd. Nog voor zijn installatie overleed Wachtendonck, die aan astma leed, in Brussel op 25 juni 1668.

Twee en een half jaar zou het aartsbisdom Mechelen vacant blijven. Voor de derde maal werd Amatus de Coriache aangesteld tot kapittel-vicaris²⁷

22 M. CLOET, *Het bisdom Gent. Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 63-65.

23 *Synodicon Belgicum*, dl. 2, p. 303-307.

24 P. CLAESSENS, *Histoire des archevêques de Malines*, dl. I, Leuven, 1881, p. 335.

25 C. VAN DE WIEL, *Archivalia ...*, p. 56-57.

26 Als bisschop van Namen (1654-1668) hield Wachtendonck in 1659 een diocesane synode. Zie P. CLAESSENS, *o.c.*, p. 359-363.

27 Coriache werd een eerste maal tot kapittel-vicaris aangesteld in 1656 na het overlijden van aartsbisschop Boonen, een tweede keer in 1666 na het afsterven van aartsbisschop Cruesen en een derde maal in 1668 na de dood van aartsbisschop Wachtendonck. Zie C. VAN DE WIEL, *Archivalia ...*, p. 228.

Grafmonument van aartsbisschop Andreas Cruesen (1656-1665)
in de St.-Romboutskathedraal in Mechelen, werk van Lucas Faydherbe.

Na haast twee jaar vacant te zijn geweest, benoemde Filips IV eind in september 1656 de bisschop van Roermond de Maastrichtenaar Andreas Cruesen tot aartsbisschop. Kanunnik Claessens noemt hem een aartsbisschop “dont l’histoire n’offre pas à la postérité une grande somme d’intérêt”. Hij was de hele tijd van zijn episcopaat een ziekelijk man en stierf na negen jaar archiepiscopaat.

om het aartsbisdom, *sede vacante*, te besturen. Pas in 1671 zal Alphonse de Berghes bezit nemen van de aartsbisschoppelijke zetel.

Hoe was de situatie van het aartsbisdom in de jaren voor de aanvang van het archiepiscopaat van Alphonse de Berghes?

Volgens de enquête voorafgaand aan de benoeming van Andreas Cruesen in 1656²⁸, in 1667 aan die van Jan van Wachtendonck²⁹ en in 1669 aan die van Alphonse de Berghes tot aartsbisschop van Mechelen³⁰ en het *ad limina*-rapport van 1661³¹, telde de stad Mechelen ongeveer 3000 huizen en een bevolking van ca. 12000 inwoners. In de binnenstad waren er zes parochiekerken: de Sint-Romboutskathedraal die in goede staat verkeerde, de nieuw verbouwde collegiale van O.L.Vrouw-over-de-Dijle en de kerken van Sint-Petrus en Paulus, Sint-Jan de Doper en de Evangelist en die van Sint-Kathelijne. Daar zal nog de O.L.Vrouw-van-Hanswijkkerk bijkomen waarvan de bouw startte in 1663³².

Het aartsbisschoppelijk paleis in Mechelen was zeer bouwvallig en diende dringend hersteld te worden. Meestal verbleef de aartsbisschop in Brussel in de refugie van de abdij Affligem, aangezien hij vanaf 1559

28 L. JADIN, 'Enquête pour la nomination d' André Creusen, évêque de Ruremonde, proposé pour le siège archiépiscopal de Malines – 1656', in *Procès d'information pour la nomination des évêques et des abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation Consistoriale*, (BIHBR, dl. 9, 1929), p. 76-82.

29 ID., 'Procès de nomination de Jean de Wachtendonck, évêque de Namur, proposé pour le siège archiépiscopal de Malines – 1667', in *Procès d'information pour la nomination des évêques et des abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation Consistoriale*, (BIHBR, dl. 9, 1929), p. 134-141.

30 ID., 'Procès de nomination d' Alphonse de Berghes, présenté pour le siège archiépiscopal de Malines – 1656', in *Procès d'information pour la nomination des évêques et des abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation Consistoriale*, (BIHBR, dl. 9, 1929), p. 76-82.

31 J. PAQUAY, *Les rapports diocésains...*, p. 7.-28.

32 O. VANDEPUTTE (red.), *Gids voor Vlaanderen. Toeristische en culturele gids voor alle steden en dorpen in Vlaanderen*, Tielt, 2007, p. 827-835, zegt dat de O.L.Vrouw-over-de-Dijlekerk pas werd voltooid in 1642-1652 toen het barokke koorhoofd met de as-kapel werd afgewerkt onder leiding van Jacob Franquart. Lucas Fayd'herbe was de architect van de barokke O.L.Vrouw-van-Hanswijkkerk, de kloosterkerk voor de Dalscholieren. De Sint-Janskerk werd bediend door de oratorianen, de Sint-Petrus en Pauluskerk door de jezuiten.

Aartsbisschop Joannes van Wachtendonck (1667-1668).

Namen, Bisdom, schilder en jaar onbekend, 133 x 100 cm.

In 1667 werd de bisschop van Namen Joannes van Wachtendonck aangesteld tot aartsbisschop. Slechts drie maanden na zijn benoeming stierf deze eenvoudig levende man te Brussel in zijn paleis op 25 juni 1668. Veel heeft hij dan ook niet kunnen verwezenlijken.

bij de oprichting van het aartsbisdom Mechelen, tegelijk ook abt van deze abdij was.

Proost Robert Estrix van de abdij Affligem deelde mee dat de *mensa* van de aartsbisschop op 30000 à 35000 gulden werd geschat, waarvan hij evenwel het loon van zijn bedienden van de curie moest betalen en de onkosten van zijn administratie en zijn aartsbisschoppelijke jurisdictie moest voldoen. De inkomsten vloeiden voort uit de pachtgelden en uit tienden van de goederen van de abdij Affligem. De helft van de inkomsten dienden overgedragen te worden aan de religieuzen. De aartsbisschop kon zo over nog 15 à 16000 gulden beschikken voor het herstel van zijn paleis in Mechelen.

In het aartsbisdom waren er in de zestiger jaren van de 17de eeuw acht kloosters voor mannen en elf voor vrouwen en nog twee begijnhoven waarvan in het Grootbegijnhof, volgens Simon Jordaens, griffier van de aartsbisschoppelijke curie, alleen al 1000 (!) begijnen leefden; in 1669 maar ca. 90. Naast het koninklijk hospitaal was er nog een stedelijk gasthuis bediend door gasthuiszusters³³. Er bestond ook een Berg van Barmhartigheid die echter zijn naam niet waardig was aangezien men er 15 % intrest vroeg.

Het kapittel telde zestien kanunnikprebenden van eerste rang, waarvan negen voor gegradueerden en verder een voor de proost, de deken, de aartsdiaken, de cantor, de aartspriester en de penitencier. Daarnaast waren er nog twaalf van tweede rang.

Het aartsbisdom telde dertien collegiale kerken: Sint-Michiel en Goedele in Brussel, Sint-Maarten in Aalst, Sint-Pieter in Anderlecht, O.L.Vrouw in Aarschot, Sint-Jan in Diest, Sint-Sulpitius in Diest, Sint-Leonardus in Zoutleeuw, Sint-Pieter en Sint-Jacob in Leuven, O.-L.-Vrouw-over-de-Dijle en Sint-Rombouts in Mechelen, Sint-Berlindis in Meerbeek, Sint-Hermes in Ronse en Sint-Germanus in Tienen.

Het aartsbisdom Mechelen was het meest uitgestrekte bisdom van de Lage Landen en omvatte de steden: Leuven, Brussel, Diest,

33 Over de gasthuiszusters, zie J. OCKELEY, *De gasthuiszusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw. Bijdrage tot de studie van de actieve vrouwelijke kloostercongregaties*, Brussel, 1992.

Tienen, Vilvoorde, Zoutleeuw, Aarschot, Aalst, Geraardsbergen, Ninove en Ronse en daarnaast nog een 500 landelijke parochies³⁴.

De landelijke decanaten waren: Mechelen, Brussel, Leuven, Tienen, Diest, Zoutleeuw, Sint-Pieters-Leeuw, Oordegem, Aalst en Ronse. In het bisschoppelijk seminarie volgden 30 studenten – in 1666 reeds een zestigtal - de cursus moraaltheologie.

Zo was de situatie van het aartsbisdom Mechelen voor het aantreden van aartsbisschop de Berghes.

Alphonse de Berghes vóór zijn benoeming tot aartsbisschop

1. Afkomst en familie

Alphonsus Guilielmus Norbertus de Berghes werd geboren in Brussel op 9 september 1624, als zevende van de éérentwintig kinderen van Godfried de Berghes, graaf van Grimbergen en baron van Stabroek, hofmeester van aartshertogin Isabella, diplomaat en legeraanvoerder in Spaanse dienst, en van Honorine de Hornes, vrouwe van Arquennes. Daar de boreling in doodsgevaar verkeerde, werd het doopsel thuis toegediend. Zijn peter was kardinaal Alphonse della Cueva, markies van Bedmar, gezant van Filips III aan het hof van aartshertogin Isabella; zijn meter was Antoinette Guillemette, gravin van Arenberg.

In het informatieproces bij zijn benoeming tot aartsbisschop van Mechelen, gehouden van 11 tot 24 december 1669, wordt gezegd dat zijn ouders eerbaar zijn en katholiek en dat de familie algemeen beschouwd werd als een aristocratische familie die verschillende kerkvorsten telde. Twee waren aartsbisschop en één bisschop van Kamerijk geweest: Maximiliaan de Berghes (1559-1570), Guillaume de Berghes (1601-1609), voordien bisschop van Antwerpen (1595-1601) en Hendrik de Berghes (1480-1502); drie zijn prinsbisschop van Luik geweest: Cornelis de Berghes (1538-1545), Robert de Berghes (1557-1565) en later nog Georges Louis de Berghes (1724-1743). Een broer Philippe-Albert de Berghes werd oratoriaan in 1643, maar zal later uitreden, een andere broer Eugène-Ignace

34 Halle dat in het *ad limina*-rapport van 1661 bij het aartsbisdom Mechelen werd opgesomd, behoorde echter tot het aartsbisdom Kamerijk.

werd proost van Kleef, een nicht Marie-Josèphe de Berghes werd abdis van Nijvel († 1724)³⁵.

2. Studies en wijdingen

Na zijn humaniorastudies bij de jezùieten, eerst in Brussel en vervolgens in Halle³⁶, studeerde hij aan de Leuvense universiteit artes, recht en filosofie. Hij behaalde er blijkbaar geen graad, ook al was hij bij de eersten van de klas³⁷.

Alphonse de Berghes werd op jeugdige leeftijd in de geestelijke stand opgenomen. Op 11 november 1642 werd hij in Brussel door aartsbisschop Boonen getonsureerd; al de overige wijdingen werden hem toegediend door Franciscus Villain, bisschop van Doornik, stad waar de Berghes toen kanunnik was van de kathedraal. De kleinere wijdingen ontving hij op 17 september 1649, het subdiaconaat reeds de volgende dag, het diaconaat op 18 december 1649; de priesterwijding volgde op 12 maart 1650³⁸.

3. Activiteiten vóór zijn benoeming tot aartsbisschop

Nog voor zijn priesterwijding (12 maart 1650) werd de 18-jarige de Berghes in 1642 proost van het Onze-Lieve-Vrouw kapittel van Kleef, die niet tot residentie verplichtte. Het jaar nadien werd hij kanunnik van het kapittel van Doornik waar hij zeven jaar resideerde en er twee jaar theologielessen volgde bij de jezùieten. Hij heeft bij de kanunniken en het kapittel in Doornik een goede indruk nagelaten, wat voor zijn latere carrière niet zonder belang is geweest.

35 A. WAUTERS, *Histoire des Environs de Bruxelles*, Brussel 1972, dl. 5, p. 51-52.

36 Charles Verreycken, baron van Impde (Wolvertem) zegt in het informatieproces dat hij A. de Berghes kende “dans les classes d’humanités à Bruxelles à l’âge de douze ans”; Lancelot de Gottignies zegt daarbij dat hij “avec lui ses humanités à Hal, où ils habitèrent la même maison, pendant environs deux ans”. Zie L. JADIN, Procès d’information ...”, p. 170-171.

37 Geen van de getuigen bij het informatieproces haalt dit aan en een getuigschrift afgeleverd door Leuven zegt alleen *optimarium artium studiis, animum ingeniumque egregie excoluit*.

38 L. JADIN, art. cit., p. 171.

Gouverneur-generaal Leopold-Willem van Oostenrijk haalde Alphonse de Berghes in 1656 naar Brussel en benoemde hem tot hofkapelaan. Het jaar nadien werd de Berghes proost van het Sint-Gertrudiskapittel in Nijvel, waarbij hij belast werd met het beheer van de bezittingen van het kapittel, een taak waarvoor hij in het informatieproces algemeen werd geprezen³⁹. In 1663 werd hij aartskapelaan waarbij hij het toezicht had over alle clerici die aan het hof verbonden waren. Daar deze functie tot residentie verplichtte, nam hij ontslag als proost in Nijvel, maar bleef aldaar wel kanunnik. Bij het overlijden op 28 december 1666 van bisschop François Villain van Doornik volgde hij die op als groot-aalmoezenier van de hofkapel met als voornaamste taak de zorg voor de kapel en de zielzorg. Op 2 juli 1667 werd hij door koningin Anna Maria van Spanje benoemd tot bisschop van Doornik. Hij kon evenwel geen bezit nemen van zijn zetel omdat de troepen van Lodewijk XIV de stad hadden ingenomen en de bisschopszetel hadden toegekend aan Gilbert de Choiseul.

Alphonse de Berghes, aartsbisschop van Mechelen

1. Zijn benoeming tot aartsbisschop

De bul *Super Universae* van 12 mei 1559 had het benoemingsrecht van de bisschoppen in de Spaanse Nederlanden, behalve dan voor het aartsbisdom Kamerijk waar het kapittel dat recht bezat, afgestaan aan de koning. Aangezien koning Filips IV op 17 september 1665 overleden was en de troonopvolger Karel II nog geen vier jaar oud was, werd het regentschap waargenomen door diens moeder koningin Maria Anna van Oostenrijk.

Op 8 november 1666 was aartsbisschop Andreas Cruesen in Mechelen overleden na een episcopaat van negen jaar en vier maanden. Zijn opvolger Joannes van Wachtendonck, tot dan bisschop van Namen, stierf echter twee maanden na zijn installatie op 25 juni 1668 zodat het aartsbisdom *sede vacante*, in afwachting van de benoeming een nieuwe titularis, opnieuw door *vicaris capitularis* Amatus Coriache werd bestuurd.

39 Ibidem, p. 170-171, testimonium van Robert Garista, abt van Vlierbeek en van Albert de Trazegnies, proost van de collegiale van Sint-Waudrudis in Bergen en kanunnik van Doornik.

Wie zou de nieuwe aartsbisschop worden?

De nieuwe gouverneur-generaal Don Inigo Fernandez de Velasco y Tovar – hij was 1 augustus 1668 benoemd en pas van in september in functie – raadpleegde als naar gewoonte de Raad van State. Ook de suffragaanbisschoppen Ambrosio Capello van Antwerpen, Robert de Haynin van Brugge, Eugeen Albert d’Allamont van Gent, Martinus Prats van Ieper, Ignatius Augustinus van Grobbendonck van Roermond en benoemd voor Namen, Joannes Hubens, apostolisch vicaris voor ‘s-Hertogenbosch en Ladislas Jonart, aartsbisschop van Kamerijk, werd naar hun oordeel gevraagd. De Haynin en d’Allamont gaven hun voorkeur aan Alphonse de Berghes; ook de vicarissen-generaal van Mechelen waren voorstander van de Berghes⁴⁰.

Op 24 januari 1669 sprak de Raad van State zich uit. Zij reserveerden de eerste plaats voor Alphonse de Berghes en dit omwille van zijn illustere geboorte, zijn leeftijd – hij was 44 jaar oud – die enige garantie bood voor een mogelijk lang episcopaat. Akkoord hij was geen bisschop, wel hofkapelaan en proost van Nijvel, maar was wel tot bisschop van Doornik benoemd⁴¹. Anderzijds was Alphonse de Berghes goed gezien in hofkringen. In het informatieproces wordt duidelijk gezegd door Charles Verreijcken dat de Berghes als aalmoezenier aan het hof *a été vraiment exemplaire*. Robert Garista, abt van Vlierbeek, bevestigde dat de Berghes *a donnés des preuves du sens de affaires et du prudence à la cour du roi catholique*. Het is blijkbaar daarom dat hij als regeringsgetrouwe kandidaat werd voorgedragen voor Mechelen.

Nog vóór de pauselijke bevestiging, had het informatieproces plaats waarbij geïnformeerd werd bij getuigen die hem goed kenden, naar de persoon van Alphonse de Berghes en naar de toestand van het aartsbisschdom. De enquête werd geleid door de internuntius te Brussel, Carolus Franciscus Airoldi, bijgestaan door apostolisch protonotarius Pompeus

40 In tegenstelling met H. Dieudonné die zegt dat “noch in het fonds Raad van State en Audiëntie en evenmin in de Zendbrieven van deze Raad is iets te vinden” m.b.t. de Berghes, vermeldt J. Lefèvre in zijn ‘La nomination des archevêques de Malines’ in HKKOLKM, dl. 72, 1968, p. 87 wel de visie van de bisschoppen.

41 Een dergelijk geval heeft zich overigens ook voorgedaan met Thomas d’Alsace die in 1713 door paus Clemens XI was aangesteld tot bisschop van Ieper, wat door keizer Karel VI evenwel niet was aanvaard en daarom in 1715 werd geconfirméerd tot aartsbisschop van Mechelen.

Clusiano⁴². De nuntius maakte de getuigschriften over aan de kardinaal-staatssecretaris die het geheel doorgaf aan de kardinaal-protector van de Nederlanden. Naast diens bemerkingen moest het dossier ook nog bestudeerd worden door drie andere kardinalen. Na de preconisatie van de kandidaat in de Consistoriale Congregatie volgde nog een bespreking van de kandidaat. Tenslotte bepaalde de paus zijn keus die omzeggens steeds de keus van de Congregatie volgde.

Op 3 augustus 1669 benoemde de koningin-regentes Maria Anna Alphonse de Berghes tot aartsbisschop van Mechelen. De bekrachtiging door paus Clemens X volgde op 17 november 1670. Op 3 januari 1671 volgde per procuratie gegeven aan François Adolf van den Venne, proost van het metropolitaans kapittel van Mechelen, de inbezitneming van het aartsbisdom. Zijn wijding door Marius-Ambrosius Capello van Antwerpen, Martinus Prats van Ieper en Ignatius Augustinus van Grobendonck van Namen volgde drie weken later op 25 januari. Op 7 maart 1671 hield hij zijn plechtige intrede in Mechelen.

2. Zijn activiteit als metropoliet en aartsbisschop

2.1. Zijn verhouding tot zijn collega's

Als aartsbisschop van Mechelen, was Alphonse de Berghes ook priemaat van de Belgische kerkprovincie, waartoe naast het aartsbisdom, ook volgende suffragaanbisdommen: Antwerpen, Brugge, Gent, Ieper, Roermond en 's-Hertogenbosch behoorden.

In 1623 besloot het episcopaat o.l.v. aartsbisschop Boonen de door Trente gevraagde driejaarlijkse concilies te vervangen door jaarlijkse bijeenkomsten van de bisschoppen. Een vrome wens. In praktijk blijkt dat in de tweede helft van de 17de eeuw de bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie maar vijfmaal zijn samengekomen: in 1665 onder aartsbisschop Cruesen, in 1683 onder aartsbisschop de Berghes en in 1691,

42 L. JADIN, 'Procès d'information pour la nomination des évêques et abbés des Pays-Bas, de Liège et de Franche-Comté d'après les archives de la Congrégation Consistoriale', dl. I, 1564-1637, in *BIHBR*, dl. 8 (1928), p. 11-17.

1692 en 1697 onder aartsbisschop de Precipiano⁴³. Telkens hadden deze samenkomsten plaats in Brussel in het aartsbisschoppelijk paleis gelegen in de Bisschopsstraat, waar alle aartsbisschoppen resideerden tot in 1726 het paleis in Mechelen aan de Wollemarkt werd verbouwd.

Op zondag 21 maart 1683 werd in de kapel van het aartsbisschoppelijk paleis in Brussel Humbert Guillaume de Precipiano, benoemd bisschop voor Brugge, tot bisschop gewijd door aartsbisschop de Berghes, Reginald Cools, bisschop van Roermond en Jan van Beughem bisschop van Antwerpen. Twee dagen later, 23 maart 1683, kwamen de bisschoppen in vergadering samen. Bisschop Albert de Hornes van Gent en Jacob van Lieres, vicaris-generaal van Ieper gaven verstek; Willem Bassery, apostolisch-vicaris voor 's-Hertogenbosch bleef gewild afwezig, misschien wel omdat hij niet wilde geconfronteerd worden met de Berghes, die hem niet gunstig gezind was.

Op deze bisschoppenvergadering werden enkele netelige kwesties behandeld⁴⁴ m.b.t. de kerkelijke tucht; de oneerbare kledij in de kerken; de ijdelheid van de vrouwen en het onderhouden van de zon- en feestdagen. Aan het burgerlijk gezag werd gevraagd de kerkfabrieken in bescherming te nemen, evenals de armendis en andere godsvruchtige stichtingen⁴⁵. Daarnaast werd het boekje *Consultationes canonicae* van de karmeliet Jacobus a S. Antonio waarin het gezag van de diocesane bisschoppen werd aangevallen, in de Mechelse kerkprovincie verboden⁴⁶.

43 De drie provinciale concilies en de vijftien vergaderingen van de bisschoppen werden met al de bijbehorende documenten en een beschrijving van de gebeurtenissen die de bijeenroeping voorafgingen, uitgegeven door P.F.X. DE RAM, *Synodicon Belgicum sive Acta omnium ecclesiarum Belgii a celebrato concilio Tridentino usque ad concordatum anni 1801*, dl. I, Mechelen, dl. I, p. 1-438 (concilies), p. 441-650 (vergaderingen 1617-1697); dl. II, Mechelen, 1829, p. 5-74 (akten van de bisschoppen van 1700 tot 1802). Zie AAM, Acta episcopalia Cameracenia, nr. 566/13.

44 *Synodicon Belgicum*, dl. I, p. 563-569. Zie ook AAM, Archivalia over de aartsbisschoppen, nr. 412.

45 AAM, Archivalia over de aartsbisschoppen, nr. 340 en nr. 342: Lijst van misbruiken die door de kerkelijke en de wereldlijke macht moeten beteugeld worden.

46 *Consultationes canonicae pro regularium exemptione a jurisdictione Ordinariorum* ..., Lyon, 1680 en herdrukt in Keulen in 1682.

Over de verhouding tussen aartsbisschop de Berghes en zijn suffraganen is niet zoveel geweten. Van de twaalf bisschoppen die tijdens zijn episcopaat werden aangesteld, t.w. twee in Antwerpen, één in Brugge, drie in Gent, twee in Ieper, twee in Den Bosch, één in Roermond en één in Namen, zijn er slechts twee waarvan we uitdrukkelijk weten dat het niet zo goed ging tussen hen en de Berghes⁴⁷. Opvallend is dat het net de laatste twee zijn waarover hem een oordeel werd gevraagd, m.n. in 1681 over Bassery en in 1682 over de Precipiano. Beide heren waren tomeloos ambitieus. Bassery die door de nuntius tot bisschop van 's-Hertogenbosch was benoemd, kon de voorkeur van de Berghes niet wegdragen en de Precipiano was iemand die niets of niemand ontzag om toch maar bisschop te kunnen worden, wat hem uiteindelijk in 1683 lukte toen hij werd gewijd voor Brugge. De Precipiano zal vervolgens alles in het werk stellen om de Berghes verdacht te maken van jansenisme, hem aan te klagen in Brussel, Madrid en Rome. Hij probeerde zelfs zijn klaagbrieven door zijn collega's te laten medeondertekenen. Na de dood van de Berghes werd hij, ondanks ongunstig advies van collega's en van de Raad van State, aartsbisschop van Mechelen. Bassery promoveerde dan naar Brugge⁴⁸.

2.2. Zijn verhouding met de politieke overheid

De tweede helft van de 17de eeuw was een vrij roerige periode waarin de Spaanse Nederlanden voortdurend onder Franse oorlogsdreiging verkeerden⁴⁹. Zoals hierboven werd aangetoond heeft het aartsbisdom Mechelen onder het oorlogsgeweld zwaar geleden.

47 In 1671 Henricus van Halmale in Ieper, in 1676 Reginald Cools in Roermond, in 1677 Judocus Houbraecken in Den Bosch, Franciscus van Horenbeke in Gent, Aubertus van den Eede in Antwerpen en Guillielmus Herinckx in Ieper, in 1679 Joannes Ferdinand de Berughem in Antwerpen, Igantius Augustinus van Grobbendonck in Gent, in 1680 Petrus van de Perre in Namen, Albertus de Hornes in Gent, in Guillielmus Bassery in Den Bosch en in 1682 de Precipiano in Brugge.

48 H. DIEUDONNÉ, *Alphonse de Berghes...*, p. 80-81.

49 H. HOUTMAN-DE SMEDT, 'De Zuidelijke Nederlanden in de 17de en 18de eeuw', in Winkler Prins *Geschiedenis der Nederlanden. Noord en Zuid in de Nieuwe Tijd* van ca. 1500 tot 1780, dl. 2, Amsterdam-Brussel, 1977, p. 254-260.

2.2.1. Hoe lag de verhouding tussen aartsbisschop de Berghes en de burgerlijke overheid in de tweede helft van de 17de eeuw?

Kenschetsend voor het Ancien Régime was de verwevenheid tussen Kerk en Staat. “La religion catholique, apostolique et romaine est la religion de l’Etat...”⁵⁰. Toch is het zo dat geen enkel kerkelijk besluit van toepassing werd, als het niet het placet van de regering had gekregen. Dat was zo onder de nochtans zeer gelovige aartshertogen, toen de decreten van Trente en die van de provinciale concilies dienden gepromulgeerd te worden en dat zou na hen er niet anders op worden. Pas in 1659 bepaalde Filips IV dat het placet niet meer nodig was voor strikt dogmatische bullen⁵¹.

Wat de Staat betreft, kan men de toestand in de tweede helft van de zeventiende eeuw als volgt typeren. De vorst is katholiek, maar de regering is antiklerikaal. De staatsgodsdienst is nog steeds het katholicisme, maar de legisten in de Raden in Brussel, waken angstvallig over de rechten van de vorst, zodat pogingen van Rome om hierop ‘inbreuk’ te maken geen kans krijgen⁵². Vooral na de publicatie van Jansenius’ *Augustinus* (1640) werden wrijvingen talrijker. Frequent werd door de seculiere en reguliere clerus beroep gedaan bvb. op de Raad van Brabant om geschillen te beslechten, waarbij de geestelijke rechtsmacht gewoon over het hoofd werd gezien.

2.2.2. Aartsbisschop de Berghes lid van de Staten van Brabant (1669)

Sinds de incorporatie van de abdij Affligem in de mensa van het aartsbisdom, waren de aartsbisschoppen tevens abt van Affligem. Zeker al sedert de 15de eeuw namen de abten van Affligem de eerste plaats in onder de clerus die zetelde in de Staten van Brabant⁵³.

50 P. CLAESSENS, o.c., p. 64.

51 L. WILLAERT, ‘Kerkelijke toestanden in het Zuiden’, in *AGN*, dl. VII, p. 434.

52 *Ibidem*, p. 432-433.

53 W. VERLEYEN, *Negen eeuwen Affligem 1083-1983*, Aalst, 1983, p. 31.

Als lid van de Staten oefenden de aartsbisschoppen, vooral dan Boonen († 1655) en de Precipiano († 1711)⁵⁴, een grote invloed uit op de politieke besluitvorming. Van andere aartsbisschoppen is dit minder bekend omdat heel wat archief van de Staten van Brabant werd vernield bij het bombardement van Brussel in 1695. Toch bezitten we een enig document dat ons over de activiteit van de Staten in de tweede helft van de 17de eeuw kan inlichten, m.n. het dagboek van Libert de Pape, abt van de Park-abdij⁵⁵.

Volgens dit dagboek verscheen aartsbisschop de Berghes een eerste maal in de Standenvergadering van de clerus op 4 februari 1671⁵⁶. Hij heeft geen dominerende rol gespeeld in de Staten van Brabant. Hij was wel zeer bekommerd om de immuniteiten van de kerk ongeschonden te bewaren. Een voorbeeld. In 1671 had gouverneur-generaal Juan Domingo de Zuniga y Fonseca, graaf van Monterey aan de Hollandse troepen toestemming gegeven om protestantse godsdienstoefeningen te houden. Aanvankelijk kon de Berghes dit niet verhinderen. Pas na een beroep van zijnentwege op koningin-moeder Maria Anna moest Monterey op 7 december 1672 zijn plakkaat intrekken⁵⁷. Van dan af heeft Monterey zich steeds vijandig opgesteld tegenover de Berghes. Monterey wist zelfs internuntius Sebastiano Antonio di Tanari over te halen voor hem partij te kiezen.

54 J. LEFEVRE, 'Het Zuiden onder Spaans bewind', in *AGN*, dl. VI, p. 304-306 en ID., 'Het slotbedrijf van het Spaanse regime in de Zuidelijke Nederlanden (1648-1700)', in *AGN*, dl. VII, p. 120-121.

55 P. LENAERTS en F. BREULS, 'Compte rendu des séances des Etats du Brabant de 1648 à 1682 par Libert de Pape, abbé du Parc, membre des Etats', in *Analecta Praemonstratensia*, dl. XXIX, 1953, p. 111-128; 251-288; dl. XXX, 1954, p. 60-12; dl. XXXV, 1959, p. 105-152 284-300; dl. XXXIX, 1963, p. 153-164; 304-341; dl. XL 1964, p. 60-89; 205-286.

56 ID, dl. XXXIX, 1963, p. 340: "Hodie pro prima via comparavit in Statibus Archiepiscopus Mechlinensis D. de Berges".

57 H. LONCHAY, J. CUVELIER en J. LEFEVRE, *Correspondance de la Cour d'Espagne sur les affaires des Pays-Bas au XVIIe siècle*, dl. V, Brussel, 1928, p. 95 e.v.

2.2.3. Aartsbisschop de Berghes raadsheer bij de Raad van State (1673)

Op 6 april 1673 benoemde koningin Maria Anna Alphonse de Berghes tot raadsheer in de Raad van State. Dat hij zich niet alleen voor kerkelijke aangelegenheden interesseerde, moge blijken uit de vaststelling dat hij ook participeerde aan de deliberaties m.b.t. “des affaires civiles” en dat zijn naam ook voorkomt op adviezen aan de gouverneur-generaal. Door zijn aanwezigheid in de vergaderingen van de Raad van State – in ongeveer 52 % van de vergaderingen was de Berghes present – had de aartsbisschop dus rechtstreekse invloed op de te nemen besluiten, niet alleen op religieus, maar ook op politiek en administratief gebied⁵⁸. Zo diende hij bvb. in 1674 aan de gouverneur-generaal advies uit te brengen m.b.t. de prebenden die door de Raad van State werden toegekend⁵⁹. Bij de benoeming bvb. van de Precipiano in 1682 tot bisschop van Brugge nam de Berghes deel aan de besprekingen hierover in de Raad van State. Daarbij vermeldt het advies dd. 30 november 1682 expliciet dat de aartsbisschop en de bisschoppen van Gent, Antwerpen, Namen en Roermond en de vicarissen-generaal van de vacante bisdommen hierover om advies was gevraagd⁶⁰.

Niet dat alles rimpelloos verliep. Aanvankelijk was er een vrij goede verstandhouding met Madrid en met het hof in Brussel. Op 25 november 1675 bvb. schreef de Berghes een herderlijke brief over “de lichtveerdige bijeenkomsten der jonckheyd in de herbergen”. Karel II beaamde dit door een plakkaat van 2 maart 1682. De Berghes publiceerde dan weer op 1 maart 1679 een brief van Karel II van 6 december 1678 waarin deze vroeg dat de H.Jozef zou gekozen worden tot patroon van de Spaanse Nederlanden. In november juli 1681 stelde internuntius Tanari de Brusselaar Guilielmus Bassery aan tot vicaris

58 J. HOUSSIAU, ‘L’archevêque de Malines, conseiller d’Etat au XVIIe siècle’, in *Mechliniensia in honorem Prof. em. Dr. Constantini Van de Wiel septuagenarii edidit Dr. Raphaël de Smedt*, Mechelen, 1995, p. 81-91.

59 ARA, Raad van State, nr. 71 en RAAn, Archief collegiale St.-Michiel en St.-Goedele, nr. 3293.

60 ARA, Raad van State, nr. 949. Zie ook L. CEYSSSENS, ‘De benoeming van Humbertus Guilielmus de Precipiano tot bisschop van Brugge’, in *Annales, XXXIIIe session de la Fédération archéologique et historique de Belgique, 27-31 juillet 1947*, 1950, p. 159-167.

van het bisdom 's-Hertogenbosch. Aartsbisschop de Berghes – die voorstander was van Paul van Holmale, aartsdiaken van de kathedrale kerk van Antwerpen, voor deze functie - en de regeringskringen verzetten zich in augustus 1684 tegen de benoeming van Bassery door de *Propaganda Fide* tot bisschop van Den Bosch. Bassery zal pas na het overlijden van de Berghes tot bisschop worden gewijd in 1691 en dan nog in Brugge⁶¹. Deze houding heeft zijn verstandhouding met de hofkringen in Brussel geen goed gedaan. Integendeel, het hof in Brussel stookte, beschuldigde hem van jansenisme en probeerde in Rome en in Madrid om de Berghes uit de zetel van Mechelen te doen verwijderen⁶².

2.3. De aartsbisschop in zijn aartsbisdom

2.3.1. Bisschoppelijke visitaties en *relationes ad limina*

Op het derde provinciaal concilie van Mechelen (1607) werd van de bisschoppen gevraagd dat zij om de twee jaar geheel hun bisdom zouden bezoeken, niet dat zij van hun visitatie een verslag zouden opstellen.

Bij zijn rondreis in zijn diocees was de aartsbisschop gewoonlijk vergezeld van de deken van het decanaat waartoe de bezochte parochie behoorde. Helaas bleven niet veel aartsbisschoppelijke visitaties bewaard. Een aantal parochies van de dekenijen Diest en Zoutleeuw kregen bezoek in 1657 en in 1661 van aartsbisschop Cruesen; in 1671, 1679, 1683 en 1688 van aartsbisschop de Berghes⁶³.

61 L. DE CLERCK, 'Willem Bassery (1691-1706)', in *Het bisdom Brugge (1559-1984). Bisschoppen, priesters, gelovigen*, Brugge, 1984, p. 88. Waarom de Berghes het niet voor Bassery had, is echter niet geweten.

62 L. CEYSSENS, 'Art. Berghes, Alfons de', in *NBW*, dl. II, Brussel, 1966, kol. 59 en ID., 'La citation à Rome d'Alphonse de Berghes archevêque de Malines 1679-1680', in *Jansenistica. Studiën in verband met de geschiedenis van het jansenisme*, dl. II, Mechelen, 1953, p. 125-192.

63 T. MORREN, *Het decanaat Diest. Bijdrage tot de studie van de katholieke hervorming in het aartsbisdom Mechelen*, Leuven, 1993, p. XIII-XIV en T. BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1596-1702). Een bijdrage tot de studie van het religieus leven in het aartsbisdom Mechelen*, Onuitgegeven licentiaatverhandeling, Leuven, 1980, p. VIII.

De aantekeningen van Cruesen verdienen eigenlijk niet de naam van visitatieverslag. Slechts nu en dan wordt een communicantencijfer opgegeven, een schaarse inlichting over de pastoor, de kerk of de beneficiés en waar het vormsel werd toegediend. De rapporten van 1679, 1683 en 1688 van aartsbisschop de Berghes⁶⁴ vormen een soort reisjournaal waarin de route kan gevolgd worden die de aartsbisschop volgde bij het toedienen van het vormselsacrament. Verder welke kerken en geestelijke instellingen (kloosters, begijnhoven, kapittels) hij bezocht en inspecteerde en waar hij logeerde.

Toch was aartsbisschop de Berghes, dank zij de verslagen van de landdekens en de priesterconferenties⁶⁵, goed op de hoogte van wat er in zijn aartsbisdom leefde. Dat kan men afleiden uit de decreten die hij uitvaardigde en de brieven die hij schreef m.b.t. het geestelijk welzijn van de gelovigen.

Paus Sixtus V decreeteerde in 1585 dat de bisschoppen zich om de vier jaar persoonlijk - of per procuratie zo ze verhinderd waren - naar Rome moesten begeven om verslag uit te brengen over de toestand in hun diocees⁶⁶. Ook al was hiervoor geen vastgelegd schema voorzien, toch zien we in elk verslag weerkeren: de uitgestrektheid van het aartsbisdom, de inrichting van het kathedraal kapittel, de onderscheiden decanaten, algemene inlichtingen betreffende de godsdienstige toestand van het bisdom en het godgewijde leven⁶⁷.

Voor de tweede helft van de 17de eeuw bleven een vijftal rapporten 'ad limina' bewaard⁶⁸: één uit 1661 voor aartsbisschop Cruesen⁶⁹, vier

64 Het verslag van 1671 – de aartsbisschop bezocht slechts vijf parochies – bevat geen relevante gegevens betreffende de godsdienstpraktijk.

65 Zijn decreet van 4 juni 1680 legde hierop de nadruk. Zie *Synodicon Belgicon*, dl. II, p. 34-388.

66 Met zijn constitutie *Romanus Pontifex* van 20 december 1585. Er werd daarbij ook verwacht dat ze een bezoek brachten aan de basilieken van Sint-Pieter en van Sint-Paulus-buiten-de-Muren.

67 J. PAQUAY, *Les rapports diocésains...*, p. V-VII.

68 M. CLOET, N. BOSTYN en K. DE VREESE, *Repertorium...*, p. 156-157 en A. PASTURE, *Les archives ...*, p. 354-351.

69 Van het *ad limina*-rapport van aartsbisschop Cruesen bleef een exemplaar bewaard in het Vatikaans archief, in het AAM en in de K.B.

Alphonse de Berghes (1671-1689).

Mechelen, Groot Seminarie, schilder onbekend, 17de eeuw,
doek (afmetingen onbekend)

Copyright Kikirpa, Brussel.

Na Wachtendonck bleef het aartsbisdom twee en een half jaar vacant. Pas in augustus 1669 benoemde de koningin-regentes Maria Anna voor Mechelen Alphonse de Berghes die samen met zijn twintig broers en zussen op het Prinsenkasteel in Grimbergen zijn jeugd had doorgebracht. Voordien was hij reeds aangewezen tot bisschop van Doornik. Die benoeming was echter verhinderd door Lodewijk XIV. Begin maart 1671 hield de Berghes zijn plechtige intrede in Mechelen. Alphonse de Berghes was zeer begaan met het geestelijk welzijn van priesters en gelovigen en ijverde ook voor de handhaving van de kerkelijke tucht. Hij vaardigde decreten uit m.b.t. de eerbied in de kerk en in processies, het catechismus-onderricht, het bijwonen van de goddelijke diensten in de parochiekerk, het vermijden van gevaarlijke gezelschappen. Om dit strenge optreden werd hem sympathie voor het jansenisme verweten.

voor aartsbisschop de Berghes t.w. uit 1675; 1679; 1680 en 1686⁷⁰ en tenslotte nog een rapport uit 1692 en een uit 1697 van aartsbisschop de Precipiano⁷¹.

De rapporten van de Berghes zijn kort, en alles wijst erop dat hij bij de opstelling ervan, zich heeft gebaseerd op een rapport van zijn voorganger(s).

Noch het rapport van 1675, noch dat van 1680 – dat van 1679 en 1686 hebben we niet kunnen inzien – werden door aartsbisschop de Berghes persoonlijk in Rome overhandigd. In 1675 werd daarvoor procuratie verleend aan Joannes Franciscus de Baillencourt, persona in Gijzegem; in 1680 was het de minderbroeder pater Gabriel, die in Rome verbleef.

Wat staat te lezen in de Berghes' rapporten?

Mechelen was in 1675 een stad van om en bij de 26 000 zielen. Aan de St.-Romboutskathedraal waren negen prebenden voor gegradueerde kanunniken verbonden; de tiende kwam toe aan de lector in theologie in het seminarie. De stad telde zes kerken, waaronder de collegiale van O.-L.-Vrouw-over-de-Dijle. Andere collegiale kerken in het aartsbisdom waren: St.-Michiel en St.-Goedele in Brussel, St.-Pieter en St.-Guido in Anderlecht, St.-Pieter en St.-Jacob in Leuven, St.-Martinus in Aalst, O.-L.-Vrouw in Aarschot, St.-Sulpitius en St.-Jan in Diest, St.-Hermes in Ronse, St.-Germanus in Tienen en St.-Leonardus in Zoutleeuw. Het aartsbisdom was toen opgesplitst in twaalf decanaten en telde ongeveer 700.000 inwoners. In Brussel telden de parochies St.-Goedele en St.-Jacob-op-de-Koudenberg alleen al samen 10.000 zielen.

Volgt een panorama van de religieuze wereld. Er waren 82 mannenkloosters en 97 vrouwenkloosters in het aartsbisdom gelokaliseerd.

Het aartsbisdom, 22 mijl in de lengte en 8 mijl in de breedte, telde veertien steden: Aalst, Aarschot, Brussel, Diest, Geeraardsbergen, Halen, Landen, Leuven, Ninove, Scherpenheuvel, Tienen, Vil-

70 De rapporten van 1675; 1679 en 1686 zijn voorhanden in het AAM, deze van 1675, 1680 en 1686 in het Vatikaans archief.

71 De rapporten van 1692, 1697 en 1701 bevinden zich in het Vatikaans archief; deze van 1692 en 1701 ook in het AAM.

voorde, Zichem en Zoutleeuw. Tienen en Aalst waren verwoest door de Franse legers.

Over het gelovige volk had de Berghes niet te klagen. In de stad Mechelen waren er weinig of geen ketters. Zij gaven geen publiek schandaal. Het volk was oprecht, maar leed al vele jaren onder het aanslepend oorlogsgeweld. Op het platteland droegen vele kerken nog de sporen van verwoesting en waren de pastoors slecht gehuisvest⁷².

Eigenlijk kom je uit zo'n *ad limina*-rapport weinig meer dan algemeen gekende gegevens te weten. Hoe het zat met de gelovige gemeenschap, hoe de verhouding lag van de aartsbisschop met zijn suffraganen, met de burgerlijke overheid, met de kloostergemeenschappen en in het bijzonder met "zijn" abdij Affligem, daar wordt niet op ingegaan. Dat moet uit allerhande documenten samengeraapt worden.

2.3.2. Toezicht op het gedrag van priesters en gelovigen

Uit de talrijke decreten en brieven die hij heeft gepubliceerd⁷³ blijkt dat aartsbisschop Alphonse de Berghes sterk begaan was met het geestelijk welzijn, zowel van de clerus als van de gelovigen. Bijzonder oog had hij ook voor de handhaving van de kerkelijke tucht.

In het Groot Seminarie was een degelijke opleiding voorzien voor pastoors. Gestadig nam het aantal seminaristen toe: in 1661 een dertigtal en vijf jaar later reeds een zestigtal zodat er in de tweede helft van de 17de eeuw geen parochies meer waren zonder pastoor. De seminaristen werden er onderwezen in grammatica, zang, kerkelijke chronologie en in andere wetenschappen. Zij bestudeerden er de H.Schrift en de kerkelijke schrijvers, leerden er de sacramenten toedienen en zich oefenen in liturgische gebruiken en plechtigheden⁷⁴. Van 1639 tot 1679 was de geleerde Laurentius Neesen er president. Zijn opvolger Lancman werd meegeslept in de weinig verkwikkende betwistingen rond het jansenisme.

72 J. PAQUAY, *Les rapports diocésains...*, p. 7-28.

73 Een goed overzicht hiervan vindt men in *Synopsis monumentorum*, dl. II, p. 660-670.

74 J. LAENEN, *Geschiedenis van het seminarie van Mechelen*, Mechelen 1930, p. 80 en 119.

Voor een goede gang van zaken, vaardigde aartsbisschop de Berghes op 30 augustus 1684 nieuwe statuten uit voor het seminarie⁷⁵. Zij bevatten vierenzeventig artikelen die grotendeels gebaseerd zijn op de reglementen uitgevaardigd respectievelijk ca. 1600 door Hovius en in 1645 door Boonen. We laten hier enkele markante bepalingen volgen:

Artikel 2 bepaalde dat de seminaristen, drie maanden na hun intrede in het huis, in het *asceterium* in afzondering een geestelijke retraite van acht dagen moesten doen. Van studenten die op kosten van het seminarie studeerden, werd verwacht dat ze een behoorlijke promotie in de wijsbegeerte behaalden.

Artikel 11 vroeg dat allen schriftelijk zouden beloven dat zij, na dat ze parochiale of andere functies hadden aanvaard, jaarlijks gedurende acht dagen een retraite zouden doen in het seminarie.

Volgens artikel 13 kon elke bursaal pas na drie jaar verblijf in het seminarie worden toegelaten tot de hogere wijdingen.

De dagorde, zoals omschreven in artikel 16, is afgekeken van de statuten van Boonen. Om vijf uur komen allen die in de hoofdkerk niet van dienst zijn, te samen in de kapel, waar ze onder leiding van de president, een half uurtje mediteren. Nadien volgen de priemen gebeden door een van de twee verantwoordelijke priesters van het seminarie. Vervolgens gaat iedereen studeren op zijn kamer. Om zeven uur – op de vastendagen halfacht – wordt de H. Mis opgedragen. Nadien volgt het ontbijt en vangen de lessen aan.

Sommige punten werden omwille van de tijdsomstandigheden nog eens duidelijk bekrachtigd; zo hing bvb. het begeven van een studiebeurs af van de goedkeuring door de aartsbisschop.

Een nieuwigheid onder aartsbisschop de Berghes: de president moest jaarlijks een verslag opmaken over de zedelijke toestand op het seminarie en dit, samen met de bedenkingen over iedere seminarist, overmaken aan de aartsbisschop. Helaas bleef van dergelijke verslagen geen enkel bewaard.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 128-130.

De statuten van de Berghes bleven van kracht tot in 1705 toen aartsbisschop de Precipiano nieuwe statuten invoerde.

Van zijn pastoors verwachtte de aartsbisschop dat ze maandelijks zouden samenkomen. Het decreet van 4 juni 1680 was als het ware een reglement in achtentwintig punten voor deze priesterconferenties. Door de toename van het aantal zielzorgers, moest de deken in zijn district meerdere conferenties beleggen zodat geen redenen meer konden aangehaald worden om afwezig te zijn. Zo kreeg iedereen op deze conferenties ook de kans om zijn pastorale noden te bespreken: waardig toedienen en ontvangen van sacramenten, het Godgewijde leven, de verplichtingen en de deugden van de clerus. Veel aandacht moest gegeven worden aan het geestelijk leven, een sobere levenswijze, broederlijke eensgezindheid en het geven van het goede voorbeeld. Om een zeker toezicht hierop te hebben verlangde de aartsbisschop dat hem om de drie maanden daarover een verslag werd gestuurd.

Dat het niet altijd liep met de pastoors, onderpastoors en kapelannen zoals het hoorde, blijkt én uit de decreten of brieven van de aartsbisschop én uit de visitatierapporten. In de dekenij Diest byb. werden tussen 1663 en 1697 zestien priesters terechtgewezen voor ontucht of drankmisbruik, ruwe taal en verwaarlozing van de pastorale taak⁷⁶. Ook in de andere dekenijen werd hierover geklaagd, al is het zo dat het in de tweede helft van de 17de eeuw al beter ging dan voordien⁷⁷.

In dezelfde zin spraken ook de richtlijnen van 2 april 1682 m.b.t. het catechismusonderricht. De pastoors werden dringend uitgenodigd om op zondag zelf het catechismusonderricht te geven en dit niet over te laten aan hun onderpastoor, een coadjutor of kapelaan, laat staan het over te slaan. De deken moest hierover streng waken.

76 T. MORREN, *Het dekenaat Diest (1599-1700)*, p. 109-165. Klachten werden geuit o.a. over Lambert Hermans, pastoor in Kiezegem, Natalis Jacquemin, deservitor in St.-Jan in Diest, Martinus Gillis, pastoor van Linkhout, Joannes van de Poel, kapelaan in Rillaar, Franciscus Everaerts, mislezer in Halen, Isidoor de la Viefville, pastoor van Betekom, Franciscus de Longin, pastoor in O.-L.-Vrouw-Tielt.

77 J. OCKELEY, 'Priesters en gelovigen. Bijdrage tot de studie van het godsdienstig leven in het Aartsbisdom Mechelen van Katholieke Reformatie tot Concordaat', in *ESB*, 85 (2002), p. 43.

Tot stichting van de gelovigen drong de aartsbisschop aan om in alle parochies, waar dit nog niet het geval zou zijn, een broederschap op te richten ter ere van O.-L.-Vrouw van de H.Rozenkrans, de H. Drievuldigheid e.a.⁷⁸ In het decanaat Zoutleeuw bv. bestonden er elf broederschapen, waarvan in de stad Zoutleeuw zelf drie, m.n. de confrérie van de H.Rozenkrans, die van Sint-Hubertus en die van Sint-Barbara⁷⁹.

Op 29 augustus 1674 vaardigde aartsbisschop de Berghes een decreet uit waarbij hij de publieke uitstelling van het H.Sacrament reglementeerde. In navolging van wat op de provinciale synodes in Mechelen (1570 en 1602) was besloten, naar het voorbeeld van de aartsbisschop van Milaan Carolus Borromeus, bepaalde de aartsbisschop dat alleen omwille van zeer gewichtige redenen als vrede, noodzaak en openbaar nut, het Allerheiligste ter publieke aanbidding mocht worden uitgesteld. Het was verboden in de processies tegelijkertijd én heiligenbeelden én het Allerheiligste mee te dragen. Als reden haalde de Berghes aan, dat alle aandacht van het volk naar het H.Sacrament moest gaan en niet mocht afgeleid worden door allerhande in processie meegedragen voorwerpen⁸⁰.

Voor al de exempte religieuzen voelden zich gekrenkt door dit decreet. Deze nieuwigheid zou volgens hen de afschaffing van de heiligenverering tot gevolg hebben. De karmelieten speelden hierbij een actieve rol. De discussies liepen zo hoog op dat de aartsbisschop verplicht werd zich op 1 februari 1676 te rechtvaardigen in een lange pastorale brief⁸¹. Aan de karmelieten werd verboden op het feest van O.-L.-Vrouw-van-de-Carmel hun gewone processie te houden. Dezen namen dit niet, gingen in beroep en kregen gelijk van de internuntius. Dit bracht de Berghes in een lastig parket en hij verklaarde zich te willen onderwerpen aan het oordeel van Rome. De congregatie van het concilie stelde de Berghes in het gelijk, maar paus Innocentius XI stelde in zijn breve *Cum Inter*

78 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de geschiedenis van de kerkelijke instellingen en godsdienstig leven in het Land van Aalst tussen 1621 en 1796. Dl. IV: Godsdiensig en zedelijk leven van het volk*, Dendermonde, 1975, p. 843-861.

79 T. BRONCKAERS, *De dekenij Zoutleeuw (1598-1702). Een bijdrage tot de studie van het religieus leven in het aartsbisdom Mechelen*. Onuitgegeven licentiaatverhandeling Leuven, 1980, p. 207.

80 P. CLAESSENS, *Histoire des archevêques...*, p. 370.

81 *Synodicum Belgicum*, dl. II p. 263-380.

Venerabilem Fratrem van 20 mei 1682 dat niets moest veranderd worden in de manier van processie houden. Aan de exempte religieuzen werd toegestaan om in hun eigen kerk het H.Sacrament in een monstrans uit te stellen op zon- en feestdagen. Zij mochten zo het avondofficie bidden. De ciborie mocht ter verering alle dagen van de week uitgesteld worden. Op de feestdagen in de breve vernoemd, zouden ze in hun kloosterkerk de hoogmis mogen vieren met uitstelling, mits er tien kaarsen zouden branden en steeds twee religieuzen aanwezig waren.

De religieuzen mochten in hun processies, naast het H.Sacrament, ook beelden van heiligen dragen. Wel moesten beelden en relieken voorop gaan en moest er een redelijke afstand zijn met het H.Sacrament. Slechts tweemaal per jaar mochten de religieuzen processie houden buiten hun klooster, éénmaal tijdens het octaaf van sacramentsdag en een andere keer op een verplichte feestdag, na instemming van de aartsbisschop⁸².

Ook de leer betreffende de biecht gaf aanleiding tot discussies ditmaal tussen de theologische faculteit in Leuven die de aartsbisschop steunde en de jezuïeten. De jezuïeten leerden dat het voldoende was uit schrik voor de hel berouw te hebben. De rigoristische theologen eisten tenminste “een liefde tot God om God” en verdedigden in de jaren 1677-1679 met succes hun visie in Rome.

In 1683 deed Joannes van Neercassel, apostolisch vicaris van de Hollandse missie opnieuw de strijd oprakelen. Aartsbisschop de Berghes vroeg beide partijen hun thesis te verdedigen in een conferentie in Leuven. De jezuïeten kwamen opnieuw met andere argumenten voor de dag, zodat uiteindelijk van de conferentie niets in huis kwam⁸³.

Ook inzake de handhaving van de kerkelijke tucht was aartsbisschop de Berghes zeer waakzaam.

82 H. DIEUDONNE, *o.c.*, p. 99-100.

83 L. CEYSSENS ‘Gommarus Huygens in de verwickelingen van de strijd tussen Kerk en Staat, 1678-1687’, in *Jansenistica. Studiën in verband met de geschiedenis van het Jansenisme*, dl. II, Mechelen, 1953, p. 193-229.

Vooreerst de vastenwetgeving. De Berghes stond nooit een dispensatie toe zonder een compensatie⁸⁴. Wanneer hij toch een versoepeling toestond, werden de vastenverplichtingen omgezet in werken van liefdadigheid of gebeden. Zo tolereerde de aartsbisschop bvb. op 21 maart 1674 het gebruik van boter, behalve op Aswoensdag, Quater-tempervrijdag en de laatste vier dagen van de Goede week, mits per dag één stuiver te storten in de vastenblok of dagelijks drie Onzevaders en drie Weesgegroeten te bidden. Op 17 februari 1667, en eveneens op 14 februari 1669, werd, wegens de heersende pestepidemie, gedispenseerd van het zich onthouden van eieren en vlees, omdat, zo meende men, door het eten van vis deze besmettelijke ziekte was uitgebroken⁸⁵. Men kan echt niet zeggen dat de aartsbisschop wat betreft de vastenwetgeving bepaald mild was.

Een hele reeks decreten hadden betrekking op de eerbied in de kerken. Net als zijn voorgangers protesteerde de aartsbisschop met klem tegen het babbelen tijdens de mis, tegen “het ydel cieraet en naecktheyd der vrouwpersonen, op de straeten en byzonder in de kercken”⁸⁶.

De Berghes was vooral bekommerd om de goede zeden, vooral bij de jeugd⁸⁷. Eén van de ontspanningswijzen die ongenadig werd bestreden was het “labbayen”, d.i. drinken, slempen, brassen, wat vaak aanleiding gaf tot ergerlijke excessen⁸⁸. Reeds op 25 november 1675 verscheen een in het Latijn, het Frans en het Nederlands gestelde “Pastoreelen brief van den Artsbisschop over de lichtveerdige bijeenkomsten der jonckheyd in de herbergen” en het vermijden van gevaarlijke gezelschappen⁸⁹. De aartsbisschop nam daarbij de gelegenheid te baat om de ouders op

84 In de *Miscellanea Mechliniensis* kan men vanaf het midden van de 17de eeuw de dispensaties volgen.

85 J. DE BROUWER, *o.c.*, p. 829-830.

86 *Synopsis monumentorum*, dl. II, p. 668.

87 AAM, Compilatie de Coriache, nr. 521 waarbij aartsbisschop de Berghes een noodkreet uit bij de paus over de verwildering der zeden, 1679-1680.

88 J. DE BROUWER, ‘De Kerk en het ontspanningsleven ca. 1700’, in *Handelingen van het XLLe Congres, Mechelen, 3-6. IX.1970*, Mechelen, 1971, p. 221-238.

89 De verordening werd op 2 maart 1682 gesteund door een plakkaat van Karel II “contre le dérèglement de la jeunesse”. Zie P. CLAESSENS, *Histoire ...*, p. 379-380. Ook de suffragaanbisschoppen van Gent, Antwerpen, Roermond volgden deze zienswijze.

hun christelijke plichten te wijzen. De pastoors moesten de gevallen signaleren aan de dekens die ze zouden doorspelen aan de aartsbisschop die dan, zo aan zijn bevel geen gevolg werd gegeven, zou overgaan tot weigering van de sacramenten.

Meerdere van deze bepalingen klinken onredelijk hard. De Berghes heeft ze nochtans uitgevaardigd omdat hij zich verantwoordelijk achtte voor een stipte toepassing in zijn bisdom van de decreten van Trente, van wat was bepaald op het provinciaal concilie (1607) en wat was afgesproken in de samenkomst van de bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie. Vaak heeft hij door zijn optreden kwaad bloed gezet en het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat hij door zijn tegenstrevers werd beschuldigd van jansenisme.

2.3.3. Zijn greep op het godgewijde leven

Volgens het *ad limina*-rapport dat Joannes Franciscus de Baillencourt in 1675, bij procuratie van aartsbisschop Alphonse de Berghes, in Rome overmaakte⁹⁰, telde het aartsbisdom Mechelen 82 mannenkloosters en 97 vrouwenkloosters⁹¹. De mannenkloosters – ze zijn gekend als abdijen, priorijen of staties - waren exempt, d.w.z. dat de aartsbisschop hier maar sporadisch intervenieerde. Daarentegen was het merendeel van de contemplatieve en actieve vrouwelijke kloostergemeenschappen niet-exempt, d.w.z. onderworpen aan de plaatselijke ordinaris.

Onder het episcopaat van Boonen steeg het aantal communauteiten tot 169, onder dat van Cruesen tot 202. Tijdens het episcopaat van aartsbisschop de Berghes vestigden zich in zijn diocees in 1667 ongeschoeide karmelieten in Bottelare, in 1669 kapucijnen in Tienen, in 1672 maricollen in Leuven en in 1676 in Mechelen, in 1682 ursulinen in Mechelen en in 1687 ongeschoeide karmelieten in Nethen bij Grez-Doiceau. Zo telde op het einde van het episcopaat van Alphonse de Berghes, het aartsbisdom Mechelen 208 kloosters.

90 Van het *ad limina*-rapport van 1575 bleef een exemplaar bewaard in het Vatikaans archief en in het AAM.

91 Voor meer details zie J. OCKELEY, 'De religieuze wereld in het aartsbisdom Mechelen in de Nieuwe Tijd', in Van Granvelle tot Danneels, p. 191 e.v.

In exempte kloosters beperkte de tussenkomst van de aartsbisschop zich tot altaar- en kerkwijding en in conflictsituaties bvb. bij catechismuson-derricht, biechthoren en predikatie, tussen de “paters” en de plaatselijke clerus. Zo zien we bvb. dat bij de wilhelmieten in Aalst reeds in 1661 werd aangedrongen op een hervorming⁹². De geschoeide karmelieten of Lieve-Vrouwbroeders in Aalst werden in 1668 door landdeken Antonius Papenbrochius aangeklaagd omdat zij een nieuwe devotie in hun kerk verspreidden ter ere van O.-L.-Vrouw van Napels, dat zij op 17 juli 1678 processie hielden in de straten van de stad, dat zij op 13 juli 1682 zonder toelating onder de hoogmis het Allerheiligste hadden uitgestald⁹³.

In Geraardsbergen in de benedictijnerabdij van Sint-Adriaan verordende aartsbisschop de Berghes op 5 januari 1677 dat de abt zoveel Vlaams-talige novicen moest aanvaarden dat twee derde van de monniken die stemrecht hadden Nederlandstalig was. Dit decreet werd door de Geheime Raad op 21 juni 1679 bijgetreden⁹⁴. Op 30 januari 1688 verbood de aartsbisschop aan de monniken van Geraardsbergen om hun haar te laten groeien of een pruik te dragen. Op 10 maart 1688 gebood hij dat de kloosterlingen zich meer moesten toeleggen op het verzorgen van de goddelijke diensten en op een grotere verdraagzaamheid⁹⁵.

Slechts weinig kloosters voor vrouwen waren exempt, m.n. de leprozerij van Ter Bank in Heverlee, de reguliere kanunnikessen van St.-Augustinus van Bethanië in Mechelen en Barberendal in Tienen, de ongeschoeide karmelietessen in Brussel, Mechelen en Vilvoorde en de geschoeide karmelietessen Ten Troost in Vilvoorde en in Leuven⁹⁶. Al de overige communauteiten waren onderworpen aan de jurisdictie van de aartsbisschop.

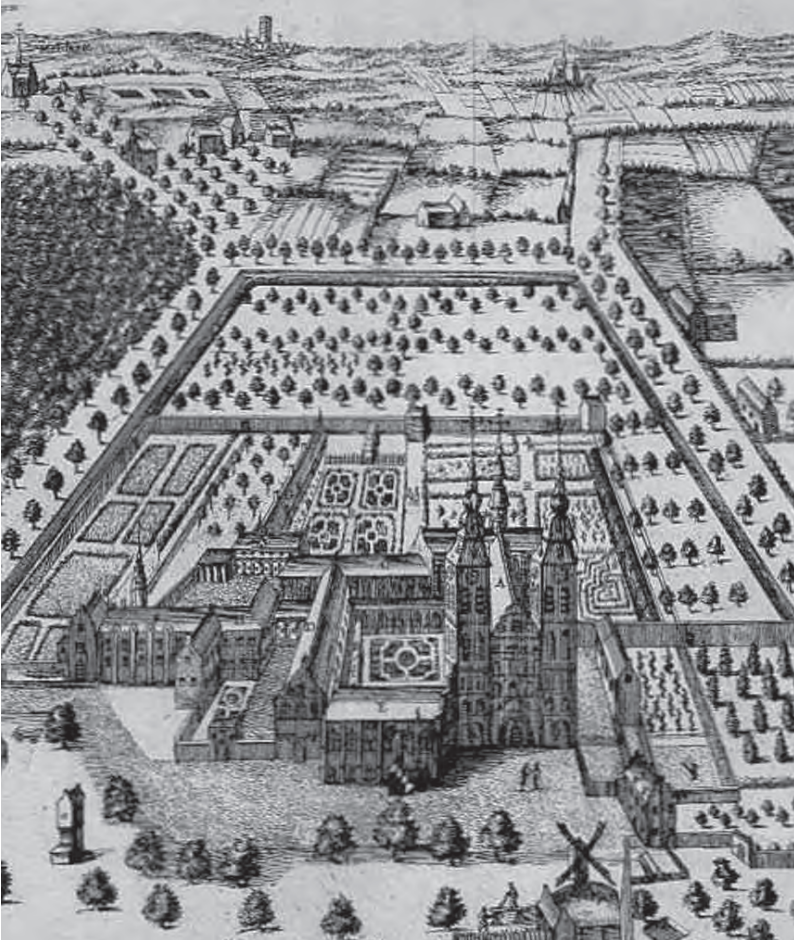
92 J. PACQUAY, *Les rapports* ..., p. 12.

93 AAM, *Miscellanea Mechliniensia*, nr. 27.

94 *Idem*, nr. 27, p. 109-110; 345.

95 *Idem*, nr. 55 p. 167v-168r.

96 C. VAN DE WIEL, ‘De begijnhoven en de vrouwelijke kloostergemeenschappen in het aartsbisdom Mechelen (1716-1801)’, in *Ons Geestelijk Erf*, 45, 1971, p. 179; p. 281; 46, 1972, p. 407.

De St.-Pieters- en Paulusabdij in Affligem, kopergravure
in A. SANDERUS, *Chronographia sacra Brabantia*, 1656.

De abdij van Affligem, gesticht in 1062, werd in 1559, wellicht omdat de abt voorzitter was van de clerus-stand in de Staten van Brabant, als tafelgoed geschonken aan het aartsbisdom Mechelen. Tot 1801 waren de aartsbisschoppen hierdoor commende-abt van Affligem. Ter plaatste lieten zij de leiding van de benedictijnencommuniteit over aan een proost. Zeer gekende proosten in de Nieuwe Tijd waren o.a. Benedictus Haftenus, gekend als auteur van o.a. de *Regia via crucis*, Robertus Estrix, die in 1660 de pontificalia verkreeg, en Beda Regaus, de gekende geschiedschrijver van de abdij. Ten tijde van aartsbisschop de Berghes waren Emilianus van Hoyvorst en Rupertus Beydaels proost. Beydaels verzette zich in 1682 tegen een maatregel van aartsbisschop de Berghes om de proost telkens voor 3 jaar te laten verkiezen.

In de niet-exempte kloosters bvb. bij de gasthuiszusters⁹⁷ diende de aartsbisschop toestemming gevraagd te worden voor de aanvaarding van een novice en tot de eeuwige professie, zat de aartsbisschop of de landdeken die hem verving, de moederverkiezing voor, stelde hij de biechtvader aan, controleerde hij de rekeningen, moest hem instemming worden gevraagd voor verbouwingen aan het kloosterpand, voor vervreemding of verwerving van onroerende goederen, werd zijn gezag ingeroepen om wantoestanden uit te bannen en orde op zaken te stellen. Eenzelfde gezag oefende hij uit in de andere niet-exempte kloosters m.n. bij de annuntiaten, de apostolinnen, de arme en de rijke clarissen, de benedictinessen, de birginitessen, de cisterciënzerinnen, de geschoeide en de ongeschoeide karmelietessen, de grauwezusters, de kapucienessen, de norbertinessen, de reguliere kanunnikessen, de ursulinen, de visitandinen, de ziekenzusters en de zwartzusters en ook over de begijnen⁹⁸. Een bijzondere relatie had de aartsbisschop met de benedictijnenabdij in Affligem. In de pauselijke bul *Ex Injuncto* van 10 maart 1560 was Affligem als tafelgoed toegekend aan de aartsbisschop. Aangezien de abt al van in de 15de eeuw voorzitter was van de clerus in de Staten van Brabant, verkreeg de aartsbisschop hierdoor ook medezeggenschap in het bestuur van het hertogdom Brabant.

Herhaaldelijk en tot het einde van de 17de eeuw hebben de monniken van Affligem gepoogd de incorporatie met het aartsbisdom te verbreken. Als gevolg van interne onenigheid is hun dit telkens mislukt, zodat de aartsbisschop tot het einde van het Ancien Régime abt van Affligem is gebleven⁹⁹. De vrees voor de opeenvolgende aartsbisschoppen bestond erin dat, zo zij instemden met opnieuw een eigen abt voor Affligem, zij misschien ook het voorzitterschap bij de eerste stand zouden hebben verloren, iets wat zij, gezien de grote invloed

97 J. OCKELEY, *De gasthuiszusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw. Bijdrage tot de studie van de actieve vrouwelijke kloostercongregaties*, Brussel, 1992, p. 119-129.

98 J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de reguliere en sekuliere gemeenschappen in het Land van Aalst gedurende de 17de en 18de eeuw*, Dendermonde, 1977 en C. VAN DE WIEL, art. cit.

99 Zie G. ROLIN, *La fondation de l'archevêché de Malines et l'opposition de l'abbaye d'Affligem, 1559-1602*, Onuitgegeven proefschrift, Leuven, 1943, 2 dln.; W. VERLEYEN, *Negen eeuwen Affligem*, Aalst, 1983, p. 37-55; W. VERLEYEN, 'Dom Arnoldus Motmans (1530-1597) verkozen abt van Affligem een bewogen leven', in *ESB*, 91 (2008), p. 419-468.

die zij hierdoor op de regering konden uitoefenen, absoluut wilden voorkomen. Toch hebben de aartsbisschoppen aan de monniken een aantal toegevingen moeten doen. Zo mocht de abdijgemeenschap een proost ‘in principe voor het leven’ verkiezen, die het interne gezag uitoefende. In 1655 werd met Boonen overeengekomen dat de aartsbisschop en de monniken elk de helft van het inkomen zou ontvangen. In 1660 was Cruesen ermee akkoord dat aan de proost de *pontificalia* werden toegekend¹⁰⁰. Het aanstellen van de functies in de abdij en van rentmeesters kwam dan weer de abt-aartsbisschop toe. Als abt mocht de aartsbisschop ook de pastoors aanstellen van de parochies waarover Affligem het voorstellingsrecht bezat¹⁰¹.

Vier jaar later, in mei 1664, zal diezelfde Cruesen proost Estrix afzetten¹⁰². Aartsbisschop de Berghes poogde dan weer, op basis van een door hem uitgevaardigd decreet dat de aanstelling van een overste tot drie jaar beperkte¹⁰³, ook de functie van proost als tijdelijk te doen aanvaarden¹⁰⁴. Proost Rupertus Beydaels protesteerde hier tegen in 1682, wat niet belette dat een van zijn opvolgers, m.n. proost Romanus Spruyt in 1696 toch door aartsbisschop de Precipiano werd afgezet¹⁰⁵.

5. Alphonse de Berghes jansenist ?

Het jansenisme, een visie over de impact van de erfzonde op de mens, stak in het aartsbisdom Mechelen de kop op onder aartsbisschop Boonen¹⁰⁶ en zal niet alleen in de bisdommen in de Nederlanden, maar ook

100 W. VERLEYEN, ‘Dom Robertus Estrix (1610-1675) eerste gemijterde proost van Affligem’, in *ESB*, 89 (2006), p. 407-496.

101 R. PODEVIJN, ‘De abdij Affligem’, in *ESB*, 14 (1931), p. 31-32.

102 *Ibidem*, p. 480.

103 Aartsbisschop de Berghes veralgemeende een decreet waarbij de overste in alle niet-exempte kloosters slechts voor een termijn van drie jaar zouden worden verkozen., een maatregel die hij in 1677 nog verstrakte door te stellen dat een ononderbroken mandaat van overste tot negen jaar diende te worden beperkt. Zie J. OCKELEY, *o.c.*, p. 164.

104 W. VERLEYEN, *Necrologium van Affligem 1083-1992*, Brussel, 1993, p. 308.

105 *Ibidem* p. 223 en 361.

106 Zie hiervoor de bijdrage van M. LEMMENS, ‘Hendrik Calenus (1583-1653). Zijn betekenis voor de katholieke reformatie en het jansenisme’, in *Van Granvelle tot Danneels*, p 109-124.

in Frankrijk en elders in West-Europa heel wat beroering veroorzaken in de Roomse kerk. In 1668 kwam het onder Paus Clemens IX tussen de voor- en tegenstanders een compromis tot stand, de zgn. Clementijnse vrede die 34 jaar zal stand houden. Andere twistpunten zouden nu de kop opsteken waarbij de Leuvense universiteit het jansenisme was toegedaan en de regering naargelang toegeeflijk was, dan wel anti-jansenistisch optrad.

Onder Alphonse de Berghes rees er betwisting omtrent het toedienen van de sacramenten, de Maria-verering, de processies en andere feiten die, volgens de tegenstrevers, al te jansenistisch waren getint. Een paar voorbeelden mogen dit illustreren.

In 1659 hadden talrijke gelovigen in Brussel, met de gouverneur-generaal aan het hoofd, een eed afgelegd om de onbevleete ontvangenis van Maria tot de dood toe te verdedigen. Johannes van Neercassel, de uitgeweken vicaris van Nederland, werd in 1674 verbannen omdat hij zijn twijfel had geuit over dit dogma *avant-la-lettre*. Het ging zover dat een a-b-c-leerboekje, dat sinds tientallen jaren herhaaldelijk en onveranderd was herdrukt, bij decreet van 3 juni 1688 van aartsbisschop de Berghes moest worden ingetrokken omdat de toevoeging door Rome m.b.t. het Weesgegroet er nog niet was in opgenomen¹⁰⁷. Nogal laattijdig!

Vicaris-generaal Amatus de Coriache had in 1667 en in 1668 de aandacht gevestigd op het al te lichtvaardig absolveren in de biecht van recidivisten. Hierover schreef de Leuvense jansenist Gummarus Huygens een vrij rigoristisch commentaar, wat aanleiding kon geven tot het maar uitstellen van de absolutie bij de biecht. De anti-jansenistische partij, gesteund door de presidenten van de Raden, wenste een veroordeling. Leuven legde dan de zaak voor aan Rome, dat in 1679 vijfenzestig lakse moraalstellingen veroordeelde. De tegenstanders verzochten dan op hun beurt de veroordeling in Rome en Madrid van jansenistische stellingen, iets waar ze pas in 1690 in slaagden.

De aartsbisschop heeft het anti-jansenistisch kamp tegen hem in het harnas gejaagd door zijn decreet van 29 augustus 1674. Daarin regle-

107 L. CEYSSSENS, 'De Mechelse drukker Gisbert Lints en zijn zgn. Jansenistisch abc-boekje', in *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen*, dl. 54 (1950), p. 126-143.

menteerde hij de processies en verbood onder meer dat terzelfder tijd het Allerheiligste én heiligenbeelden zouden worden megedragen. De religieuzen die zich benadeeld vonden in hun immuniteiten, beschuldigden hem hiervoor in Rome. De Romeinse congregaties van het concilie en de riten gaven hem gelijk, maar het H. Officie dacht er anders over. Dank zij de bescherming van de Spaanse koning werd de Berghes in 1679 niet uit zijn zetel ontzet.

Ook in het seminarie was de jansenistische invloed binnengedrongen. Eén van de professoren, Franciscus van der Vliet betoogde in 1682 dat de biechtkennis, ook zo ze in voordeel strekt van de biechteling, openbaar mocht worden gemaakt; dat het berouw gebaseerd op vrees voor de straffen, onvoldoende is om vergiffenis te bekomen¹⁰⁸. Dient de paasbiecht bij de pastoor te worden gesproken? Mogen de gelovigen dagelijks communiceren, hebben zij recht op de dagelijkse communie? Seminarie-president Jean Lancman reageerde dan weer tegen de jezuietische stelling dat berouw uit vrees voor de hellestraffen, voldoende is om vergiffenis te bekomen. De zaak zou door de minderbroeders in Rome weer aanhangig worden gemaakt en jarenlang de gemoederen beroeren. Ook hier ging Neercassel de jansenistische toer op.

De jansenisten verdedigden reeds vóór 1682 de zgn. “zeven punten”: er is maar één God; er zijn drie goddelijke personen; God is de schepper van hemel en aarde; God is de rechter van allen; de tweede persoon van de H. Drievuldigheid is mens geworden en is voor de mensen gestorven; de menselijke ziel is onsterfelijk; niemand kan het heil bereiken zonder de genade van God. De jansenisten waren voorstander van deze leer, de jezuieten er tegen, ofschoon is aangetoond dat ze in feite door de sociëteit waren opgesteld¹⁰⁹. Deze leer werd op 6 augustus 1682 veroordeeld als jansenistisch¹¹⁰ en het traktaatje van Jan de Cuyper, pastoor van Ste-Katelijne in Brussel, dat de leer verdedigde werd op 9 februari 1683 gecensureerd.

108 L. ROCHETTE, art. cit., p. 379.

109 L. CEYSSENS, ‘Les sept points Jansénistes’, in *Augustiniana*, 3 (1953), p. 194-223 en 4, 1954, p. 47-69.

110 Reeds op 21 november 1682 – de Berghes wist toen nog niets af van een veroordeling in Rome – had de aartsbisschop aangedrongen dat in afwachting van een uitspraak de beide partijen zich zouden gedeisd houden.

Toen de pastoor-deken van O.-L.-Vrouw-over-de-Dijle, Egidius de Witte, in 1685 zich smalend uitliet over het primaatschap van Rome en de besluiten van een algemeen concilie boven het gezag van de paus stelde, werd deze in Rome door de jezuiten en de minderbroeders aangeklaagd. De Berghes, die getracht had de zaak via de theologische faculteit van Leuven te regelen, werd door internuntius Tanari gekapitteld om zijn onbeslistheid en laksheid t.o.v. de jansenisten. Toen de Berghes het boekje van de karmeliet Marcus a S. Francisco over de veelvuldige communie in 1688 veroordeelde en hierop in Rome werd aangeklaagd, kondigde kardinaal Cibo maatregelen tegen zijn persoon aan die hij oordeelde ongeschikt te zijn om het aartsbisdom verder te blijven besturen. Dan pas verbood de toen al zieke de Berghes – hij zal 7 juni 1689 in Brussel overlijden – op 28 april 1689 de twee werkjes van De Witte¹¹¹.

Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat de anti-jansenistische partij met o.a. bisschop de Precipiano van Brugge die aasde op Mechelen, niets onverlet heeft gelaten om Alphonse de Berghes te blameren. Hij schreef: “Mgr. Alphonse de Berghes était un bon et pieux prélat, lequel, n’ayant aucune étude, eut le malheur de tomber entre les mains d’un grand et fameux janseniste, nommé Sclessin, son conseiller domestique, auquel il s’abandonna et toute l’administration de son diocèse ... »¹¹². Het zal tot gevolg hebben dat in 1692 de weg voor een anti-jansenist op de Mechelse zetel openlag en dat de Precipiano, ondanks verzet van zijn collega’s en de Raden, dit diocees op 12 juli 1689, een maand na het overlijden van de Berghes, in de wacht zal slepen.

Balans van een archiepiscopaat

Aartsbisschop Alphonse de Berghes is de geschiedenis ingegaan als een zeer omstreden figuur. Door sommigen werd hij als een heilig en goed prelaat geprezen, door anderen bekampt en veroordeeld als voorstander en begunstiger van het jansenisme in het aartsbisdom.

De theologische twisten van de tweede helft van de 17de eeuw waren gekenmerkt door politiek gekonkel en kleinzieligheid die het godsdien-

111 *Wederlegging der Requestie van den Eerw. Pater a S. Francisco, carmeliet, onw. door Egidius Albanus, s.l., 1688 en Goude Myne ondergraven ende in de locht gesprongen, s.l., 1688.*

112 H. DIEUDONNÉ, *o.c.*, p.91-92.

stig leven sterk hebben beïnvloed. Het concilie van Trente had alleen de essentiële punten van het geloof vastgelegd. Provinciale concilies moesten die dan nader preciseren. Daarbij werden wel eens rigoristische maatregelen uitgevaardigd als bvb. i.v.m. de processies, de biecht, de communie.

Het jansenisme, in oorsprong een dispuut tussen theologen over de genadeleer, vond in aartsbisschop Boonen een medestander en kende tijdens zijn opvolgers in het aartsbisdom een gestadige groei. Krachtige maatregelen tegen deze “ketterij” heeft Alphonse de Berghes niet genomen. Zeker vanaf zijn decreet in 1674 mbt. de processies werd hij het mikpunt van de anti-jansenisten, voornamelijk van de jezuiten en de karmelieten.

Aartsbisschop de Berghes was geen theoloog, vandaar dat hij in dit opzicht afhankelijk was van zijn raadgevers die als vaktheoloog een strenge moraal aanhingen. De Berghes doorzag niet steeds hun strevingen en inzichten, zodat hij aarzelend, onzeker en vaak laattijdig optrad. Dat de Berghes nogal negatief werd afgeschilderd, is grotendeels te wijten aan de scherpe brief die zijn opvolger de Precipiano over hem liet worden in Rome. Deze vermetele Bourgondiër heeft niets onverlet gelaten om iedereen die zijn ambities hinderde of in de weg stond, af te schilderen als een jansenist, als ontrouw aan Rome en het katholieke geloof.

In het ad limina-rapport dat de Berghes in 1680¹¹³, na negen jaar episcopaat, overmaakte aan Rome, rept hij met geen woord over de jansenistische strubbelingen. Dit hoeft ons uiteraard niet te verwonderen aangezien hij in Rome, door de kuiperijen van de jezuiten en de anti-jansenisten, op een niet al te best blaadje stond aangeschreven.

Aartsbisschop de Berghes had veel aandacht voor zijn seminarie en voor de priesteropleiding. De statuten die hij in 1684 opstelde zijn daarvan een bewijs. Met alle kracht wou hij de verslapping van de tucht tegengaan.

Tegen het “oppervlakkiger” worden van de vroomheid en het “verval” van de zeden, trad hij eveneens krachtdadig op. Vandaar het herhaaldelijk terugkeren van voorschriften die de onbetamelijke kledij aanklaagden

113 J. PAQUAY, *Les rapports diocésains...*, p. 7-28.

en de verdachte samenkomsten van jonge mensen afkeurden; het benadrukken van de eerbied in de kerken, het reglementeren van de processies, enz.

Duidelijk was de Berghes sterk begaan met zijn priesters. Regelmatig hield hij contact met de landdekens die hem op de hoogte brachten van de plaatselijke toestanden in het aartsbisdom. Meermaals ging hij zelf ook op bezoek, voornamelijk om het H. Vormsel toe te dienen. Bij de niet-exempte kloosterlingen kon hij zijn gezag laten gelden, bij de exempte was dat maar sporadisch en dan nog maar als er problemen rezen met de seculiere clerus.

Als jong geestelijke gesproten uit de hogere adel, was Alphonse de Berghes als zovelen in zijn tijd, een cumulator van kerkelijke beneficiën. Anderzijds blijkt niet dat hij erg ambitieus was. Het zijn blijkbaar zijn uitzonderlijk goede relaties met de bisschop van Doornik en later in hofkringen die hem de kerkelijke hiërarchie hebben laten bestijgen.

Hij was een devoot man, een man van gebed, stipt en trouw in het vervullen van zijn oefeningen, daar is het zelfs de Precipiano mee eens. Steeds hield hij de geestelijke belangen van zijn “onderdanen” voor ogen. Uit alle brieven en decreten blijkt zijn grote bezorgdheid voor een hoogstaand zedelijk leven. Een zeker rigorisme is hem eigen en hij hield blijkbaar meer van de gestrengheid van de jansenisten dan van het laxisme dat zijn tegenstrevers voorstonden. Alphonse de Berghes was een man van onbesproken gedrag en is dit in zijn privé en openbaar leven ook steeds gebleven, iets wat van sommige van zijn collegae niet altijd kan gezegd worden. Hij heeft zich nooit echt verzet tegen Rome en als hij inzag dat hij een foute beslissing had genomen, kwam hij steeds openlijk op zijn stappen terug.

In de rij van de Mechelse aartsbisschoppen bekleedt Alphonse de Berghes geen grote plaats, zijn voorgangers Cruesen en Wachtendonck evenmin. Zijn opvolger de Precipiano wist zich in de kijker te plaatsen door zijn streng anti-jansenistisch optreden. Geen van deze aartsbisschoppen bereikte echter het niveau van Hovius en Boonen, de meest markante aartsbisschoppen van Mechelen in het Ancien Régime.

De kerk en het ontspanningsleven in het aartsbisdom Mechelen in het begin van de 18de eeuw¹

Jozef de Brouwer (†)

Ingevolge een voorschrift van keizer Jozef II van 11 februari 1786, waarbij in alle dorpen de kermissen op dezelfde dag dienden gehouden te worden, vaardigde aartsbisschop Joannes Henricus van Franckenberg op 4 maart 1786 een decreet uit, waardoor het feest van de kerkwijding voor de aartsbisschoppelijke kerk en alle kerken van het aartsbisdom voortaan moest worden gevierd op de tweede zondag na Pasen. Hiermee werd officieel een streep getrokken door de kermisvieringen; voor de keizer “teneinde de onnutte uitgaven” te vermijden, voor de aartsbisschop om de zedelijke ontaarding - “met een ontelbare reeks van zonden” – tegen te gaan, waartoe deze kermissen, vooral onder de jeugd aanleiding gaven.

Dit was trouwens niet de eerste keer dat de kerkelijke overheid optrad tegen vermakelijkheden, die de jaarlijkse kermissen meebrachten. De Franckenberg verwijst zowel naar eenzelfde beslissing van de diocesane synode van Kamerijk in 1550, als naar het concilie van Keulen in 1536 en de synode van Doornik in 1589. Hij kon zijn maatregel dus rechtvaardigen, al had hij eveneens uit de gevolgen van de vroegere beslissingen – die zonder uitwerking waren gebleven – een les kunnen trekken. Trouwens, reeds een vijftal jaren later, werd het decreet van 1786 door de aartsbisschop herroepen.

1 Kort voor zijn overlijden op 7 juli 1984 bezorgde E.H. Jozef de Brouwer, ons ter ondersteuning van ons doctoraal proefschrift, naast een aantal archiefstukken, ook een bijdrage over ‘De Kerk en het ontspanningsleven’, die hoofdzakelijk steunde op decanale visitaties van het Land van Aalst, dat in de 17de en 18de eeuw tot het aartsbisdom Mechelen behoorde en “die ook de lezers van ESB zal interesseren”. Een weerklank hiervan treffen we in door J. DE BROUWER, reeds eerder gepubliceerde bijdragen: ‘De Kerk en het ontspanningsleven ca. 1700’, in *Handelingen van het XLle Congres van de Kringen voor Geschiedenis*, Mechelen, 1970, dl. 2, p. 221-238 en ‘De Kerk en het ontspanningsleven omstreeks 1700’, in *Spiegel Historiael*, 11, 1976, p. 209-215. J.O.

Het ontspanningsleven van de gelovigen is voor de kerkelijke overheid steeds een probleem geweest. De juiste middenweg is niet zo gemakkelijk uit te stippelen. Zowel het algemeen welzijn als dat van de enkeling kunnen er mee samenhangen, en dienen soms tegen elkaar afgewogen. Voor de Kerk was de ontspanning bijna zoveel als een noodzakelijk kwaad, waardoor de mens in zijn geestelijke opgang werd gehinderd. De mens diende er voortdurend aan herinnerd en voor gewaarschuwd zijn levensdoel niet uit het oog te verliezen.

We zouden kunnen handelen over het ontspanningsleven bij de volwassenen: de mannen vonden hiertoe tal van gelegenheden, meestal verbonden aan herbergbezoek; de vrouwen dienden bij de haard en de kinderen te blijven en vonden slechts uitzonderlijk bij huwelijksfeesten en bij uitvaarten gelegenheid zich aan de dagelijkse verplichtingen te onttrekken. Het ontspanningsleven bij de jeugd liep bij velerlei omstandigheden meestal uit op gemengde ontspanning. Voor de seculiere geestelijken was de ontspanning streng gereguleerd: an hen was het verboden herbergen te bezoeken (en natuurlijk er zich te bedrinken), deel te nemen aan kaartspel of wipschieting, met de kaart te spelen, te dansen en op jacht te gaan. De provinciale concilies en de synoden komen hierop herhaaldelijk terug. Hun aanwezig zijn op feestmalen wordt eerst beperkt en later verboden. Hun vrije tijd dienen de geestelijken te besteden aan de studie en het gebed. Met de kaarten spelen was voor hen een bezwarende omstandigheid bij het herbergbezoek. Werd bij kloosterlingen in de 17de eeuw nog een jaarlijkse vakantie getolereerd, in de 18de eeuw konden zij zich alleen nog ontspannen in hun klooster bij inkleding van een novice, bij een professie en bij enkele jaarlijks weerkerende feestdagen.

Naast de gereguleerde ontspanning, kende men de verboden ontspanning en het optreden van de kerkelijke overheid tegen de volkse gebruiken die bij huwelijken en uitvaarten veelal tot misbruiken ontvaardden.

I. Gereguleerde ontspanning

Praktisch was elke vorm van ontspanning onderworpen aan het toezicht van de kerkelijke en burgerlijke overheid, en werd door haar gereguleerd. Op de eerste plaats gold dit het herbergbe-

Herbergleven, naar David Teniers.

De ontspanning van de gewone man was beperkt tot boogschieten, kaatsen, bolspel en herbergbezoek, waar de landman zich ontspande met kaartspel, pijproken, dobbelen enz.

zoek; maar ook het kaatsspel, het toneel, de dans, het schermen, het schieten naar de gaai, enz.

a. Het herbergbezoek

De herderlijke brief van aartsbisschop Hovius van 9 september 1598 die gans de 17de eeuw zou beheersen, en nadien ook nog van toepassing bleef, verbood “de herbergiers, taverniers, tappers ende caberettiers” te schenken voor het einde van de hoogmis (tenzij aan reizigers), onder bedreiging met 3 gulden boete voor de waard en 24 stuivers voor de besteller².

Bij plakkaat van 20 september 1607 werden de voorschriften van de bisschoppen gesanctioneerd door de aartshertogen, waarbij bepaald werd “dat opde feestdaghen ende zondaeghen ghedurende het sermoen, hoochmisse ende die vesperen, niemandt en zal mogen wandelen op de Marckt ofte publieke plaetsen ofte zitten inde tavernen, noch visschen inde rivieren ofte grachten, op arbitraire peine, naer de qualiteit van de personen”. Dit plakkaat werd in 1625 herhaald en zou uiteindelijk gelden tot de Franse overheersing.

Op 18 maart 1683 wordt een reglement uitgevaardigd, waarbij opnieuw verboden wordt “op sondaghen en heylich daghen, sonderlinghe ten tijde vande Hooghmisse, ‘t Sermoen ende Vesperen” in de herbergen of tavernen iemand toe te laten, hetzij om te drinken, hetzij om te spelen, onder bedreiging met een boete van 6 gulden voor de waard en 3 voor de verbruiker³. Dit voorschrift wordt door aartsbisschop de Precipiano op 10 juli 1711 herhaald⁴.

Bij verslapping in de toepassing werd door de kerkelijke overheid bij het wereldlijk gezag aangedrongen en verkregen dat de wettelijke voorschriften aan de belanghebbenden in herinnering werden gebracht. Aldus was een bleef het herbergbezoek op zonen feestdagen tijden de goddelijke diensten verboden.

2 P. DE RAM, *Synodicum Belgicum*, dl. I, p. 337; dl. III, p. 258-364.

3 AAM, Fonds Vicariaaat, dl. IX, nr. 9.

4 ID., *ibid.*

Overtreders van deze decreten konden en werden zowel door de kerkelijke overheid (waarbij de beoordeling van de overtredingen aan de landdeken was voorbehouden) als door de burgerlijke rechtspraak gestraft.

b. Toneel en dansscholen

Reeds in voorn. herderlijke brief van aartsbisschop Hovius wordt verboden op de zon- en feestdagen toneel te spelen (camerspelen) of er te gaan naar zien, tenzij na de Vespers (en completen). Een plakkaat van 25 mei 1601 bepaalt dat geen “Camerspelen, Comedien oft andere spelen van recreatie, dansen oft liedekens gheprent oft gherepresenteert en zullen mogen worden, tenzij naer behoorlijke visitatie ende voorgaende consent”⁵.

Het provinciaal concilie van 1607 schreef voor dat geen toneel mocht worden opgevoerd, tenzij het door de bisschop of zijn afgevaardigde werd goedgekeurd⁶. Hetzelfde gold voor de rondtrekkende liedjeszangers. In zijn verslag van 1630 klaagde de aartspriester van Aalst aan dat op verscheidene parochies “aliquae comediae” plaats vonden, waarbij meisjes en vrouwen samen met de jeugd optraden. Mocht dit wel? Vanaf 1617 mag de dansschool ook open zijn van 11 tot 13 uur⁷.

Beide zijn strikt verboden op de zon- en feestdagen van de Advent, de Vasten en de Goede Week, en op de hoogdagen, onder bedreiging met een boete van 6 gulden.

Op de 26ste vergadering van de dekenen in Mechelen in 1654 wordt er op gedrukt dat geen toneelspelen mogen worden opgevoerd, tenzij na goedkeuring door de deken, en tevens wordt aangedrongen deze niet te laten plaatsvinden op de kerkhoven, omwille van het gewijd karakter van deze plaats⁸.

Aartsbisschop de Precipiano sloot zich op 20 februari 1697 aan bij het verbod van de Spaanse koning Karel II van 19 januari 1696

5 ID, *ibid.*, dl. II, p. 415.

6 P. DE RAM, *o.c.*, dl. I p. 415.

7 ID., *o.c.*, dl. I p. 336-341 en dl. III, p. 258-364.

8 ID, *ibid.*, dl. II, p. 305.

om blijspelen op te voeren tijdens de vastentijd; hij riep tevens de gelovigen op “de weg te gaen vande boetvaardigheid ... en bekering en sigh te retireren ende daer buijten tgewoel van de dertele en wulpsche plausiren des werelds” zich tot God te bekeren. Op 15 februari 1715 vaardigde vicaris-generaal Amatus Ignatius de Coriache, *sede vacante*, een decreet uit tegen de overtredingen van voornoemd voorschrift.

Aartsbisschop d’Alsace zal echter moeten dulden dat toneel zou gespeeld worden onder de vasten tot vrijdag of donderdag voor passiezondag, aangezien de koning het toeliet. Pastoor Henricus Ignatius Ringler van Asse schreef op 25 april 1780 aan aartsbisschop de Franckenberg dat de rederijers van Asse in Sint-Katharina-Lombeek een treurspel Sint-Barbara wilden opvoeren, iets was niet meer was gebeurd sinds 25 jaar, waaruit mag afgeleid worden dat dit wel het geval was in de eerste helft van de 18de eeuw.

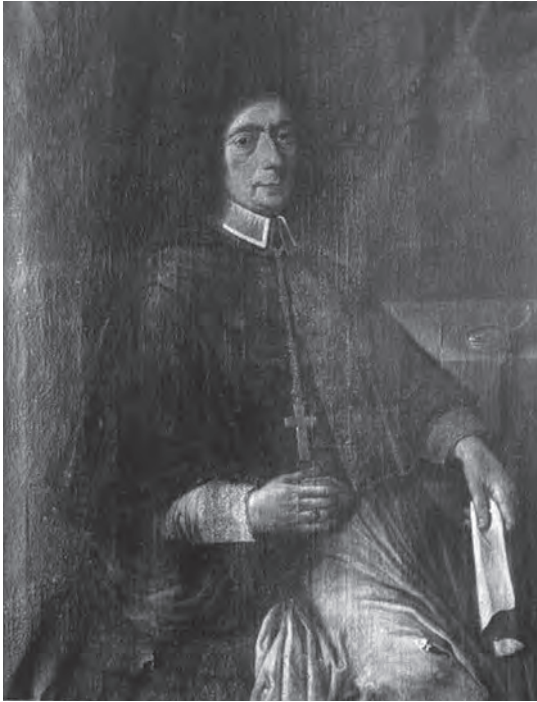
c. Kaatsspelen

Hetzelfde aartsbisschoppelijk schijven (1598) verbiedt ook voor 11 uur “alle kaetsspelen” (te spelen of te gaan zien), “klosbanen, rollebannen, schuttershoven oft schermersscholen”, evenals naar de papegay (gaai) te schieten, onder bedreiging met een boete “van 6 gulden ten respecte van de autheurs oft openers ende van 3 gulden ten respecte der hanteerders”⁹.

d. Kaarten

Werd het spelen met de kaarten niet vernoemd toch was het eveneens verboden onder de goddelijke diensten en werden de kaarters door de pastoors veelal ongunstig beoordeeld. Hierover vernemen we iets langs de dekanale verslagen. Zo klaagt Petrus van Genechten, deservitor in Bavegem, dat er op zijn parochie een huis is, waar dag en nacht met de kaarten wordt gespeeld (1714); Petrus van Huffel, de pastoor van Hermelgem zegt dat verscheidene personen van zijn parochie op zon- en feestdagen met de kaarten spelen (1717); ook Guillielmus Blijckaerts, deservitor in Sint-Maria-Latem, weet dat er parochianen zijn die op zon- en feestdagen met de kaarten spelen,

9 ID, *ibid.*, dl. I, p. 337, dl. III, p. 258-364.

Aartsbisschop Humbert Guillaume de Precipiano (1690-1706).

Diest, Klooster Grauwzusters-Franciscanessen, schilder en jaar onbekend,
100 x 92 cm.

Humbert-Guillaume de Precipiano (geb. Rougemont (Bourgonidië) 12 september 1627), tot dan bisschop van Brugge, werd op 12 juli 1689 o.a. op aanwijzen van Reginald Cools, bisschop van Roermond, door Karel II aangeduid als aartsbisschop van Mechelen in opvolging van Alphonse de Berghes. Deze Bourgondiër heeft niets onverlet gelaten om hetzij burgerlijk, hetzij kerkelijk zijn ambities te voldoen. Bij drie opeenvolgende pauselijke brieven werd een kerkelijke ban over hem uitgesproken. Om in de Spaanse Nederlanden aan een mijter te geraken, gebruikte hij als afdoend middel zijn anti-jansenistische strijdvaardigheid. Karel II benoemde hem in 1682 tot bisschop van Brugge. Na het overlijden van Alphonse de Berghes werd Precipiano als eerste kandidaat voor het aartsbisdom voorgedragen en benoemd. De confirmatie volgde te Rome op 8 mei 1690, de inbezitneming op 31 juli 1690 en zijn intrede in Mechelen op 11 augustus 1690. Tot zijn overlijden in Brussel op 9 juni 1711 liet hij zich in het aartsbisdom kennen als een verwoed anti-jansenist, maar ook als ijverig pastoor en promotor van de Mariadevotie. C. Van de Wiel schrijft over hem: «Het blijkt dat hij in zijn betrekkingen met de burgerlijke overheid alleen zijn eigen belang voor ogen had. ... Van de toepassing van de wapenspreuk non in gladio, sed in nomine Domini van deze heerszuchtige, niets ontziende vermetele Bourgondiër kunnen weinige sporen ontdekt worden”.

zonder evenwel de mis te verzuimen (1717); Petrus Josephus Clerens, pastoor in Volkegem, klaagt een dronkaard aan, die de paasplicht verzuimt nachten doordrinkt en met de kaarten speelt (1711); te Welden zegt pastoor Andreas Jacobs, dat Petrus Baert een herberg heeft waar ganse nachten wordt gekaart ... en een parochiaan, die de paasplicht verzuimt, is tevens een verwoed kaartspeler (1717).

e. Gaaischieten

Het verbod naar de gaai te schieten op de kerktoren werd door aartsbisschop de Precipiano op 31 maart 1707 uitgevaardigd en op 31 maart 1711 vernieuwd. Een restrictief verbod van 13 april 1715 uitgaande van de Raad van Brabant, waarbij de schade aan het dak van de kerk bij het gaaischieten veroorzaakt, door de Gilde diende vergoed, bleef zonder gevolg. Op het herhaald verzoek van de landdekens werd ten slotte door de Raad op 2 oktober 1721 een algemeen verbod uitgevaardigd. Voortaan was het verboden “inde buyten prochien ofte de kerckhoven ofte thoorens vande kercken den vogel ofte prijs te schieten op pene van thien pattacons amende tot laste van ideren contraventeur ende dat daerenboven d’exercitie van de Gulden sal gesuspendeert worden” en aan de pastoor en de kerkmeesters werd toelating verleend de gaten “daer vuyt die wippen worden gesteken te doen sluyten ende deselve wippen te doen afdoen ende behandighen aen de dekens vande Guldens”.

Volgens de dekanale verslag van 1727 werd er vroeger naar de vogel op de toren geschoten in Asse, in Liedekerke, in Mazenzele en in Mollem.

II. Verboden ontspanning

1. Omwille van de stoffelijke nadelen

Sommige vormen van ontspanning werden afgewezen omwille van de stoffelijke nadelen. Telkens opnieuw kwamen de aartsbisschoppen en zijn suffragaanbisschoppen van de Mechelse kerkprovincie erop terug dat “lotinghen, reijffelingen (dobbelspelen) en andere tuijsscherijen” verboden waren, aangezien het hanteren vanden teijrlinck” oorzaak was dat de jeugd zou trachten op oneerlijke wijze aan geld te komen. Dit verbod gold dus al de spelen waarbij met en om geld werd gespeeld.

2. *Omwille van de morele gevaren.*

andere vermakelijkheden vormden een bedreiging voor de morele gaafheid van de jeugd en werden door de kerkelijke overheid hardnekkig bestreden. Op 25 november 1675 liet aartsbisschop Alphonsus de Berghes een herderlijke brief verschijnen waarin hij, in gevolge de klachten van de landdekens, meent “datter is een seer groot ende beklaghelijck zieleverlies tusschen de jongheydt, dat is tusschen de jonghmans ende jonghedochters, dewelcke op Sondaghen, heijlighdaghen ende andere (die sy noemen vrolycke daghen) ghestadelyck oock ten tijde van de godtsdiensten, hun laten vinden in de herberghen, om te drincken en te dansen, ende te verblijven tot spade in den doncker”, met nadelige gevolgen op zedelijk gebied.

In 1681 werd de hulp ingeroepen van de Grote Raad om de maatregel te doen naleven, waarbij werd gewezen op de zedelijke ont-aarding bij de jeugd. De te Brussel vergaderde bisschoppen van de Mechelse kerkprovincie verzochten de koning op 23 maart 1683 de plakaten tegen de danspartijen en samenkomsten van jongens en meisjes uitgevaardigd, tot alle bisdommen uit te breiden. De koning ging op 6 maart 1687 op dit verzoek in en herinnerde hierbij aan zijn plakkaat van 2 maart 1682 dat verbood “aende ongehoude (ongehuwde) dochters haer te vinden ter vergaderinghe van de jonghmans in herberghen oft omtrent de selve om aldaer te drincken ofte dansen op Sondaghen, Heijlichdaghen ende Werckdaghen”, onder de bedreiging met een boete. Blijkbaar liet de jeugd zich niet zo gemakkelijk haar gemengde ontspanning ontnemen: Herman de Pape, pastoor van Balegem, die op strenge naleving van het voorschrift gesteld was, kreeg een messteek in de buik (1690); te Burst verzamelde de jeugd zich in de huizen van particulieren (1688); te Kwaremont bezocht men minder bekende herbergen (circa 1685); te Leupegem trok men naar de herbergen met dansgelegenheid in het Oudenaardse (1680); te Mere bezochten de jongens en de meisjes een herberg waar een violist speelde.

De toepassing van het plakkaat bleef niet alleen zonder de verhoopte uitwerking, zodat de bisschoppen op 10 april 1691 afkondigden dat de absolutie en de sacramenten dienden geweigerd te worden aan de herbergiers die de gemengde ontspanning organiseerden, evenals

aan de ouders die hun kinderen niet beletten er heen te gaan. Op 21 juli 1697 verscheen een gemeenschappelijke bisschoppelijke brief tegen “het verfoeijelijk misbruijck vandie dertele en onbeschaemde samenkomsten van jongmans ende dochters in herbergen ende alle ande voorvallen, die men op sommige plaetsen noemt Labbajen, Quanselbier, Spinninghen ofte met andere namen”. Verheugden de bisschoppen zich over een algemene kentering ten goede, toch betreurden zij dat “de wortels van het quaedt noch op vele plaetsen overbleven”. De predikanten werden aangespoord de gelovigen te waarschuwen voor het grote kwaad dat hierin schuil ging en de zware zonde ermee gepaard.

In zijn “*instructio pastoralis*” van 21 juli 1700 veroordeelde aartsbisschop de Precipiano opnieuw in strenge bewoordingen iedere vorm van gemengde ontspanning waartegen de pastoors vier opeenvolgende zondagen moesten prediken; zij moesten de gelovigen erop wijzen dat de oorlog een bestraffing was voor deze zware overtredingen.

Diezelfde aartsbisschop vermaande op 18 februari 1701 de parochianen van Overboelare, waar de gemengde ontspanning nog steeds werd voortgezet. Hij dreigde de overtreders geen toelating tot het huwelijk te zullen verlenen. Maar ook op andere parochies werd het dansen niet nagelaten. Overtreders werden onder meer vastgesteld in 1701 in Asse waar pastoor Paschasius Cole vreesde dat de vergaderingen van de gilden aanleiding gaven tot “*labaaien*”, aangezien niet alleen gehuwden, maar ook ongehuwde meisjes er geregeld aanwezig waren¹⁰.

Op 15 mei 1701 volgde een koninklijke ordonnantie waarbij al de gilden van jongelieden ontbonden werden. De uitweg door deze gezocht in de gilden van de getrouwde mannen, werd door de vorst bij plakkaat van 10 juli 1711, onmogelijk gemaakt, door aan de jongmans die het toch doen een boete van 25 gulden en aan de gilde een van 50 gulden op te leggen¹¹.

Op 31 maart 1711 vaardigt de 85-jarige de Precipiano enkele dekretten uit, o.m. tegen de gemengde ontspanning bij de jeugd, die blijft voortduren op de dorpen, en waartegen de pastoors met meer ijver moeten

10 AAM, Fonds vicariaat, dl. VII, nr. 5, dd. 31.8.1701.

11 Ibidem, dl. IX, nr. 9.

optreden catechismus geven en lof en vespers doen, en desnoods aanklagen bij de officialiteit¹². Ook vicaris-generaal de Coriache van Mechelen, *sede vacante*, vaardigt op 6 november 1712 een dekreet uit tegen de ergernisgevende uitspattingen van de jeugd, zowel over dag als ‘s nachts¹³.

Toch blijkt deze kwaal drie decennia later nog uit uitgeroeid. Op 9 april 1744 verscheen een herderlijke brief van aartsbisschop Thomas Philippus d’Alsace, waarin hij verklaarde met spijt vast te stellen dat, niettegenstaande de vermaningen van de pastoors en het verbod van de geestelijke en wereldlijke overheid, “de jonghmans en jonghe-dochters ... op gestelde dagen in herbergen nog dirven houden bestemde vergaderingen”, die hij door de pastoors deed verbieden, terwijl de deken de overtreders bij de promotor van de officialiteit moesten aanklagen en een vervolging inspannen tegen de ouders of voogden. In zijn brief van 9 mei 1750 kwam hij hier nogmaals op terug.

In een sermoen van 16 bladzijden van de premonstratenser J. Grouwels uit Averbode, gehouden op 1 januari 1736, wenst hij aan de gehuwden een spiegel: aan de jongelingen een nieuw hart en aan de meisjes een hekel, ... om de jongens ver van zich te weren. In dit gedeelte zegt hij: “Andere sullen ul. trecken tot onbetaemelijke plaetse, naer die ongelukkige labaejen, dansen en spinningen en is dat ge weigert hun te volgen sullen seggen dat ge een queesel, eene hipocrite bet, een mensch van d’andere werelt...”¹⁴.

Anderzijds is er een zekere tolerantie waar te nemen. In 1744 antwoordde d’Alsace op een verzoek van de pastoors dat de gemengde ontspanning van de jeugd op kermisdagen was toegelaten, zo de ouders hierbij aanwezig waren.

12 AAM, Miscellanea Mechliniensia, nr. 38, f° 395r.

13 Ibidem, nr. 39, p. 56.

14 AAM, Fonds vicariaat, dl. IX, nr. 9, f° 5r.

III. Misbruiken bij huwelijk, doopsel en uitvaart

Maar niet slechts de jeugd ging zich bij sommige ontspanningsgelegenheden te buiten, vooral ter gelegenheid van de dorpskermissen, ook de volwassenen gaven wel eens een minder stichtend voorbeeld, zoals bij huwelijksfeesten en uitvaarten.

Omstreeks 1710 werd een memorandum van zes bladzijden gericht aan de koning van 6 bladzijden en een begeleidend schrijven, getiteld “Bemerckingen” van dertien bladzijden, om op te treden tegen de heersende misbruiken bij huwelijken, kerkgangen en uitvaarten. Beide stukken tonen ons een stuk van een Breugheliaans volksleven op de buitenparochies, waarbij “seer grove ende menighvuldighe ongeregelteden worden begaen ende seer uijtsporighe becostingen”.

Bij de verloving was het vooral de jeugd die aan haar trekken kwam. De ondertrouw geschiedde “noijdt zonder dat er eenen hoop jonckheijt n de wapenen” meekwam, die ter ere van de bruid en de bruidegom schoten losten en nadien bleven “schincken ende drincken, tieren, raesen ende vernachten”. Dit noemde men “het voorspel”. Op de bruiloftsdag verschenen de jonge mannen opnieuw met hun wapens, maar nu in groter aantal en na de inzegening van het huwelijk moesten de jongehuwden het bier of de brandewijn laten stromen.

Was de bruidegom van een andere parochie en verliet de bruid haar dorp, dan was de jonckheid er weer bij en eiste een losgeld in de vorm van een “halve of heele tonne biers”.

Trouwde – in de streek over de Dijle – een vrijgezel met een weduwe, dan werd op de avond van het huwelijk door een jonge man op de koehoorn geblazen en die oproep werd langs alle kanten beantwoord door de “coehorens te steken”, tot de gehuwden beloofden te geven wat werd geëist. Voldeden ze aan het verlangen niet, dan werd het “getier” de dag daarop verhoogd en desnoods kwam “den heer van Onrecht” (gekozen onder de vrijgezellen) erbij te pas, die bevel gaf “om alle moetwil te bedrijven” en het huis te beschadigen; vensters werden dan ingegooid, het stro van het dak gerukt en aan de lemen muren schade toegebracht, totdat een ton of een halve ton bier werd beloofd.

De huwelijksafsluiting brengt nog een ander misbruik mee, nl. dit van bruiloftsmalen, ook genoemd geeffesten daar iedere deelnemer verplicht was “te geven sekere somme gelts voor de nieuw getrouwde”. Tot dit feestmaal werden dertig, veertig, vijftig tot zelfs tachtig en soms honderd koppels genodigd – denk aan de Boerenbruiloft van Breughel – die ieder een of twee ponden, volgens de graad van verwantschap, betaalden. Kostte dit veel aan de genodigden, die daarenboven ook voor passende kleding dienden te zorgen het was niet minder kostbaar voor de familie van de jonggehuwden, die maar al te dikwijls schulden moest maken om de onkosten van het feest

Boerenbruiloft.

Privé-bezit, naar Marten van Cleve, ca 60 x 100 cm.

Bij bruiloftsmaaltijden werden de genodigden verplicht “te geven sekere somme gelts voor de nieuw getrouwde”. Tot dit feestmaal werden dertig, veertig, vijftig tot zelfs tachtig en soms honderd koppels genodigd die ieder een of twee ponden, volgens de graad van verwantschap, betaalden. Daarbij duurde die feestviering meestal van zondag tot donderdag of vrijdag, wat de verwaarlozing van het eigen gezin en bedrijf tot gevolg had. De tijd werd doorgebracht met “eten en drincken, singen, dansen en springen”, van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat. Dit alles heeft tot gevolg dat men gans de gebuurte overhoop zet. De volgende dag, zonder zich de nodige rust te gunnen, herbegint het spel zoals de eerste dag. De derde en vierde dag waren bestemd voor de jeugd samen met de naaste verwanten. Onder hen ging het er nog erger aan toe dan op de voorgaande dagen. Er wordt om te meest gedronken...

te dragen. Daarbij duurde die feestfiering meestal van zondag tot donderdag of vrijdag, wat de verwaarlozeing van het eigen gezin en bedrijf tot gevolg had. De tijd wer doorgebracht met “eten en drincken, singen, dansen en springen”, van ‘s morgens vroeg tot ‘s avonds laat. Veelal viel men dronken in slaap waar men een plaats vond “in schuren, stallen, achter hagen, canten, tusschen vrienden, vremde, gelijcke, ongelijcke personen”; terwijl men soms toch ook ieder een rustplaats aanwijst. Te middernacht stond men op om ‘wag-gelaer’ te maken en het eten en drinken herbegon. Desnoods breekt men de kelderdeur open om er vlees, boter en drank te halen. Dit alles heeft tot gevolg dat men gans de gebuurte overhoop zet. De volgende dag, zonder zich de nodige rust te gunnen, herbegint het spel zoals de eerste dag. De derde en vierde dag waren bestemd voor de jeugd samen met de naaste verwanten. Onder hen ging het er nog erger aan toe dan op de voorgaande dagen. Er wordt om te meest gedronken. Het gebeurt zelfs dat de jongelingen als vrijbuiters bij de genodigden in de naburige dorpen één of meer hennen gaan schieten..;

Als maatregel hiertegen werd voorgesteld een wet uit te vaardigen, waarin zou worden bepaald dat ten hoogste twintig van de naaste bloedverwanten mochten worden toegelaten en dat het bruiloftsfeest slechts anderhalve dag mocht duren. De geeffesten diende men volledig te verbieden, evenals de gewoonte dat de “bruijloftgasten ... met den speelman ofte aengedaen met hunne bruijloftstricken loopen, gaen ofte rijden buijten drops, het sij om schoonigheijt oft huijsraet te coopen ...”.

Het was de gewoonte een drietal weken na het doopsel, wat men noemde het ‘kinderfeest’ te vieren, waaraan door een groot aantal vrouwen werd deelgenomen. De feestviering vond plaats op een zondag of heiligdag en duurde van de middag tot de avond. Bij de kerkgang komt de moeër naar de kerk “met eenen slijp van seven, acht oft negen vrouwen, die weer als voren ter maeltijt genoodt worden”. Deze ‘kinderfeesten’ kenden dusdanig succes bij de vrouwen, dat er ‘stille kinderfeesten’ werden gegeven door vrouwen die “geen kinderen meer cregen”.

De opstellers van het memorandum meenden dat men deze “kinderfeeten’ het beste kon verbieden onder bedreiging met een boete van dertig gulden!

Kardinaal Thomas Philipps d'Alsace (1715-1759).

Abdij van de Premonstratenzers te Averbode,
schilder Gillis Jozef Smeyers, m/ 18de eeuw, doek, 134x109 cm.

Copyright Kikirpa, Brussel.

Thomas Philippus de Hénin-Liétard d'Alsace de Boussu (geb. Brussel 13 november 1679) werd op 23 februari 1714 door Karel VI tot aartsbisschop van Mechelen benoemd om de Belgische adel achter zich te krijgen. Net als zijn voorganger de Precipiano had d'Alsace van in zijn jonge jaren alles in het werk gesteld om tot de bisschoppelijke waardigheid te worden verheven. Reeds in 1713 had paus Clemens XI hem als 34-jarige aangesteld tot bisschop van Ieper, wat door keizer Karel VI evenwel niet was aanvaard. Op 16 december 1715 volgde de confirmatie als aartsbisschop door Rome en op 19 januari 1716 werd D'Alsace in Wenen tot bisschop gewijd, 15 maart daarop deed hij zijn intrede in Mechelen. D'Alsace zou 43 jaar het archidiocees besturen, van 1715 tot zijn overlijden te Mechelen op 5 januari 1759. Omwille van zijn represie van het jansenisme ontving hij in 1719 het kardinaat. Kardinaal d'Alsace legde een belangrijke pastorale activiteit aan de dag en bleef steeds in nauw contact met Rome. In zijn oude dagen werd aan d'Alsace door keizerin Maria-Theresia in 1751 Christophorus Migazzi als suffragaan met recht van opvolging toegekend. Deze zal evenwel 20 september 1756 worden aangesteld als bisschop van Waitsen in Hongarije en op 22 mei 1757 aartsbisschop van Wenen worden.

Bij de uitvaart die een drietal weken na de begrafenis ‘gevierd’ werd, was men evenmin sober. De genodigden, vijftig tot honderd personen, namen deel aan de uitvaartmaaltijd. Indien de overledene lid was van een gilde, waren de erfgenamen verplicht aan de leden van de gilde een ton bier te schenken.

Een wet diende te bepalen dat de uitvaartmaaltijd moest plaatsvinden binnen drie dagen na de begrafenis en voor ten hoogste twintig naastbestaanden, die van ver kwamen.

Tegen al deze misbruiken vroeg de kerkelijke overheid passende maatregelen, die door haar werden gesuggereerd. Om de koning hiertoe te bewegen, werd ook het argument aangevoerd dat er vele dorpelingen waren die ten gevolge van al dat feestvieren hun belasting niet konden betalen!

Op 10 juli 1711 verscheen dan ook een plakkaat om de misbruiken bij huwelijken en uitvaarten tegen te gaan. De jonggehuwden kregen verbod nog “eenigh drinckgelagh ofte quanselbier oft eschotelspijse” te geven of te beloven, onder bedreiging met een boete van vijftewintig gulden bij de eerste en van vijftig gulden bij de tweede overtreding. Voortaan mochten op het bruiloftsmaal ten hoogste veertig personen worden genodigd en het feest mocht maar twee dagen duren onder bedreiging met een boete van vijftig gulden ten laste van het bruidspaar en van zes gulden ten laste van hen die langer op het feest waren gebleven. Op de dag van de uitvaart mocht slechts een sober maal worden gegeven aan de aanwezigen van buiten het dorp; de familieleden van ter plaatse mochten hierbij niet aanzitten onder bedreiging met een boete van vijftig gulden voor de gastheer en zes gulden voor iedere genodigde. De herbergiers mogen niet meer tappen na 9 uur ‘s avonds, tenzij voor vreemdelingen die er gelogeed.

Wat de strijd betreft tegen de misbruiken ter gelegenheid van huwelijken en uitvaarten, die in het begin van de 18de eeuw werd aangevat, hiervan vonden we in het aartsbisschoppelijk archief noch een gunstige, noch een ongunstige weerklank. Een verklaring hiervan ligt wellicht in het feit dat de bestraffing van de overtreders onder de bevoegdheid viel van de wereldlijke rechtspraak.

IV. Ontspanning in de kloosters

De ontspanning in de kloosters is het aspect van het kloosterleven waarover we ons het moeilijkst een beeld kunnen vormen. Eigenlijk komen we hiervan maar iets te weten als het werd aangeklaagd en de aartsbisschop hierover een decreet uitvaardigde.

In principe was voor hen die in een klooster traden, alle wereldse ontspanning uitgesloten. Toch zien we dat in 1676 aartsbisschop de Berghes aan de zusters in het Land van Aalst toestemming gaf om per jaar acht dagen op vakantie te gaan¹⁵. Het ging duidelijk om een ingeburgerde gewoonte, die ook bestond o.a. in het hospitaal in Geraardsbergen, waar kardinaal d'Alsace de zusters verbood alleen uit te gaan en zeker niet langer dan vijftien dagen uit te blijven of naar kermissen of bruiloften te gaan.

Brabantse zusters genoten dergelijk verlof blijkbaar niet. Toch zien we dat ook bvb. in Brussel de gasthuiszusters naar de kermis in Tienen gingen en nadien verder trokken naar Diest, Sint-Truiden, Schepenheuvel en weer naar Tienen waar ze een week bleven rondhangen onder voorwendsel dat ze wachtten op een wagen die hen naar Brussel zou voeren¹⁶. Bij de benedictijnen in Affligem kon de prior toelating geven om drie dagen en twee nachten bij verwanten of vrienden door te brengen. Met instemming van de abt mochten de priesters en de diakens er met tweeën jaarlijks vanaf Pasen acht dagen doorbrengen bij familie of vrienden of bij hun medebroeders in de priorij in Neerwaver of Bornem¹⁷.

Ook binnen de kloostermuren namen de zusters wel eens ontspanning die de aartsbisschop niet beviel. Te Rebecq bvb. lazen de zusters *livres de comedies* zonder dat deze door de biechtvader waren gecontroleerd¹⁸. Bij de gasthuiszusters in Mechelen, in Asse, in Vilvoorde, maar ook bij de benedictijnen in Affligem, was het de

15 RAG, BGM, nr. 210/119, verzoek door Zr. Elisabeth Stuaert, prioeres in het gasthuis in Aalst en nr. 210/21 instemming met dit verzoek door de aartsbisschop.

16 AAM, GL, nr. I/5, brief van de bisschoppelijke secretaris Herregots dd. 21.6.1647.

17 W. VERLEYEN, *Negen eeuwen Affligem, 1083-1983*, Aalst, 1983, p. 98.

18 AAM, GR, nr. III/27a, brief dd. 27.3.1743.

gewoonte dat de jongste novice op “alder kinderen dach” (28 december) overste mochten spelen¹⁹.

Zeer gebruikelijk was ook dat bij de professie de verwanten werden uitgenodigd aan de feesttafel. In zijn algemene ordonnantie van 12 augustus 1647 verbood aartsbisschop Boonen om meer dan twaalf leken uit te nodigen “ten tyden van bruyloften”, die volgens het decreet van aartsbisschop de Berghes tot 7 uur ‘s avonds zouden mogen blijven en niet langer. Dat men dit verbod vlug was vergeten, merken we aan het aantal genodigden dat bvb. op 12 oktober 1700 aanzat bij het professiefeest van Zr. Elisabeth Meert in Asse. De ouders hadden de maaltijd betaald en ook 30 gehuwde paren uitgenodigd.

Volgens landdeken Godfried Reinders van Aalst dreigde het diner soms te ontaarden in een uitbundig feest. Tijdens de professiemaaltijd op 20 november 1743 van Zr. Marianne Linthout, gasthuisnon in Asse, hadden zusters en leken toneel gespeeld en rondedansen uitgevoerd. In Tienen waren de professiemaaltijden in 1740 uitgegroeid tot een banket waar “speellieden met violen en bassen” de genodigden opvrolijkten en waar gedanst werd tot haast middernacht. Feesten bij de professie was eigenlijk een algemeen verbreid gebruik. Het werd vastgesteld bij de witte vrouwen in Dalenbroek (Tienen), bij de reguliere kanunnikessen in Zichem, bij de ziekenzusters in Mechelen, bij de witte vrouwen in de priorij Tabor in Mechelen, in Catharina-berg (Tienen), in de priorij Sion (Vilvoorde), in de priorij Bethanië (Zoutleeuw), bij de benedictinessen in Kortenberg, in Hunnegem (Geraardsbergen) en Klein-Bijgaaden (Sint-Pieters-Leeuw) en bij de brigittinessen in Brussel en overigens ook in andere bisdommen²⁰.

* *
*

Dank zij de samenwerking tussen Kerk en Staat bleef de strijd van de kerkelijke overheid tegen velerlei misbruiken in het volkse ontspanningsleven, vooral tegen de gemengde ontspanning bij de jeugd, die

19 SAM, OCMW, nr. 8911, nota dd. 16.1.1696.

20 J. OCKELEY, *De Gasthuiszusters en hun ziekenzorg. Bijdrage tot de studie van de actieve vrouwelijke kloostercongregaties in het Aartsbisdom Mechelen (17de-18de eeuw)*. Doctoraal proefschrift K.U.Leuven, 1990, p. 246.

Hoe kritische tijdgenoten zich vastenavond in een klooster voorstelden, naar een schilderij van Jeroen Bosch.

De ontspanning van kloosterlingen was streng gereguleerd. Op de (ader-) laatdagen waren ze vrijgesteld van handenarbeid. Jaarlijks genoten de actieve mannelijke kloosterlingen ook een week verlof dat ze mochten doorbrengen bij familie. Voor kloosterzusters was de regel nog strenger. Bij plechtige professie mochten de ouders en de naaste verwanten aanzitten aan de kloostertafel. Dat dit soms wel eens ontaarde in werelds gedoe blijkt bvb. uit het relaas van landdeken Godfried Reinders van Aalst over het professiegebeuren op 20 november 1743 van Zr. Marianne Linthout, gasthuisnon in Asse, waarbij zusters en leken toneel hadden gespeeld en rondedansen hadden uitgevoerd of in Tienen waar de professieaaltijden in 1740 waren uitgegroeid tot een banket waar “speellieden met violen en bassen” de genodigden opvrolijkten en waar gedanst werd tot haast middernacht.

vanaf het laatste kwart van de 17de eeuw werd gevoerd, niet zonder gevolg. Toch blijkt het geen volledig succes, want in het geniep en veelal ter gelegenheid van de dorpskermissen, werd, weliswaar in mindere mate, toch verder ‘gevierd’ door volwassenen en jeugd. In 1744 antwoordde aartsbisschop Thomas Philippus d’Alsace aan de pastoors die vroegen welke houding zij moesten aannemen tegenover de kermisbezoekers, dat als jongens en meisjes er alleen waren, dit verboden was en aangeklaagd moest worden als een overtreding van de voorschriften; in gezelschap van hun ouders mochten ze evenwel aan de kermisviering deelnemen. In de kloosters was de ontspanning streng gereguleerd. Slechts hier en daar waren er excessen, vooral dan n.a.v. professies.

De kerk heeft in die periode het ontspanningsprobleem veelal negatief (als iets dat moest worden geweerd) en minder positief (als een noodwendigheid in het arbeidsleven) benaderd. Men zag enkel de mogelijke zedelijke gevaren daaraan verbonden, het verkeerde dat er uit voortspuiten kon en er dikwijls ook uit voortkwam ingevolge de vaak ruwe volkszedes, meer men hield onvoldoende rekening met de noodzaak van ontspanning in het ritme van een zwaar arbeidsleven en de zo teneerdrukkende oorlogsomstandigheden. Veel werd – en veelal terecht – om het algemeen welzijn verboden, zonder dat echter voor de massa iets gelijkwaardigs ter vervanging (tenzij vespers, lof en catechismusonderricht) kon worden geboden. Wellicht waren noch de tijd, noch de mensen ervoor rijp.

Rond de benoeming van kardinaal Johannes Henricus de Franckenberg als aartsbisschop van Mechelen (1759)*

Jo van Assche

In de Nieuwe Tijd had het staatshoofd een reële macht verworven over het kerkelijk gezag. In 1559 in de oprichtingsbullen van de nieuwe bisdommen erkende de paus dat de koning het recht had om de bisschoppen te benoemen, onder voorbehoud van kerkelijke institutie¹. Filips II liet daarbij de gouverneur-generaal voorstellen doen, benoemde vervolgens de kandidaat die zijn voorkeur wegdroeg en stelde hem voor aan Rome. In de jaren 1598-1621 bezaten de aartshertogen Albrecht en Isabella dit recht. Na de dood van aartshertog Albrecht (1621) verviel het benoemingsrecht in principe opnieuw aan de Spaanse kroon. Toch bleven aartshertogin Isabella (1621-1633) en na haar haar broer de Kardinaal-Infant Ferdinand (1633-1641) zonder tussenkomst van Madrid een kandidaat voorstelden. Vanaf 1641 bepaalden de Spaanse vorsten hun keuze na consultatie van de Spaanse Raad van State en de Hoge Raad voor de Nederlanden waarvan het verslag terecht kwam in Madrid².

Bleef voor de Spaanse periode het archief m.b.t. de bisschopsbenoemingen incompleet, voor de Oostenrijkse periode, d.w.z. van de Vrede van Utrecht 1713 tot de verovering van ons land door de legers van de Franse republiek (1794), beschikken we over een overvloedige

-
- 1 * Deze bijdrage steunt op J. LEFEVRE, 'La Nomination des Archevêques de Malines sous l'Ancien Régime', in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde Letteren en Kunst van Mechelen*, dl. 72, 1968, p. 75-92; op Pl. F. LEFEVRE, 'Le recrutement de l'épiscopat dans les Pays-Bas pendant le régime Autrichien', in *BCRH*, 103, 1938, p. 118-130, op de lezing op 10 januari 2009 verzorgd in het CBG. door prof. dr. hist. Jan ROEGIERS, 'De kardinalen d'Alsace en de Franckenberg (1716-1802)' en op eigen onderzoek. H. J. ELIAS, *Kerk en staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering der aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen, 1931, p. 152-165.
- 2 L. GACHARD, *Correspondance de Philippe II*, 5 dln., Brussel 1848-1879; H. LONCHAY, J. CUVELIER en J. LEFEVRE, *Correspondance de la cour d'Espagne*, 6 dln., Brussel, 1921-1937.

documentatie, m.n. deze van de Kanselarij van de Oostenrijkse Nederlanden³.

Hoe ging men tewerk bij een bisschopsbenoeming? Tijdens de Oostenrijkse periode vroeg de Geheime Raad – tot 1750 stelde ook de Raad van State dergelijk onderzoek in -, aan alle bisschoppen van het land en aan de kapittelvicaris van het vacante bisdom om drie of meer geschikte kandidaten voor te stellen. In laatste instantie maakte de landvoogd zijn advies over. Dat was de normaal gevolgde procedure.

Opmerkelijk is wel dat de burgerlijke overheden geen kandidaat voordroegen die niet reeds door een bisschop was voorgedragen. Daarbij werd er steeds op gelet dat het ging om waardige kandidaten, vroom en theologisch onderlegd. Verder dienden de kandidaten de taal van hun gelovigen te spreken (of tenminste te begrijpen) ofschoon daar bvb. bij de Precipiano (1690-1711) aan getwijfeld kan worden. Kandidaten verdacht van ultramontanisme had men liever niet, adellijke telgen genoten dan weer enige voorkeur⁴.

Vanaf 1713 stuurde Brussel zijn verslag door naar Wenen, waar de Opperste Raad voor de Nederlanden tot 1757, vervolgens de kanselier, zijn advies overmaakte aan de landvorst. Onder Karel VI slaagde zijn zuster, de autoritaire gouvernante Marie Elisabeth (1725-1741) er echter in om zelf de bisschoppen te benoemen. Maria-Theresia en Jozef II maakten wel gebruik van hun prerogatieven, evenwel na raadpleging van de hoogste burgerlijke en kerkelijke gezagdragers in de Zuidelijke Nederlanden.

Slechts twee aartsbisschoppen hebben tijdens het Oostenrijks regiem elkaar opgevolgd op de metropolitane zetel in Mechelen: Thomas Philippe d'Alsace en Joannes Henricus de Franckenberg.

Aangezien de aartsbisschop in het Ancien Régime lid van de Raad van State werd en als abt van Affligem ook voorzitter van de Clerus

3 J. LEFEVRE, 'La collection d'archives dite Chancellerie autrichienne des Pays-Bas', in *Archief, Bibliotheken en Musea van België*, dl. 11 1934, p. 81-99.

4 P.F. LEFEVRE, 'Le recrutement de l'épiscopat dans les Pays-Bas pendant le régime Autrichien', in *BCRH*, 103, 1938, p. 121-122.

in de Staten van Brabant, was de keuze van een gezagsgetrouwe kandidaat van groot belang. Vaak gold de benoeming tot aartsbisschop dan ook als een bevordering van een kandidaat die bestuurservaring had opgedaan in een ander bisdom⁵.

D'Alsace werd in uitzonderlijke omstandigheden aangewezen. Nog maar pas bevrijd van de invasielegers van Lodewijk XIV en Filips V, waren de Nederlanden bezet door een Anglo-Bataafse legermacht. Het is in die onrustige periode dat aartsbisschop de Precipiano in 1711 was overleden. Karel VI besliste dan eigenmachtig, zonder enige officiële inspraak van een Zuid-Nederlandse instelling. In zijn oude dagen werd aan d'Alsace door keizerin Maria-Theresia in 1751 Christophorus Migazzi als suffragaan met recht van opvolging toegelikt. Deze zal evenwel 20 september 1756 worden aangesteld als bisschop van Waitzen in Hongarije en op 22 mei 1757 aartsbisschop van Wenen worden⁶.

Een opvolger aanwijzen voor kardinaal d'Alsace die 5 januari 1759 was overleden, bracht gouverneur-generaal Karel van Lorreinen “dans un grand embarras, parce qu'Elle ne scait qui proposer à S.M. pour l'Archevêché vacant”⁷. Toch zou men de gebruikelijke procedure

5 Zo muteerden in het Ancien Régime van uit een ander bisdom naar Mechelen: Granvelle van uit Atrecht, Boonen van uit Gent, Cruesen van uit Roermond, Wachtendonck van uit Namen en de Precipiano van uit Brugge. De Berghes en d'Alsace respectievelijk aangewezen voor Doornik en Ieper, hadden die zetel wegens verzet enerzijds van Lodewijk XIV en anderzijds van Karel VI niet kunnen bezetten. Alleen Hauchin, Hovius en de Franckenberg hadden voordien geen bisschopszetel bezet. Hauchin werd blijkbaar aangewezen door Farnese om zijn optreden tegen de ketterij. De Mechelse vicaris-generaal Hovius was eigenlijk “derde” keus, aangezien kardinaal Alanus en nadien de bisschop van Antwerpen Torrentius de aartsbisschoppelijke zetel hadden geweigerd. De Franckenberg tenslotte werd zonder meer, rechtstreeks door keizerin Maria-Theresia aangewezen. In de Hedendaagse tijd hadden bestuurservaring in een ander bisdom opgedaan: Jean Armand de Roquelaure als bisschop van Senlis, Dominique de Pradt als bisschop van Poitiers, Antoine de Méan als prinsbisschop van Luik; de kardinalen Dechamps en Goossens in Namen, kardinaal Danneels in Antwerpen en de kardinalen Sterckx en Suenens als vicaris-generaal in het aartsbisdom. Alleen kardinaal Mercier had niet direct bestuurservaring, maar hij was wel internationaal gekend.

6 P. CLAESSENS, *o.c.*, dl. 2, p. 115.

7 Brief van gevolmachtigd minister Kaunitz aan kanselier Cobenzl dd. 6 januari 1759.

volgen. De Geheime Raad vroeg dus aan de bisschoppen om elk drie kandidaten voor te dragen. François Ernest van Salm-Reifferscheid, bisschop van Doornik, gaf de voorkeur aan: 1. Joannes Antonius de Robiano, bisschop van Roermond; 2. Joannes Robertus Ghislenus Caïmo, bisschop van Brugge; 3. Henricus Gabriel van Gameren, bisschop van Antwerpen. Maximiliaan Antoon van der Noot, bisschop van Gent, stelde voor: 1. Jean François de Hornes, kanunnik van Doornik; 2. Caïmo, bisschop van Brugge; 3. de Robiano, bisschop van Roermond. Caïmo, bisschop van Brugge, hield het bij: 1. Guilielmus Delvaux, bisschop van Ieper, 2. de Robiano, bisschop van Roermond; 3. van Gameren, bisschop van Antwerpen; 4. Gerard van Eerssel, aartsdiaken van Gent. Delvaux, bisschop van Ieper stelde alle bisschoppen van de Oostenrijkse Nederlanden voor, in het bijzonder de Robiano, bisschop van Roermond en Caïmo, bisschop van Brugge. Paul Godfried de Berlo de Franc-Douaire, bisschop van Namen toonde zijn voorkeur voor: 1. de bisschoppen van Doornik, Ieper, Roermond en Brugge; 2. Jean Antoine de Maloteau, deken van Namen; 3. de Hornes, kanunnik van Doornik. De bisschop van Roermond J.A. de Robiano stelde voor: 1. van der Noot, bisschop van Gent; 2. Caïmo, bisschop van Brugge; 3. van Gameren, bisschop van Antwerpen; 4. Audenarde, deken van Gent; 5. Van Eerssel. Tenslotte wenste het kapittel van Mechelen als aartsbisschop: 1. de Robiano, bisschop van Roermond; zo niet 2. Caïmo, bisschop van Brugge en 3. van Gameren, bisschop van Antwerpen. De bisschoppen gaven 17 februari 1759 te kennen dat ze voorstander waren van een “compatriote (pour) occuper leur Siège Primatial”⁸.

De Geheime Raad onderzocht vervolgens de waarde en de verdiensten van de voorgestelde kandidaten. Op basis hiervan concludeerde de Geheime Raad dat de volgende kandidaten de drie bestgerangschikte waren: Henricus Gabriel van Gameren, bisschop van Antwerpen; Joannes Baptiste Ludovicus de Castillion, bisschop van Brugge, en als derde kandidaat Joannes Antonius de Robiano, bisschop van Roermond. In zijn advies vond de Geheime Raad het opportuun dat een edelgeborene zou worden benoemd omdat die vlugger het vertrouwen van zijn onderdanen zou verwerven. Ook werd er op gewezen dat het merendeel van de inwoners van het aartsbisdom Nederlandssprekend was.

8 ARA, de Kanselarij van de Nederlanden, dossier C 12, nr. 22, lias 739.

Kardinaal Johannes Henricus de Franckenberg,
aartsbisschop van Mechelen 1759-1801.

Leuven, Klooster van de zwartzusters, schilder en jaar onbekend, ca 100 x 65 cm.

Keizerin Maria-Theresia had J.H. de Franckenberg aangesteld in de hoop dat hij een minder ultra-montaanse koers zou varen dan zijn voorganger kardinaal d'Alsace. Was hij in de beginjaren van zijn episcopaat een trouw medewerker van de keizerin, haar zoon keizer Jozef II, de zgn. "keizer-koster", zou maar al te zeer ervaren dat kardinaal de Franckenberg zich fel verzette tegen zijn kerkelijke maatregelen, o.a. het afschaffen van de zgn. "onnutte kloosters" en vooral tegen de opleiding van de clerus in het Seminarie-generaal in het Pauscollege in Leuven. Ook tegen de Franse anti-kerkelijke wetten heeft de Franckenberg zich met klem verzet, wat tot gevolg had, zijn gevangenneming en vervolgens zijn verbanning over de Rijn in 1797.

Gevolmachtigd minister Cobenzl daarentegen, gaf de voorkeur aan een Oostenrijker en droeg graaf Joseph de Thun, bisschop van Gurk, voor. In zijn verslag aan keizerin Maria-Theresia schreef kanselier Kaunitz dat gouverneur-generaal Karel van Lorreinen zich naar de voorstellen van de Geheime Raad schikte en dat hij zich neerlegde bij de beslissing van de keizerin.

Men had zich de moeite kunnen besparen!

Amper twaalf dagen na het overlijden van kardinaal d'Alsace, droeg keizerin Maria-Theresia, *moto proprio*, op 27 januari 1759 een Oostenrijkse prelaat voor: Joannes Henricus de Franckenberg. Wat had de keizerin er toe aangezet deze voor de Zuidelijke Nederlanden totaal onbekende geestelijke te benoemen? Had ze gedacht in hem een volgzame prelaat te treffen voor haar religieuze politiek? Was de kandidatuur van de Franckenberg haar ingefluisterd door kardinaal Migazzi, de aartsbisschop van Wenen?⁹

Wie was de nieuwe aartsbisschop ?

Joannes Henricus de Franckenberg (geb. Gross-Glogau (Silezië) 18 september 1726)¹⁰, was nauwelijks 32 jaar oud toen hij tot aartsbisschop van Mechelen werd benoemd. Hij deed zijn humaniora te Glogau en studeerde nadien wijsbegeerte bij de jezuïeten te Breslau. Hij ontving de kruinschering en de mindere orden op 6 januari 1743 en bewam een kanunnikaat in de kathedraal, waarvan hij bezit nam door procuratie op 4 september 1744. De jezuïeten van Breslau verkregen voor hem een plaats in het *Collegium germanicum* te Rome, door hun confraters bestuurd. Joannes-Henricus ontving te Rome het subdiaconaat op 23 september 1747 en het diaconaat op 21 september 1748. Hij werd er priester gewijd op 10 augustus 1749. Hij behaalde het doctoraat in de theologie op 4 september 1749 en predikte in het

9 R. TAMBUYSER, 'Bij de benoeming van Aartsbisschop van Franckenberg', in *HKKOLKM*, dl. 54 1950, p. 177-188 deelt mee dat het metropolitaans kapittel op 10 januari 1759 het overlijden van d'Alsace meedeelde aan kardinaal Migazzi en hem tevens verzocht zijn "machtige invloed te laten gelden om de benoeming van een waardige opvolger te verzekeren".

10 C. DE CLERCQ, *Cinq archevêques de Malines*, dl. 2, Parijs, 1974, p. 1-118 en ID., 'Franckenberg, Joannes Henricus, graaf von', in *NBW*, dl. 7, Brussel, 1977, kol. 283-289 86 en verdere bio-bibliografie in C. VAN DE WIEL, *Archivalia*, p. 132-136.

Latijn voor paus Benedictus XIV op Allerheiligen. Hij studeerde verder het canoniek recht en op 14 juli 1750 hield hij het dispuut tot zijn doctoraat. Op 20 februari 1754 benoemde Maria-Theresia hem, omwille van zijn jarenlange buitengewone ijver voor de zielzorg, tot deken van de Collegiale kerk van Allerheiligen binnen het beluik van het koninklijk slot Hradchin in Praag. Sedert 17 juni 1755 was hij gemijterde deken van het kapittel van de kerk van de HH. Cosmas en Damianus in Alt-Buntzlau in Bohemen¹¹.

Op 27 mei 1759 benoemd, volgde reeds daags nadien de bekrachtiging door paus Clemens XIII¹². Zijn wijding in Wenen volgde op 15 juli, de inbezitneming van zijn zetel per procuratie op 22 september door Leonard Gillis kanunnik van het metropolitaans kapittel, en zijn blijde intrede in Mechelen op 27 september 1759.

Ofschoon een vreemdeling in de Oostenrijkse Nederlanden werd kardinaal Joannes Henricus de Franckenberg (1759-1804) spoedig gewaardeerd door zijn diocesanen. Hij zorgde voor de stichting van nieuwe parochies. Hij bood hardnekkig weerstand tegen de godsdienstpolitiek van Jozef II en toonde zich zeer terughoudend t.o.v. de Franse wetten i.v.m. de geestelijkheid en de kloosters. Verbannen in 1797 over de Rijn, eerst in Emmerich (Westfalen) en van mei 1801 in Borcken. Daar tekende hij op 20 november 1801, op verzoek van Pius VII, zijn ontslag als aartsbisschop, maar bleef het aartsbisdom besturen tot de komst van zijn opvolger op 4 juli 1802. Verdreven uit Pruisen, stierf hij op 11 juni 1804 te Breda en werd begraven in Rijsbergen. In 1923 werd zijn stoffelijk overschot overgebracht naar Mechelen.

11 C. DE CLERCQ, 'Onuitgegeven documenten betreffende Kardinaal van Franckenberg', in *HKKOLKM*, dl. 72; 1968, p. 21-51.

12 Normaal volgde op de benoeming door de apostolische nuntius aan de hand van een vragenlijst, een onderzoek naar de geschiktheid van de voorgedragen kandidaten en de situatie van het bisdom. Werd dit onderzoek wel uitgevoerd? Hoe dan ook L. JADIN, 'Procès d'information des évêques', dln. 8-9 en dl. 11, 1928-1931 vermeldt het niet. Het hele dossier werd vervolgens naar Rome gestuurd om er onderzocht te worden door de Congregatie van het Consistorie. Daarop volgde de canonieke institutie van de uitverkorene door de paus. Eenmaal het placet bekomen van zijn benoemingsbul, kon de bisschop bezit nemen van zijn zetel en zijn plechtige intrede doen in zijn bisschopsstad. Zie J. ROEGIERS, 'De bisschopsbenoeming', in M. CLOET, L. COLLIN en R. BOUDENS (eds.), *Het bisdom Gent (1559-1991). Vier eeuwen geschiedenis*, Gent, 1991, p. 29-31.

Zijn biograaf A. Theiner, schreef in 1858: “*Il fut pleuré et admiré de ses contemporains, comme un inébranlable héros et un défenseur de la foi par la puissance de sa parole et la grandeur des ses œuvres*»¹³

* *
*

Na moeizame onderhandelingen werd op 15 juli 1801 tussen Pius VII en Napoleon een concordaat gesloten om de problemen die ontstaan waren ten gevolge van de Franse revolutie te regelen¹⁴. Art. IV liet aan het staatshoofd de keuze van de bisschoppen over. Het recht dat de Franse koningen toestond de bisschoppen te benoemen, werd dus gehandhaafd. Vervolgens zou de paus de canonieke installatie verlenen aan de kandidaten. Voor ze hun ambt opnamen, dienden de bisschoppen de eed van trouw af te leggen in handen van de Eerste Consul, net zoals dat voordien gebruikelijk was onder de Gallicaanse kerk. Eenzelfde regeling bleef ook gehandhaafd onder het Hollands Bestuur. Zo werd door Napoleon de gewezen bisschop van Senlis, de 81-jarige Jean Armand de Roquelaure in 1802 tot aartsbisschop benoemd en in 1808 Dominique de Pradt, voordien bisschop van Poitiers. Willem I draalde lang en stelde pas in 1817 de gewezen prinsbisschop van Luik François Antoine de Méan aan in Mechelen.

In 1831 deden de Belgische vorsten van dit benoemingsrecht vrijwillig afstand¹⁵. Sindsdien heeft Rome dus de handen vrij om een titularis voor een vacant bisdom in België aan te stellen.

13 A. THEINER, *Jean-Henri comte de Franckenberg, cardinal-archevêque de Malines, primat de Belgique, et sa lutte pour la liberté de l'Eglise et pour les séminaires épiscopaux sous l'empereur Joseph II*, Leuven, 1852, p. 228.

14 L. PRENEEL, ‘Bonaparte, le Concordat et les Nouveaux Diocèses en Belgique’ in *RHE*, 57, 1962, p.871-900 zegt dat de onderhandelingen op verzoek van Napoleon begonnen zijn op 7 november 1800 en dat wat het aantal bisdommen betreft er driemaal een ander ontwerp werd ingediend. Door de bul *Qui Christi Domini* van 26 november 1801 werden de bepalingen van het Concordaat ook in België van toepassing. Het Concordaat werd door het Franse parlement pas goedgekeurd, samen met de zgn. *Organieke Artikelen*, op 2 mei 1802.

15 Art. 171 van de Belgische Grondwet stelt de volledige scheiding van kerk en staat, wat inhoudt dat de regering, noch het staatshoofd zich op enigerlei wijze inlaten met de aanstelling van een bisschop.

De religieuze wereld in het aartsbisdom Mechelen in de Nieuwe Tijd

Jaak Ockeley

Bij de oprichting van het aartsbisdom Mechelen in 1559 telde men in dit diocees 158 kloostercommunauteiten en begijnhoven, d.i. ruim 40 % van alle kloosters binnen de grenzen van het huidige België¹. Deze kloosters zijn bekend onder de naam van abdijen, priorijen, conventen, kloosters, residenties, praterijen, staties, bijhuizen of filialen. Het is zoals prof. Cloet reeds in 1988 schreef: “Eigenlijk is de kloosterwereld zo bont en zo gevarieerd en bestaan er zoveel huizen verspreid over den lande dat het – behalve voor insiders – vrij moeilijk is om tot een algemeen overzicht te komen”².

Net als in de Hedendaagse periode leefden de kloosterlingen in de Nieuwe Tijd contemplatief of waren ze actief in de zielzorg, de ziekenverpleging, het onderwijs, de armenzorg, enz. Men onderscheidde, zowel bij de mannelijke als bij de vrouwelijke kloostergemeenschappen, orden en congregaties, d.w.z. kloosterlingen met plechtige geloften of

-
- 1 Volgens E. DE MOREAU, in zijn *Histoire de l'Eglise*, dl. 5, zouden er in 1559 op het territorium van het huidige België, zonder de begijnhoven te tellen, 302 kloosters hebben bestaan. Meer gedetailleerd zijn C. VAN GESTEL, *Historia sacra Archiepiscopatus Mechliniensis*, Den Haag, 1727, p. 319-322; C.B. DE RIDDER, 'Rapport adressé en 1730 au Souverain Pontifice Clément XII par le cardinal Thomas-Philippe d'Alsace de Boussu', in *AHEB*, 12 (1875), p.130-141; J. OCKELEY, 'Regulieren, monialen en religieuzen in het aartsbisdom Mechelen in de Nieuwe Tijd', in *Mechliniensia in honorem Prof. Em. Dr. Constantini Van de Wiel septuagenarii*, Mechelen 1995, p. 65-80. Nieuw onderzoek heeft toegelaten de getallen die we in 1995 voorstelden, aan te passen.
 - 2 M. CLOET, 'Algemeen Verslag over de Kerkgeschiedschrijving betreffende de Nieuwe Tijd sinds 1970', in *Godsdienst, Mentaliteit en Dagelijks Leven. Religieuze geschiedenis in België sinds 1970 / Religion, Mentalité et Vie Quotidienne. Histoire religieuse en Belgique depuis 1970. Handelingen van het colloquium van 23 en 24 september 1987 / Actes du colloque des 23 et 24 septembre 1987*, eds. M. CLOET en F. DAELEMANS, (Archives et bibliothèques de Belgique. Numéro spécial / Archief en Bibliotheekwezen in België. Extranummer 35, Brussel 1988 p. 75.

met eenvoudige geloften³. De mannelijke ordeleden heten regulieren, de vrouwelijke monialen; zij die tot een congregatie behoren, zowel de mannen als de vrouwen, noemt men religieuzen. Bestaat van een zelfde orde, zowel een mannelijke als een vrouwelijke tak, dan wordt de mannelijke meestal eerste orde (bvb. bij de minderbroeders franciscanen), de vrouwelijke tweede orde genoemd (bvb. de clarissen). Zijn er kloosterlingen met eenvoudige geloften die zich hebben aangesloten bij een orde, dan spreekt men van reguliere derde orde (bvb. de grauwezusters of derde-orde zusters van St.-Franciscus).

De Romeinskerkelijke Codex bepaalt dat mannelijke orden exempt zijn, d.w.z. dat zij rechtstreeks ressorteren onder de H. Stoel. Vrouwelijke orden zijn maar exempt zo zij vallen onder een reguliere overste. Congregaties zijn in de regel niet exempt, d.w.z. dat zij afhankelijk zijn van de plaatselijke *ordinaris*. Door het *decretum laudis* (= decreet van lof) en het *decretum approbationis* (= besluit van goedkeuring) gegeven door Rome, wordt een congregatie van ‘pauselijk recht’.

Kloosterlingen volgen een regel, deze van St.-Benedictus, deze van St.-Franciscus of deze van St.-Augustinus. Deze laatste is een basiswetgeving en bevat geen verdere concretisering zoals bvb. de Regel van St.-Benedictus. Verschillende moderne congregaties noemen zich daarom ‘volgens de regel van St.-Augustinus’, omdat deze de nodige ruimte laat om naast een leven van gebed, zich ook actief in te zetten voor de medemens. Zij hebben alleen statuten of constituties, gebaseerd op de Regel van St.-Augustinus, naar het dagelijkse leven toe, aangepast aan de behoeften van de instelling.

Het aantal kloostergemeenschappen is in de Nieuwe Tijd sterk geëvolueerd. Sommige communiteiten zijn uitgestorven, andere zijn van observantie veranderd of weken uit naar een ander bisdom, weer andere zijn in die periode gesticht of kwamen zich hier vestigen uit een ander bisdom of zochten hier hun heil omwille van vervolging door calvinisten of anglicanen.

In het aartsbisdom Mechelen trof men voor het katholiek reveil van de 16de eeuw, voor mannen reeds 68 kloosters aan, m.n. 5 voor alexianen (ook wel cellebroeders geheten), 6 voor benedictijnen, 8 voor bogar-

3 *Katholiek Jaarboek voor België*, Brussel, 1969, p. 257.

kapucijn

jezuïet

augustijner eremiet

cellebroeder of allexiaan

miniem

ongeschoeide karmeliet

den, 1 voor broeders van het gemene leven, 1 voor celestijnen, 2 voor dominicanen, 5 voor eremijten van St.-Augustinus, 7 voor geschoeide karmelieten, 4 voor kartuizers, 6 voor minderbroeders-franciscanen, 6 voor norbertijnen (ook wel praemonstranzers geheten), 10 voor reguliere kanunniken van St.-Augustinus, 1 voor sepulchrienen, 2 voor Teutoonse ridders en 1 voor wilhelmieten.

Vóór 1559 bestonden er binnen de limieten die van dan af het grondgebied van het aartsbisdom Mechelen uitmaakten, niet minder dan 11 verschillende contemplatieve vrouwelijke kloostergemeenschappen gevestigd. Men telde 4 kloosters van benedictinessen, 1 voor dominicanessen, 3 voor norbertinessen, 18 voor reguliere kanunnikessen van St.-Augustinus (men noemde ze ook witte zusters), 2 voor rijke clarissen (ook wel urbanisten geheten), 3 voor arme clarissen. De karmelieten telden 2 priorijen, 1 voor geschoeide en 1 voor ongeschoeide. Verder waren er 10 kloosters voor grauwezusters, 5 voor cellezusters (die in de jaren 1459-1463 het zwarte habijt van de augustinessen aannamen en daarom zwartzusters werden geheten), 4 waar de zgn. ziekenzusters van St.-Augustinus leprozen verzorgden en tenslotte nog een 13 gasthuiscommunauteiten⁴. En dan waren er nog 13 begijnhoven, waarvan de leden strikt genomen geen kloosterzusters waren, maar wel als zodanig leefden⁵. Bij de hiernavolgende becijfering hebben we ze bij de kloostercommunauteiten geteld.

Van al deze kloosters bleven er in 1559 nog 159 over, de andere waren teniet gegaan, wegens een gebrek aan roepingen of ten gevolge van interne onenigheid. Hoe verliep de verdere evolutie bij de mannelijke en vrouwelijke kloostercommunauteiten in de Nieuwe Tijd?

4 Zie J. OCKELEY, 'De zieken- en passantengasthuizen. Bijdrage tot de geschiedenis van het aartsbisdom Mechelen', in *ESB*, 74 (1992), p. 213-259 en F. CLAES, 'Nog iets over gasthuizen' in *ESB*, 77 (1994), p. 147-153.

5 Zie J. LAENEN, *Kerkelijk en godsdienstig Brabant van het begin der IVe tot in de XVIe eeuw of Voorgeschiedenis van het aartsbisdom Mechelen*, Antwerpen, dl. 2, 1936, p. 259. Naast de meer gekende begijnhoven als Aalst, Aarschot, Anderlecht, Brussel, Diest, Geraardsbergen, Leuven (Groot en Klein), Mechelen (Groot en Klein), Tienen, Vilvoorde en Zoutleeuw, bestond er in de middeleeuwen ook nog een begijnhof in Ninove, Overijse, Wezembeek-Oppeem, Peutie en Webekom, communauteiten die de godsdienstoorlogen niet hebben overleefd.

Het katholiek reveil, mede door het concilie van Trente, kwam tot uiting o.a. door de stichting van nieuwe kloostercongregaties. Daarbij valt een nieuw type van reguliere samenleving op die gekenmerkt wordt door een hiërarchische structuur en een actieve inzet naar apostolaat, onderwijs of ziekenzorg: de jezuïeten, de kapucijnen en de oratorianen, die zich inlieten met predikatie en bij de vrouwelijke congregaties: de ursulinnen, visitandinnen, maricollen, apostolinnen enz.

De eerste stichting waar de idee van een georganiseerd genootschap markant naar voren trad, was de sociëteit van Jezus in 1534 gesticht door de H. Ignatius van Loyola († 1556). Ignatius bouwde een organisatie op, die uitgaande van missieapostolaat zich omhoog tot een Europese vernieuwing in structuur en inzet. De jezuïeten spreken niet van kloosters: zij hebben huizen, colleges en residenties, en dragen geen kloosternamen. In het aartsbisdom Mechelen was Leuven het eerste huis in de Nederlanden dat de jezuïeten, na pogingen vanaf 1542, uiteindelijk in 1568 hebben kunnen oprichten, in 1580 volgde Brussel, in 1611 Mechelen en in 1619/1620 Aalst⁶. Mary Ward stichtte in 1600 in Brussel een communautiteit van zgn. jezuïetessen, maar tegenstand van Rome leidde tot de opheffing ervan in 1629⁷.

Binnen de orde der minderbroeders heerste tweestrijd tussen de zgn. spiritualisten, zij die getrouw Franciscus ideeën wilden volgen, en de conventuelen die rekening hielden met de geëvolueerde situatie en opteeden voor een gemilderde regelobservantie. In 1528 scheurden zich de observanten los van de conventuelen, maar weldra trad bij diezelfde observanten al gauw tweespalt op en hieruit ontstonden dan weer de recollecten en in 1528 de kapucijnen. De kapucijnen hadden vooral oog voor de eremietische trek in Franciscus' leven en grepen terug naar de armoede, de gelijkheid van clerici en lekenbroeders, de boetvaardigheid en het middeleeuwse kloosterhabijt. Door hun volksprediking kregen zij vanaf de tweede helft van de 16de eeuw grote invloed. Oratorianen zijn seculiere priesters die in gemeenschap woonden en zich ten dienste stelden van het episcopaat.

6 De stichting in Halle dateert uit 1621, maar Halle, nu Brabant, behoorde in het Ancien régime tot het aartsbisdom Kamerijk. Nijwel, tot 1802 in het bisdom Namen, werd opgericht in 1614.

7 M. LEMMENS, 'Hendrik Calenus (1583-1653). Contrareformis en jansenist', in *Ascania*, 28 (1985), p. 50.

De kapucijnen arriveerden in de Zuidelijke Nederlanden in 1585; in 1628 waren er 54 huizen, in 1774 66 met 1792 religieuzen. In het aartsbisdom Mechelen vestigden zij vanuit Antwerpen in 1580/1590 in Brussel, in 1591/1595 in Leuven, in 1599 in Mechelen, 1614 in Aalst, in 1626 in Tervuren, in 1669 in Tienen en in 1685/1688 in Aarschot. Ierse recollecten kwamen in 1601 over naar Leuven; minderbroeders openden een bijhuis in 1635 in Ledeberg (Pamel) en in 1638 in Gerardsbergen. De kapucinessen stichtten in 1658 vanuit Kortrijk een huis in Brussel. Ook de tweede orde van St.-Franciscus breidde uit: in 1654 kwamen rijke clarissen vanuit 's-Hertogenbosch naar Mechelen. Engelse franciscanessen derde orderlingen openden een klooster in 1621, maar muteerden reeds in 1637 naar Nieuwpoort⁸.

Onder impuls van aartsbisschop Boonen bedienden de oratorianen van Philippus Neri vanaf 1624 Scherpenheuvel. De oratorianen van kardinaal de Berulle vestigden zich in 1626 in Leuven, in 1629 in Mechelen, in 1632 in Brussel, in 1639 in Laken en in 1712 in Ronse dat de laatste stichting was van mannelijke religieuzen in het aartsbisdom Mechelen in de Nieuwe Tijd.

De miniemen hadden drie huizen in het Mechelse diocees, m.n. in Brussel (1616), in Anderlecht (1617) en in Leuven (1638).

Bij de karmelieten kende men geschoeide en ongeschoeide kloosterlingen, zowel bij de mannelijke als bij de vrouwelijke tak. Naast de zeven reeds bestaande huizen openden de geschoeide karmelieten in 1667 nog een huis in Bottelare⁹. Geschoeide karmelietessen had men alleen in Vilvoorde (Ten Troost reeds geopend in 1468) en wellicht ook in Leuven, in 1666 gesticht vanuit Brugge¹⁰

De ongeschoeide karmelieten vestigden zich in het aartsbisdom in 1612 in Brussel, in 1612 een in Leuven (Tacet), van waaruit ze in 1622 in Leuven het zgh. Placet-klooster stichtten, in 1648 een in Vilvoorde

8 P. MAJERUS, *Ordres mendiants Anglo-Ilandais en Belgique. Monasticon*, Brussel, 2001p. 388-391.

9 Ook in Waver (1653) en in Nijvel (1686), maar beide Waals-Brabantse steden behoorden voor 1802 tot het bisdom Namen.

10 C. VAN DE WIEL, art. cit., p. 407 rangschikt ze onder de geschoeide karmelietessen; C. VAN GESTEL, o.c., p. 321 bij de ongeschoeide.

geschoeide karmeliet

norbertijn of witheer

kartuizer

dominicaan of predikheer

boaar

minderbroeder-francisciaan

en in 1687 een in Nethen bij Grez-Doiceau. Zij zouden ook vanaf ca. 1648 een bijhuis in Vilvoorde gehad hebben. De theresianen of ongeschoeide karmelietessen, volgelingen van Theresia van Avila, openden een huis in Brussel (1607, het eerste huis in de Spaanse Nederlanden), in Leuven (1607), in Mechelen (1618), in Aalst (1632) door zuster die waren gevlucht uit 's-Hertogenbosch, in Vilvoorde (gesticht vanuit Leuven 1648); tenslotte nog een huis in Willebroek, gesticht in 1712 door zusters uit Antwerpen¹¹.

Bij de 'oude' mannelijke en vrouwelijke orden wijzigde ook heel wat. Zo werd in 1561 de benedictijnse priorij in Hamme-Mille opgeheven en in 1559/1560 de sepulchrienen in Bierbeek. De broeders van het gemene leven in de Putterij in Brussel moesten hun klooster afstaan voor het eerste diocesane seminarie. De bogarden in Leuven werden in 1590 geïncorporeerd bij de benedictijnen in Vlierbeek (Kessel-Lo). In 1641 zal het kapittel van Zepperen in Leuven opnieuw een college openen. Daartegenover kwamen in 1598 uit Reims de Engelse benedictinessen over naar Brussel en in 1623 stichtte de St.-Adriaansabdij in Geraardsbergen er de benedictinessenpriorij Hunnegem.

De Engelse kartuizers uit Scheinam (bij Dudleen) vestigden zich in 1578 in Leuven; ze vertrokken evenwel in 1589 naar Antwerpen, kwamen in 1591 naar Mechelen en vonden uiteindelijk in 1626 hun stabiliteit in Nieuwpoort. De kartuizers van Scheut (Anderlecht) vestigden zich in 1589 definitief in Brussel.

De eremijten van St.-Augustinus openden in 1614 een huis met bijbehorend college in Diest. De norbertijnen van de abdij Berne verlieten in 1567 Heeswijk (Noord-Brabant) en installeerden zich in Vilvoorde.

Mechelen ontving in 1562 de voortvluchtige dominicanen uit 's-Hertogenbosch. Van hieruit stichtten deze in 1623 een nieuw klooster in Vilvoorde en in 1684 een in het Raspaillebos in Moerbeke (bij Geraardsbergen). Ierse dominicanen vestigden zich in 1622 en Engelse in 1697 in Leuven. Dominicanessen treffen we vanaf 1654 in Leuven en in

11 De Willebroekse ongeschoeide karmelietessen waren eigenlijk vluchtelingen uit 's-Hertogenbosch die in 1632 naar Oirschot trokken, in 1632/1644 naar Molgingen en van hier in 1665 naar het 'Cleydael Casteel' in Aartselaar om tenslotte terecht te komen in Willebroek.

gasthuisnon

ziekenzuster

zwartzuster

grauwzuster

begijn

annuntiate

1660 kwamen Engelse dominicanessen naar Vilvoorde van waar ze in 1669 verhuisden naar Brussel. Ierse dominicanessen kregen toelating om Brussel een klooster te openen in 1733, maar reeds in 1739 werd dit klooster opgeheven¹².

De grauwezusters-penitenten, die overgingen tot de arme clarissen geheten, openen een huis in 1656 in Geraardsbergen¹³ en in 1696 een in Leuven¹⁴.

De Franse annuntiaten – ook rode annuntiaten genoemd naar de kleur van hun schapulier - telden vier huizen in het aartsbisdom: Leuven (in 1530 gesticht door Maria de Halmale, hertogin van Aarschot), en verder Brussel (in 1616 gesticht vanuit Antwerpen) en Tienen (1629) en Aalst waar de grauwezusters in 1637 overgingen tot de annuntiaten.

De birgittinnen uit Dendermonde openen in 1621 een klooster in Brussel. Bij de reguliere kanunnikessen van St.-Augustinus fuseerden deze van Helen-Bos in 1584 met Bethanië in Zoutleeuw en kwamen in 1648 deze uit Vucht (Noord-Brabant) over naar het Sion-klooster in Vilvoorde.

Onder de actieve congregaties die zich na 1559 in het aartsbisdom hebben gevestigd, tellen we: de ursulinnen de sepulchrinnen, de visitandinnen, de apostolinnen, de maricollen en de zgn. lorreinozen. In Brussel werd in 1624/1626 het klooster van Berlaimont opgericht. De ursulinnen kwamen vanuit Bergen in 1622 over naar Brussel, in 1669 vanuit Hoei naar Leuven en openen in 1682 een school in Mechelen. De sepulchrinnen openen in 1659 een ‘Franse’ school in Tienen, de visitandinnen in 1661 een kostschool voor goeden in Brussel en

12 P. MAJERUS, *Ordres mendiants Anglo-Irlandais en Belgique. Monasticon*, Brussel, 2001, p. 379-381.

13 Volgens J. DE BROUWER, *Bijdrage tot de Reguliere en Sekuliere Gemeenschappen in het Land van Aalst gedurende de 17^e en 18^e eeuw*, Dendermonde, 1974, p. 69-70 waren het “Arme Klaren (ook Penitenten-Rekollettiënen of Urbanisten)”. Urbanisten zijn echter Rijke clarissen. Eigenlijk zijn het grauwezusters die de regel van S. Franciscus hebben aangenomen in 1656.

14 C. VAN GESTEL, *o.c.*, dl. 2, p. 193 en 204 zegt dat de zusters in Ninove en Geraardsbergen grauwezusters waren. Anderzijds noemt kardinaal d’Alsace in 1730 als arme clarissen: Mechelen, Brussel, Ninove, Velzeke, Leuven en Geraardsbergen.

de apostolinnen verwierven een huis ca 1660 in Brussel, in 1691 in Mechelen en in 1686 in Berchem bij de Oudenaarde waar in 1689 de *filiae devotae* zich bij hen aansloten. Vanuit Dendermonde vestigden de maricollen zich in 1672 in Leuven en in 1676 in Mechelen waar ze naast onderwijs ook ouderlingen verpleegden. De zusters van O.L.Vrouw van Lorreinen startten onderwijs in Brussel (1649) en in Diest (1647-1698).

Onder de ziekenverplegende congregaties tellen we de grauwezusters die leefden in Geraardsbergen (van 1592 tot 1656), in Leuven (tot 1696), in Ninove (van 1504/1505) en in Berchem bij Oudenaarde (tot ca. 1698). De gasthuiszusters herbevolkten het hospitaal in 1619 Diest (vanuit Tienen) en in 1647 kwamen zij uit Hulst (zelf gesticht vanuit Antwerpen) over naar Asse om er de taak van de lekenverplegers over te nemen.

Tenslotte opende het Groot Begijnhof in Brussel in 1646 het Klein Begijnhof. Volledigheidshalve moet nog melding gemaakt worden van een aantal congregaties die op het einde van de 18de eeuw werd opgericht, maar slechts erkende statuten kregen na 1830: de annuntiaten van Huldenberg in Veltem (1787), de Dochters van de H. Carolus Borromeus in Melsbroek (ca 1788), de Dochters van Sint-Jozef in Leefdaal (1790), de Dochters van de H. Franciscus van Sales in Wilbroek (1792) en de Zusters van Liefde in Leuven (1794).

In 1596 telde het diocees Mechelen 67 mannen- en 85 vrouwenkloosters. Dat aantal steeg in 1621 bij het einde van het Twaalfjarig Bestand respectievelijk tot 78 en 94, in 1633 bij het overlijden van aartshertogin Isabella tot 82 en 96. In 1669 bij het aantreden van aartsbisschop de Berghes telde men 95 mannenkloosters en 110 voor vrouwen; in 1730 bestonden er volgens het *ad limina*-rapport¹⁵ van kardinaal d'Alsace in zijn bisdom 99 kloosters voor mannen en 113 voor vrouwen of samen 212 kloosters, het hoogste getal dat in de Nieuwe Tijd heeft bestaan. Vooral in de eerste helft van de 17de eeuw is het aantal kloosters fel toegenomen. Volgens H.J. Elias¹⁶ voerden de aartshertogen een politiek die buitengewoon gunstig was voor de uitbreiding van het aantal kloosters: zij bevorderden

15 C.B. DE RIDDER, art. cit., p.130-141.

16 H.J. ELIAS, *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering van de Aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen, 1931, p. 195-206.

zoveel mogelijk de stichting van nieuwe kloosters en lieten een soepele toepassing toe van de wetgeving op de dodehandsgoederen¹⁷. Ook de aartsbisschoppen Hovius, Boonen en de Berghes hebben de vestiging van kloosters in het aartsbisdom gestimuleerd.

Nieuw opgerichte kloosters en vrouwenkloosters daartoe uitdrukkelijk aangespoord door aartsbisschop Hovius zochten in de Nieuwe Tijd meestal binnen veilige stadsmuren een onderkomen. In 1621 waren reeds 137 of haast 80 % van het totale aantal daar gevestigd, in 1669 nog 158 of 77 % van de 205 toen getelde communauteiten. In 1716 bij de aanvang van het episcopaat van kardinaal d'Alsace, waren 161 of een goede driekwart van het totale aantal kloosters in het aartsbisdom binnen de steden gelegen.

Vanaf het midden van de 18de eeuw voerden de Oostenrijkse Habsburgers een voor de kloosters ongunstige politiek¹⁸. Zo werd in 1773, na de pauselijke opheffing van de Jezuiten, de orde ook in de Zuidelijke Nederlanden ontbonden. In het aartsbisdom Mechelen werden toen opgeheven de huizen in Aalst, Brussel, Leuven en Mechelen¹⁹.

Onder Jozef II werden de regulieren nog harder aangepakt. Op 17 maart 1783 besloot de keizer in een eerste fase tot opheffing van 126 contemplatieve kloosters, d.w.z. volgens de keizer 'onnuttig' omdat zij zich niet toelegden op onderwijs of caritatieve werken of belangrijk

17 R. KOERPERICH, *Les lois sur la mainmorte dans les Pays-Bas catholiques. Etude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution*, Leuven, 1922, p. 69. De aartshertogen waren wel gekant tegen de exemptie. Zie R. DE GANCK, 'De abbatiale wijding in de Zuidelijke Nederlanden en het prinsbisdom Luik (16e-18e eeuw)', in *Citeaux*, 9 (1958), p. 41-65.

18 J. ROEGIERS, 'Kerk en revolutie onder de Brabantse Omwenteling', in *Revolutie in Brabant, 1787-1793*, F. VANHEMELRYCK (ed.), Brussel, 1990, p. 107-131; L.P. GACHARD, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas Autrichiens, 1700-1794*, in *Receuil des anciennes ordonnances de la Belgique*, 3de reeks, dl.10, Brussel, 1860-1942, p. 146-148 en 513, ordonnances van 4.1.1770 en 22.12.1774. De centrale overheid beriep zich hiervoor op het concilie van Trente dat de bruidsschat verboden had. Zie G. DE SCHEPPER, 'Marie-Thérèse et Joseph II. Leur politique à l'égard des maisons religieuses dans les Pays-Bas', in *RHE.*, 35 (1939), p. 509-529.

19 P. THURMAN en E. PUT, 'De afschaffing', in *De Jezuiten in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik (1542-1773)*, Brussel, 1991, p. 101-110.

rijke claris of urbaniste

arme claris of theresiane

reg. kanunnikes of witte zuster

norbertines

ursuline

apostoline

waren voor de algemene economie van het land²⁰. In een tweede fase werd komaf gemaakt met de overtollige huizen, zodat uiteindelijk in de Zuidelijke Nederlanden 163 instellingen werden opgeheven²¹.

In het aartsbisdom Mechelen vielen in de jaren 1783-1787 als slachtoffer van deze Jozefistische maatregel²² tegen de zgh. ‘onnutte kloosters’: in Brussel: de kartuizers, de ongeschoeide karmelietessen, de rijke clarissen, de arme clarissen, de annuntiaten, de kapucinessen, de reguliere kanunnikessen van Jericho en Bethanië, de ziekenzusters in het St.-Pietershospitaal, het klooster van Sint-Elisabeth, de brigitiennen, de miniemen, de abdij van Koudenberg, de zusters lorreinozen; in Leuven de kartuizers, de miniemen, de geschoeide en ongeschoeide karmelietessen, de rijke clarissen, de Witte Vrouwen, de dominicanessen, de annuntiaten, Sint-Maartensdal; in Vilvoorde de ongeschoeide karmelietessen; in Tienen de kloosters van Kabbeek, Danenbroek en Barberendal; in Oudergem de dominicanessen; in Heverlee de ziekenzusters van Terbank en de celestijnen; in het Zoniënwood het Roo-klooster, Groenendaal en Zevenborren; in Herent het klooster van Bethlehem; in Zoutleeuw Scholierendal; in Anderlecht de miniemen en in Laken de oratorianen, in Willebroek de ongeschoeide karmelietessen, in Aalst de ongeschoeide karmelietessen en de wilhelmieten, in Sint-Martens-Lierde de kartuizers, in Serskamp de norbertinessen, in Melle de reguliere kanunniken van St.-Augustinus, en in Mechelen de ongeschoeide karmelietessen, de rijke en arme clarissen, de ziekenliedenzusters en de zusters in de kloosters Leliëndal, Muizen, Bethanië, Tabor en O.L.Vrouw-Hanswijk, samen 47 kloosters. In de loop van de jaren 1783-1787 werden zowel de roerende

20 J. LAENEN, *Etude sur la suppression des couvents par l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas Autrichiens et plus spécialement dans le Brabant (1783-1794)*, Antwerpen, 1905, p. 18 en G. DE SCHEPPER, ‘La réorganisation’, p. 120-166 en ID., Marie-Thérèse et Joseph II, p. 525. Opmerkingen van de Geheime Raad, de Raad van Financies, de Gevolmachtigde-Minister, de kardinaal of de provinciale raden hebben daaraan niets kunnen veranderen (J. LAENEN, *La suppression des couvents*, p. 32).

21 E. PERSOONS, ‘De reguliere clerus: een statistische benadering’, in AGN., dl. 9, Haarlem, 1980, p.395 en L. PRENEEL, ‘De Kerk in de revolutietijd’, in *Bastille, Boerenkrijg en Tricolore*, p. 146 hebben het over 121 vrouwenkloosters en 40 mannenkloosters.

22 J. LAENEN geeft in zijn *La suppression des couvents*, p. 79-80 een lijst van 155 opgeheven kloosters waaronder 47 gelegen in het aartsbisdom. Daarin ontbreken de miniemen in Anderlecht, Brussel, Leuven (pas opgeheven in 1787) en de residentie van de oratorianen in Laken (opgeheven in 1786).

als de onroerende goederen van de deze kloosters te gelde gemaakt en de inkomsten ervan gestort in de Religiekas. Het was de bedoeling van Jozef II om deze inkomsten te gebruiken voor de oprichting van een *hôpital général* waarin plaats zou zijn voor zieken, gehandicapten, kraamvrouwen en ouderlingen.

Na de uitvoering van de edicten van 17 maart 1783 en 30 maart 1787, nog slechts 165 kloosters, zegge 82 voor mannen en 83 voor vrouwen²³. Dit aantal zal het volgende decennium nog wijzigen.

Bij het uitbreken van de Brabantse revolutie zouden echter, op aandringen van kardinaal de Frankenberg, 21 *communauteiten* hun kloostergebouwen opeisen en opnieuw betrekken²⁴, m.n. de reguliere kanunniken van St.-Augustinus: Roo-klooster, Zevenborren en Groenendaal in het Zoniënbos; Scholierendal in Zoutleeuw; de Witte Vrouwen en Sint-Maartensdal in Leuven, St.-Elisabeth in Brussel, Bethlehem in Herent; de miniemen van Anderlecht, Brussel en Leuven, de arme clarissen en de rijke clarissen-urbanisten van Brussel, de kapucinessen van Brussel, de dominicanessen van Oudergem, de ongeschoeide karmelietessen van Brussel, de ziekenzusters van het St.-Pietershospitaal en van Terbank te Heverlee, de kloosters Dalembroek, Kabbeek en Barberendal in Tienen²⁵. Niet voor lang echter want het ‘onweer’ van de Franse revolutie was in aantocht.

Op 15 fructidor van het jaar 4 (= 1 september 1796) decreteerde het Directoire de opheffing van alle reguliere congregaties en orden en confisqueerde hun bezit. Alle kerkelijke goederen werden genationaliseerd en zouden in de jaren nadien ook te gelde worden gemaakt om de deficite Franse staatskas terug te saneren.

23 A. TIHON, ‘Les religieuses en Belgique du XVIIIe au XXe siècle. Approche statistique’, in *BTNG*, 7 (1976), p. 10 geeft voor het diocees Mechelen in 1787 voor de mannen: 11 abdijen, 55 kloosters van de bedelorden en 10 van niet-bedelorden; voor de vrouwen: 31 abdijen en 42 kloosters of een totaal van 149 kloosters of 9 meer dan wij berekenden. Daar de auteur alleen globale cijfers geeft en niet de plaatsen waar deze kloosters gelegen waren, is het onmogelijk dit verschil te verklaren.

24 Ook de opvolgers van Jozef II, zijn broer Leopold II (1790-1792) en diens zoon Frans II (1792-1794), hebben bij het herstel van het Oostenrijks bestuur maatregelen in die zin getroffen. Zie J. LAENEN, *La suppression des couvents*, p. 70, 73-78 en G. DE SCHEPPER, ‘La réorganisation’, p. 262.

25 De kartuizers van Brussel verenigden zich maar hebben hun klooster niet opnieuw betrokken.

Deze Franse maatregelen betekenden voor alle communauteiten in het aartsbisdom Mechelen en ook daarbuiten de doodsteek. Sommige kloosterlingen konden bij middel van de zgn. bons – een lijfrente hen aangeboden om te kunnen overleven; de aanvaarding ervan werd in 1798 getolereerd door Rome – hun kloostergebouw weer inkopen, andere congregaties hebben nog een tijdlang in gemeenschap kunnen leven in een privé-woning. Een aantal ziekenverzorgende communauteiten mochten hun activiteit, zij het in burgerkleren, voortzetten in een gasthuis. Pas in 1809 zullen deze ziekenverzorgende kloostergemeenschappen opnieuw als kloosterlingen officieel worden toegelaten²⁶.

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
Aalst						
annuntiaten			1637	x	x	x
begijnen	1261	x	x	x	x	x
cisterciënzerinnen – abdij Ten Roozen (Mijlbeek)	1228	x	x	x	x	x
gasthuiszusters	1242	x	x	x	x	x
grauwzusters	ca 1450	x				
jezuïeten		1619	x	x		
kapucijnen		1614	x	x	x	x
geschoeide karmelieten	1411	x	x	x	x	x
ongeschoeide karmelitessen			1632	x		
minderbroeders - praterij			1641	x	x	x
wilhelmieten	1268	x	x	x		
zwartzusters	1474	x	x	x	x	x
Aarschot						
begijnen	1259	x	x	x	x	x
bogarden	1283	x	x	x	x	x
grauwzusters	1288		x	x	x	x
kapucijnen			1686	x	x	x
reguliere kanunnikessen van S.Niklaasberg	1450	x	x	x	x	x
Affligem						
benedictijnen – abdij S.Petrus en Paulus	1062	x	x	x	x	x
Anderlecht						
begijnen	1252					
kartuizers-Scheut	1455					
Archennes						
miniemen		1617	x	x	x	x
cisterciënzerinnen- abdij Florival	1210	x	x	x	x	x

26 J. OCKELEY, *De gasthuiszusters en hun ziekenzorg in het aartsbisdom Mechelen in de 17de en de 18de eeuw. Bijdrage tot de studie van de actieve vrouwelijke kloostercongregaties*, Brussel, 1992, p. 149.

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
Asse						
gasthuiszusters			1647	x	x	x
Averbode						
norbertijnen abdij	1135	x	x	x	x	x
Bekkevoort						
Teutoonse ridders	ca 1229	x	x	x	x	x
Berchem (O.V.)						
apostolinnen-Kluisbergen, grauwzusters	1531	x	x	1698	x	x
Bierbeek						
sepulchrienen	1189					
Bottelare						
geschoeide karmelieten			1667	x	x	x
Brussel						
alexianen	1368	x	x	x	x	x
annuntiaten		1616	x	x		
apostolinnen				1696	x	x
augustijner-eremieten	ca 1450	x	x	x	x	x
begijnen - Grootbegijnhof	ca 1271	x	x	x	x	x
“ - Kleinbegijnhof			1646	x	x	x
benedictijnen-proosdij O.L.V.-ter-Kapelle	1134	x	x	x	x	x
Engelse benedictinessen		1598	x	x	x	
birgittinessen			1623	x		
bogarden-Mariëndal	1279	x	x	x	x	x
broeders gemene leven -Putterij	1422					
arme clarissen	1501	x	x	x		x
rijke clarissen of urbanisten	1343	x	x	x		x
dominicanen	1459	x	x	x	x	x
Engelse dominicanessen			1669	x	x	
Engelse franciscanessen		1619				
gasthuiszusters	1186	x	x	x	x	x
jezuïeten	1586	x	x	x		
jezuïetessen		1600				
kapucijnen		1587	x	x	x	x
kapucinessen			1658	x		x
geschoeide karmelieten	1249	x	x	x	x	x
ongeschoeide karmelieten		1610	x	x	x	x
ongeschoeide karmelitessen		1610	x	x		
kartuizers		1585	x	x		
miniemen		1616	x	x	x	x
oratorianen			1632	x	x	x
minderbroeders-recollecten	1227	x	x	x	x	x
reguliere kannuniken-.S.Jacob-op-de-Koudenberg	1162	x	x	x		
reguliere kannunikessen - Bethanië	1506	x	x	x		
“ Berlaymont		1626	x	x	x	x
“ Jericho	1328	x	x	x		
“ St.-Elisabeth	1381	x	x	x		x
“ St.Geertrui	1434	x	x	x	x	x

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
visitandinnen			1666	x	x	x
ziekenzusters- S.Pietersgasthuis	ca 1174	x	x	x		
zwartzusters	1348	x	x	x	x	x
Diest						
alexianen	1375	x	x	x	x	x
augstijner-eremieten	1521	x	x	x	x	x
begijnen	ca 1245	x	x	x	x	x
bogarden	ca 1257	x	x	x	x	x
cisterciënzerinnen - abdij Bernardsdal	1233	x	x	x	x	x
gasthuiszusters		1619	x	x	x	x
grauwzusters	1378	x	x	x	x	x
lorreinozen			1647			
minderbroeders-recollecten	1232	x	x	x	x	x
reguliere kannunnikessen abdij Mariëndaal	1419	x	x	x	x	x
Elsene						
cisterciënzerinnen abdij Ter Kameren	1201	x	x	x	x	x
Ename						
benedictijnen abdij S. Salvator	1063	x	x	x	x	x
Geraardsbergen						
begijnen	1245	x	x	x	x	x
benedictijnen abdij S.Adriaan	1245	x	x	x	x	x
benedictinessen priorij Hunnegem			1624	x	x	x
arme clarissen				1696		
gasthuiszusters	ca 1200	x	x	x	x	x
grauwzusters	1592	x				
geschoeide karmelieten	1466	x	x	x	x	x
miniemen		1622	x	x	x	x
minderbroeders-recollecten - residentie			1648	x	x	x
Grimbergen						
norbertijnen abdij	1157	x	x	x	x	x
Grimminge						
cisterciënzerinnen- abdij Beaupré	1128	x	x	x	x	x
Groot-Bijgaarden						
benedictinessen abdij Sint-Wivina	1114	x	x	x	x	x
Halen						
cisterciënzerinnen abdij Rotem	1380	x	x	x	x	x
kartuizers Zelem	1329	x	x	x		
Hamme-Mille						
benedictijnen	1233					
cisterciënzerinnen abdij Valduc	ca 1230	x	x	x	x	x
Heilisseem						
norbertijnen abdij Opheylissem	1129	x	x	x	x	x
Helen-Bos						
reg. kanunnikessen	1510					
Herent						
reguliere kanunniken-Bethlehem	1407	x	x	x	x	x
Herzele						
grauwzusters	ca. 1450					

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
Heverlee						
celestijnen	1521	x	x	x		
norbertijnen abdij 't Park	1129	x	x	x	x	x
ziekenzusters -Terbank	1216	x	x	x		x
Hoelaart						
reguliere kannuniken -Groenendaal	1343	x	x	x	x	x
Jette						
norbertijnen-abdij Dielegem	1140	x	x	x	x	x
Kessel-Lo						
benedictijnen - abdijVlierbeek	1124	x	x	x	x	x
Kortenberg						
benedictinessen abdij O.L.Vrouw en S. Amands	ca 1105	x	x	x	x	x
Laken						
oratorianen			1639	x		
Landen						
reguliere kannunikessen "van Jerusalem"	1526					
Leuven						
alexianen	1345	x	x	x	x	x
annuntiaten	1530	x	x	x		
augustijner-eremieten	1263	x	x	x	x	x
begijnen-Grootbegijnhof	1234	x	x	x	x	x
" -Kleinbegijnhof			1646	x	x	x
bogarden	ca 1280		x	x	x	x
cisterciënzerinnen abdij Ten Wijngaard	1519	x	x	x	x	x
arme clarissen		1588	x	x		
rijke clarissen	1480	x	x	x		
dominicanen	1228	x	x	x	x	x
Engelse dominicanen				1697	x	x
Ierse dominicanen			1622	x	x	
Engelse dominicanessen			1654	x	x	
gasthuiszusters	1080	x	x	x	x	x
grauwzusters	1402	x	x			
jezuïeten	1542	x	x	x		
kapucijnen		1591	x	x	x	x
geschoeide karmelieten	1455	x	x	x	x	x
ongeschoeide karmelieten Placet			1622	x	x	x
ongeschoeide. karmelieten Tacet		1612	x	x	x	x
geschoeide karmelitesen			1663	x		
ongeschoeide karmelitesen		1607	x	x		
kartuizers	1486	x	x	x		
maricollen				1672	x	x
minderbroeders-recollecten	1231	x	x	x	x	x
Ierse minderbroeders-recollecten		1601	x	x	x	x
miniemen			1638	x	x	x
oratorianen			1626	x	x	x
reguliere kanunniken -S.Geertruiabdij	ca 1204	x	x	x	x	x
" St.-Martendal	1433	x	x	x		x
reguliere kanunnikessen St.-Monica (Engelse)		1609	x	x	x	
" St.-Ursula	1416	x	x	x	x	x
" Witte Vrouwen	1252	x	x	x		x
ursulinnen	1669	x	x	x		
zwartzusters	1438	x	x	x	x	x

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
Liedekerke						
gasthuiszusters	ca 1450					
geschoeide karmelieten – Ter Muylen	1498	x	x	x	x	x
Mechelen						
alexianen	1448	x	x	x	x	x
apostolinnen				1691	x	x
augustijner-eremieten	1242	x	x	x	x	x
begijnen-Grootbegijnhof	ca 1259	x	x	x	x	x
“ -Kleinbegijnhof	1290	x	x	x	x	x
bogarden	ca 1250	x				
arme clarissen	1501	x	x	x		
rijke clarissen			1650	x		
cisterciënzerinnen – priorij O.L.Vrouw in Muizen		1578	x	x	x	x
dominicanen			1652	x	x	x
gasthuiszusters	1198	x	x	x	x	x
jezuïeten		1611	x	x		
kapucijnen		1599	x	x	x	x
geschoeide karmelieten	1254	x	x	x	x	x
kartuizers		1591				
maricollen				1676	x	x
norbertinessen-Leliëndaal	1231	x	x	x		
oratorianen			1639	x	x	x
minderbroeders-recollecten	1231	x	x	x	x	x
reguliere kannuniken -Scholierendal	1288	x	x	x		
reguliere kanunnikessen-Bethanië	1421	x	x	x		
“ Blijdenberg	1250	x	x	x		
“ Tabor	1459	x	x	x		
Teutoonse ridders-Pitsenburg	ca 1235	x	x	x	x	x
ursulinnen					1682	x
ziekenzusters Ter Zieken	1209	x	x	x		
zwartzusters	ca 1350	x	x	x	x	x
Melle						
regulierekannuniken-Ter Hole	1424	x	x			
Moerbeke						
dominicanen-Raspaillebos				1684	x	x
Muizen						
cisterciënzerinnen – priorij O.L.Vrouw in Muizen	1380					
Neigem						
gasthuiszusters	ca 1350	x				
Nethen						
ongeschoeide karmelieten				1689	x	x
Ninove						
arme clarissen of penitenten-recollectinnen	1505	x	x	x	x	x
gasthuiszusters	1268	x	x	x	x	x
grauwzusters	1504	x	x	x	x	x
norbertijnen abdij S. Cornelius	1137	x	x	x	x	x
Oplinter						
cisterciënzerinnen abdij Maagdendal	ca 1215	x	x	x	x	x

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
Oudegem						
dominicanessen abdijs Hertoginnedal	1261	x	x	x	x	x
reguliere kanunniken--Rooklooster	1367	x	x	x		x
Pamel						
minderbroeders-recollecten-residentie Ledeberg			1635	x	x	x
Puurs						
karmelietessen-Kalfort	1553					
Rebecq						
gasthuiszusters	1300	x	x	x	x	x
Ronse						
gasthuiszusters	ca 1250	x	x	x	x	x
oratorianen				1712	x	x
zwartzusters	1496	x	x	x	x	x
Rotselaar						
cisterciënzerinnen abdijs Vrouwenpark	ca 1216	x	x	x	x	x
Schepheuvel						
oratorianen			1624	x	x	x
Schorisse						
gasthuiszusters	1420	x	x	x	x	x
Serskamp						
norbertinessen abdijs Tussenbeek	1148	x	x	x		
Sint-Genesius-Rode						
reguliere kannuniken-Zevenborren	1388	x	x	x		x
Sint-Joris-Winge						
norbertinessen abdijs 's-Hertogeneiland	1219	x	x	x		
Sint-Kathelijne-Waver						
cisterciënzerinnen abdijs Rozendaal	1227	x	x	x	x	x
Sint-Martens-Lierde						
kartuizers-S.-Martens-Bos	1329	x	x	x		
Sint-Pieters-Leeuw						
benedictinessen-priorijs Klein-Bijgaarden	1235	x	x	x	x	x
Tervuren						
kapucijnen			1626	x	x	x
Tienen						
alexianen	ca 1300	x	x	x	x	x
annuntiaten			1627	x	x	x
augustijner-eremieten	ca 1350	x	x	x	x	x
begijnen	ca 1250	x	x	x	x	x
bogarden	1275	x	x	x	x	x
gasthuiszusters	ca 1250	x	x	x	x	x
grauwzusters-Mariëndal	ca 1350	x	x	x	x	x
kapucijnen			1669	x	x	x
geschoeide karmelieten	1375	x	x	x	x	x
minderbroeders-recollecten	1266	x	x	x	x	x
reguliere kanunnikessen Barberendal	1388	x	x	x		x
" Kabbeek	1414	x	x	x		x
" Witte Vrouwen	1251	x	x	x	x	x
sepulchrinnen			1659			
ziekenzusters-Dalenbroek	ca 1250	x	x	x		
Ukkel						
minderbroeders-recollecten-Botendaal	1467	x	x	x	x	x

Overzicht van de kloosters per stad/gemeente in het Aartsbisdom Mechelen 1559-1796						
Stad/gemeente met aanduiding van de orde/congregatie	1559	1621	1669	1730	1787	1796
Velzeke						
grauwzusters		1585	x	x	x	x
minderbroeders-recollecten				1692	x	x
Viane						
grauwzusters	1361	x	x			
Vilvoorde						
begijnen	1239	x	x	x	x	x
dominicanen			1623	x	x	x
gasthuiszusters	1257	x	x	x	x	x
ongeschoeide karmelieten	1469	x	x	x	x	x
geschoeide karmelitessen – Ten Troost	1468	x	x	x	x	x
ongeschoeide karmelitessen			1648	x		
norbertijnen abdij Berne			1567	x	x	
reguliere kanunnikessen Sion			1648	x	x	x
Vorst						
benedictinessen abdij O.L.Vrouw	ca 1105	x	x	x	x	x
Wezembeek						
bogarden Berg Tabor	1487	x	x	x	x	x
Willebroek						
ongeschoeide karmelitessen				1712		
Zichem						
reguliere kanunnikessen Ten Elze	1474	x	x	x	x	x
Zoutleeuw						
begijnen	1242	x	x	x	x	x
bogarden	1291	x	x	x	x	x
grauwzusters-Elisabethdal	ca 1250		x	x	x	x
reguliere kanunniken Scholierendal	1236	x	x	x	x	x
reguliere kanunnikessen Bethanië	1484	x	x	x	x	x
Totaal aantal mannenkloosters	67	78	95	99	82	82
Totaal vrouwenkloosters	91	94	110	113	83	87
Totaal aantal kloosters	158	172	205	212	165	169
<p>1559 = bij de oprichting van het aartsbisdom Mechelen; 1621 = bij de aanvang van het archiepiscopaat van aartsbisschop Boonen en het einde van het Twaalfjarig Bestand; 1669 bij de aanvang van het archiepiscopaat van aartsbisschop de Berghes; 1730 = volgens het ad limina-rapport van kardinaal d'Alsace; 1787 = na de opheffing van de "onnutte" kloosters door keizer Jozef II; 1796 = bij de opheffing van de kloosters door de Franse republikeinen. Het jaartal in een van de kolommen tegenover een communautiteit wijst op de oprichting ervan in het geciteerde jaar.</p>						

De Kerk in Brabant van het eind van de 18de eeuw tot het begin van de Hollandse tijd

Jaak Ockeley

Op het einde van de 18de eeuw stond, onder invloed van het rationalisme, zowat overal in West-Europa de kerk als machtsorgaan ter discussie. De vorsten namen, onder invloed van de Verlichting, verregaande maatregelen om de macht van de kerk in te perken.

Ook in de Zuidelijke Nederlanden beleefde de Roomse Kerk de instorting van de oude kerkorganisatie die op het beginsel van samenwerking tussen Kerk en Staat was gebaseerd.

De decreten die de “scheiding van kerk en staat” in Frankrijk invoerden, werden na de aanhechting van ons land bij de Franse republiek in 1795 ook bij ons van toepassing, in 1801 door een concordaat geregeld en ondanks het stevenistisch verzet ook definitief doorgevoerd.

Heel wat van deze maatregelen waren echter door Jozef II reeds opgelegd, maar eind 1790, na de Brabantse Revolutie, weer ingetrokken.

1. De bevoorrechte kerk in de 18de eeuw

1.1. De bemoeizucht van de staat

Voor de Nederlanden was de inmenging van de Staat in kerkelijke aangelegenheden eigenlijk niets nieuws. Op dit vlak bestond er een oude regalistische traditie die terugreikte tot de 15de eeuw. Denken we bv. aan de druk die hertog Filips de Goede van Bourgondië uitoefende bij het toekennen van beneficies en kerkelijke ambten, aan de inmenging van Karel V en Filips II in de reorganisatie van de bisdommen, aan het vorstelijk benoemingsrecht van de bisschoppen, aan het placet dat vereist was om kerkelijke voorschriften te mogen afkondigen¹.

Ook de Spaanse Habsburgers lieten hun invloed gelden. Stonden de aartshertogen Albrecht en Isabella nog zeer goedgunstig b.v. tegenover

1 P.H.D. LEUPEN, ‘De betrekkingen tussen kerk en staat tijdens de Bourgondiërs’, in *A.G.N.*, dl. 4, Bussum, 1980, p. 387-391.

nieuwe kloosterstichtingen², hun opvolgers maakten maar al te graag gebruik van het voortdurend verzet van de Geheime Raad tegen de initiatieven van Rome. Zo mengden de gouvemeurs-generaal zich in de strijd tussen de jansenisten en hun tegenstrevers. De staat controleerde de kerk en haar dienaren, betwistte haar exclusieve juridische bevoegdheid inzake *materiae mixtae*, stond op zijn privileges bij benoemingen en verplichtte de provinciale staten er voor te waken dat geen nieuwe kloosters zonder octrooi werden opgericht en dat de kloosters evenmin bijkomende onroerende goederen verwierven³.

Onder de Oostenrijkse Habsburgers waren de ingrepen van de centrale overheid veelvuldiger en intenser⁴.

Op 15 september 1753 vaardigde Maria-Theresia de wet op de dodehandsgoederen uit die bepaalde dat kerken, kloosters en abdijen slechts met instemming van de burgerlijke overheid mochten worden opgericht en verder de verkoop oplegde van alle onroerende goederen waarvoor geen amortisatie was verkregen, het verbod hernieuwde nog onroerende goederen te kopen of bezit te vervreemden zonder staatstoestemming en de legaten in geld of roerend goed onder toezicht van de burgerlijke overheid stelde. Door deze amortisatie, die neerkwam op een beslaglegging van een zesde van de kerkelijke bezittingen, werden in de jaren 1754-1758 o.a. in Brabant meerdere abdijen en kloosters verplicht een dossier in te dienen om hun toestand te regulariseren of hun goederen te verkopen⁵.

2 H.J. ELIAS, *Kerk en Staat in de Zuidelijke Nederlanden onder de regering van de Aartshertogen Albrecht en Isabella (1598-1621)*, Antwerpen-Leuven, 1931. Tussen 1596 en 1633 werden in het aartsbisdom Mechelen 22 mannen- en 8 vrouwenkloosters opgericht, of 30 stichtingen op 37 jaar tijd; in de periode 1634-1712 17 voor vrouwen en 13 voor mannen, of 30 stichtingen op 79 jaar tijd. Na 1712 kwamen er geen nieuwe stichtingen voor mannen of vrouwen meer bij.

3 L.E. HALKIN, 'De verhouding kerk-staat in de 17de eeuw', in *AGN.*, dl. 8, Bussum, 1979, p. 366-368.

4 J. ROEGIERS, 'Kerk en revolutie onder de Brabantse Omwenteling', in *Revolutie in Brabant, 1787-1793*, F. VANHEMELRYCK (ed.), Brussel, 1990, p. 107-131.

5 R. KOERPERICH, *Les lois sur la Mainmorte dans les Pays-Bas Catholiques. Etude sur l'édit du 15 septembre 1753, ses précédents et son exécution*, Leuven, 1922, p. 70.

Een tweede maatregel was het edict van 13 mei 1771 dat de *dos* verbood⁶. Onder het mom van de familiefortuinen te beschermen, leidde dit edict in werkelijkheid tot een vermindering van het aantal religieuzen en een daling van de rijkdom van de kloosters. Het maakte ook gedaan met enkele uitzonderingen die Maria-Theresia, tegen de wil van de Geheime Raad in, had toegestaan op het edict van 1753.

De keizerin had immers nog aanvaard dat een rente van 50 gulden zou mogen betaald worden en dat de novicen die uittraden 300 gulden moesten betalen als onderhoudsgeld. Evenwel zal heftig verzet van de Raad van Brabant, de bisschoppen en de reguliere oversten in 1779 leiden tot verzachting⁷. Zo werd dan aan de gasthuiszusters en de onderwijzende congregaties toegestaan, bij wijze van aalmoes, een bruidschat te aanvaarden die ten hoogste 2000 gulden zou bedragen⁸.

Op 18 april 1772 volgde een edict dat de professionele leeftijd op 25 jaar stelde, maatregel die, ondanks de druk die Rome op de keizerin uitoefende, toch werd doorgevoerd. Jozef II, die het *une règle infiniment sage* noemde⁹, zou pas op 18 juli 1788 aan de mannen en op 13 februari 1789 aan de vrouwenkloosters toestaan dat de professionele leeftijd werd teruggebracht op 24 jaar¹⁰.

-
- 6 L.P. GACHARD, *Recueil des Ordonnances des Pays-Bas Autrichiens, 1700-1794*, in *Receuil des anciennes ordonnances de la Belgique*, 3de reeks, dl.10, Brussel, 1860-1942, p. 146-148 en 513., ordonnances van 4.1.1770 en 22.12.1774. De centrale overheid beriep zich hiervoor op het concilie van Trente dat de bruidschat verboden had. Zie G. DE SCHEPPER, 'Marie-Thérèse et Joseph II. Leur politique à l'égard des maisons religieuses dans les Pays-Bas', in *RHE.*, 35 (1939), p. 509-529.
 - 7 P.F.X. DE RAM en J.F. VAN DE VELDE, *Synodicon Belgicum, sive acta omnium ecclesiarum Belgii a celebrato Concilio Tridentino usque ad concordatum anni 1801*, dl.2, Mechelen, 1829, p. 21-23 en 24-49.
 - 8 G. DE SCHEPPER, *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas autrichiens sous le règne de Joseph II*, Leuven, 1942, p.112.
 - 9 E. HUBERT, *Le voyage de l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas (31 mai 1781 - 27 juillet 1781)*, Brussel, 1900, p. 140-147.
 - 10 *ROPBA*, dl. 10, p. 146-159 en dl. 13, p. 185 en 243. Zie G. DE SCHEPPER, *Marie-Thérèse et Joseph II*, p. 514, n. 3.

In 1773, na de pauselijke opheffing van de Jezuïeten, werd de orde ook in de Zuidelijke Nederlanden ontbonden. In Vlaams-Brabant werden toen opgeheven de huizen te Brussel, te Halle en te Leuven¹¹. Tenslotte werden een reeks maatregelen getroffen om de religieuzen onafhankelijk te maken van hun buitenlandse orde-oversten. Anderzijds ging de aandacht van de keizerin ook naar de financiële toestand van de parochies. Bij decreet van 25 september 1769 werd aan de tiendeheffers opgedragen voortaan eveneens in te staan voor de bouw zelf van de parochiekerken.

Stond Maria-Theresia nog veel uitzonderingen toe en was ze veeleer gematigd in haar optreden, haar zoon keizer Jozef II zou veel drastischer te werk gaan en er niet voor terugdeinzen de eerste laïciserende maatregelen te treffen. Zijn optreden zal hem trouwens de bijnaam keizer-koster bezorgen.

Jozef II wilde, in het kader van zijn centraliserende politiek die moest leiden tot uniforme structuren in al zijn erflanden, aan de Zuidelijke Nederlanden dezelfde kerkelijke hervormingen opleggen als in Oostenrijk (de zgh. *Gleichschaltung*). De Zuidnederlandse clerus stond hier tegenover heel wat weigerachtiger. Daarom was de keizer eerst ter plaatse poolshoogte komen nemen; pas na zijn terugkeer in Wenen zouden de kerkelijke hervormingen elkaar in snel tempo opvolgen¹².

Het tolerantiedecreet voor de erflanden werd op 12 november 1781 uitgebreid tot de Oostenrijkse Nederlanden. Het verleende burgerlijke vrijheid aan de niet-katholieken. Wegens het klein aantal protestanten en joden had deze maatregel bij ons vooral een symbolische betekenis. Toch druiste hij in tegen de bevoorrechte status van de Roomse Kerk. Van grotere betekenis was het edict van 28 september 1781 dat een volledig burgerlijke huwelijkswetgeving doorvoerde waarbij aan de bisschoppen werd verboden nog langer huwelijksdispensaties aan de H.Stoel te vragen. Als contract tussen twee partijen was het huwelijk voortaan onderworpen aan de burgerlijke wet. Met de traditionalistische kerkelijke huwelijksbeletselen werd voortaan geen rekening meer gehouden.

Intussen werden de regulieren hard aangepakt. Een edict van 28 november 1781 «bevrijdde» de kloosters van elke band met buitenlandse oversten; met zijn edict van 17 maart 1783 besloot de keizer in een

11 P. THURMAN en E. PUT, 'De afschaffing', in *De Jezuïeten in de Nederlanden en het prinsbisdom Luik (1542-1773)*, Brussel, 1991, p. 101-110.

12 J. ROEGIERS, 'Kerk en staat', p. 370-371.

Alleen de abdijen, priorijen en proosdijen van monniken en monialen die behoren tot de benedictijnen en de cisterciënzers, die allebei de Regel van Sint-Benedictus volgen, werden opgenomen. In het aartsbisdom Mechelen waren dat de benedictijnen van Affligem, Ename, Geraardsbergen, Vlierbeek (Kessel-Lo) en de proosdij van St.-Jacob op de Koudenberg; de benedictinessen van Brussel (Engelse), Groot-Bijgaarden, Hunnegem (Geraardsbergen), Kortenberg, Klein-Bijgaarden (St.-Peters-Leeuw) en Vorst. Er bestonden geen cisterciënzerabdijen in het aartsbisdom Mechelen, wel cisterciënzerinnen in Florival (Archennes), St.-Bernardsdal (Diest), Beaupré (Grimminge), Valduc (Hamme-Mille), Ter Kameren (Elsene), Ten Wijngaard (Leuven), Ten Rozen (Aalst), Maagdendal (Oplinter), Mariënrode (Halen-Rotem), Vrouwenpark (Rotselaar) en Rozendaal (St.-Kathelijne-Waver).

eerste fase tot opheffing van 126 contemplatieve kloosters, d.w.z. ‘on-nuttig’ omdat zij zich niet toelegden op onderwijs of caritatieve werken of belangrijk waren voor de algemene economie van het land¹³.

In een tweede fase moesten ook de overtollige huizen verdwijnen, zodat uiteindelijk 163 instellingen werden opgeheven¹⁴. Daaronder tellen we 5 mannenkloosters en 12 voor vrouwen gelegen in Groot-Brussel en 21 in Vlaams-Brabant, zegge 10 mannen- en 11 vrouwenkloosters¹⁵.

Bij edict van 22 en 27 mei 1786 en 4 januari 1787 werden al de nog niet opgeheven kloosters, evenals alle kerkelijke bedienaars, verplicht een staat van inkomsten en uitgaven in te dienen¹⁶.

De voornaamste betrachting van Jozef II was echter het realiseren van een beter uitgebouwd parochiewezen, dat zou gefinancierd worden uit de Religiekas die het patrimonium van de opgeheven kloosters beheerde¹⁷.

Brussel bv. telde in 1786 71084 inwoners verdeeld over 7 parochies waarvoor 504 priesters (waaronder 232 religieuzen) beschikbaar waren, zegge gemiddeld 1 priester voor nog geen 150 inwoners. Het platteland, met zijn bevolkingsexplosie, was te karig bedeed. Het gemiddelde in de Oostenrijkse Nederlanden bedroeg in 1786 ongeveer 1000 parochianen per pastoor. Van een grondige reorganisatie zal echter niet veel terechtkomen.

13 J. LAENEN, *Etude sur la suppression des couvents par l'empereur Joseph II dans les Pays-Bas Autrichiens et plus spécialement dans le Brabant (1783-1794)*, Antwerpen, 1905, p. 18 en G. DE SCHEPPER, *La réorganisation*, p. 120-166 en ID., *Marie-Thérèse et Joseph II*, p. 525. Opmerkingen van de Geheime Raad, de Raad van Financies, de Gevolmachtigde-Minister, de kardinaal of de provinciale raden hebben daaraan niets kunnen veranderen (J. LAENEN, *La suppression des couvents*, p. 32).

14 E. PERSOONS, ‘De reguliere clerus: een statistische benadering’, in AGN., dl. 9, Haarlem, 1980, p.395 en L. PRENEEL, ‘De Kerk in de revolutietijd’, in *Bastille, Boerenkrijg en Tricolore*, p. 146 hebben het over 121 vrouwenkloosters en 40 mannenkloosters.

15 J. OCKELEY, ‘Regulieren, monialen en religieuzen in het aartsbisdom Mechelen in de Nieuwe Tijd’, in *Mechliniensia in honorem Prof. Em. Dr. Constantini Van de Wiel septuagenarii*, Mechelen 1995, p. 65-80.

16 A. DIERKENS, *Les déclarations des biens du clergé regulier et seculier des Pays-Bas Autrichiens (1786-1787). Etude des registres 46764-46917 de la Chambre de Comptes (A.G.R.) du point de vue archivistique et institutionnel*, Brussel, 1980.

17 G. DE SCHEPPER, *La réorganisation des paroisses et la suppression des couvents dans les Pays-Bas Autrichiens sous le règne de Joseph II*, Leuven-Brussel, 1942.

In de loop van 1785-1786 verschenen een aantal decreten waarmee Jozef II diepgaand ingreep in het traditionele parochieleven waar hij de uitwassen van de volksvroomheid poogde te vernietigen: de processies, de bedevaarten, de broederschappen. Het gewone kerkvolk was over als deze hervormingen van de keizer-koster niet te spreken. In Laken bv. haalden boeren het Maria-beeld uit de kerk om het op halfoogst (1789) in de processie mee te dragen. Ook het verbod om nog langer in de kerk zelf te begraven en het verplaatsen van het kerkhof uit de stedelijke agglomeratie werd niet gewaardeerd.

Te veel werd in 1786 de rationalisatie-maatregel waarbij Jozef II alle seminaristen verplichtte, zeer tot ongenoegen van de Belgische bisschoppen, theologie te gaan studeren aan het keizerlijk seminarie-generaal te Leuven waar ultramontaanse professoren werden geweerd. Toen in maart-april 1787 ook de gerechtelijke en bestuurlijke hervormingen bekend raakten en de maatregelen die de bewegingsvrijheid van de gilden en ambachten beperkte, brak de zgn. «Kleine Brabantse Omwenteling uit». De gouverneurs-generaal schorten daarop de maatregelen op of trokken ze in, maar Jozef II bond, wat zijn kerkelijke maatregelen betrof, niet in.

De Brabantse revolutie (1789-1790) schafte tenslotte de al keizerlijke maatregelen af en herstelde de kerkelijke voorrechten¹⁸. De strijd die in 1790 volgde tussen de conservatieven en de ultramontaanse clerus enerzijds en de progressisten anderzijds, draaide uit op een vervolging van deze laatsten. Velen zochten een toevlucht in het revolutionaire Frankrijk en zouden met het Franse leger in 1792 terugkomen om een oude rekening te presenteren.

1.2. 1792-1793: ontsnapt aan een radicale ontmanteling

Ten einde in Frankrijk een dreigend staatsbankroet af te wenden, besloot Lodewijk XVI op 8 augustus 1788 tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal. Op 2 mei 1789 stapten meer dan duizend verkozenen van de drie standen met een brandende kaars in de hand te Versailles mee in een sacramentsprocessie. De besprekingen startten op 4 mei 1789. Na zes weken geredetwist riep de Derde Stand zich op 17 juni tot uit As-

18 Ook de opvolgers van Jozef II, zijn broer Leopold II (1790-1792) en diens zoon Frans II (1792-1794), hebben bij het herstel van het Oostenrijks bestuur maatregelen in die zin getroffen. Zie J. LAENEN, *La suppression des couvents*, p. 70, 73-78 en G. DE SCHEPPER, 'La réorganisation', p. 262.

semblée Nationale en verklaarde niet te willen uiteengaan voor Frankrijk een grondwet bezat.

Uit vrees voor een interventie van het leger bestormden de Parijzenaars op 14 juli nadien de Bastille, symbool van het vorstelijk absolutisme. Op het platteland keerde de massa zich tegen de aristocratie. Vandaar dat de Constituante in de nacht van 4 op 5 augustus *la nuit des sacrifices*, alle privileges afschafte waarbij de adel zijn fiscale vrijstellingen en feodale rechten verloor en de clerus afstand deed van zijn tienden- en stoorrechten¹⁹.

Op 26 augustus 1789 volgde de ‘Verklaring van de Rechten van de Mens en van de Burger’ waarbij vrijheid van erediens en gelijkschakeling van alle belijdenissen werd toegekend.

De financiële crisis, die tot de bijeenroeping van de Staten-Generaal had geleid, was hiermee niet opgelost. Op voorstel van Talleyrand, de gewezen bisschop van Autun, werden op 2 november 1789 de bezittingen van de clerus ‘ter beschikking van de natie gesteld’²⁰. De Constituante zou voortaan zelf instaan voor de armenzorg en vanaf 1790 via de ‘begroting van de erediens’ aan de parochiegeestelijken en de bisschoppen een passende bezoldiging uitbetalen.

Op 13 februari 1790 verbood men het afleggen van de plechtige kloostergeloften als strijdig met de individuele rechten van het individu en werd de ‘burgerlijke dood’ van de kloosterlingen ongedaan gemaakt. Tegelijkertijd werden alle abdijen en kloosters opgeheven; wie als monnik niet wenste in een ‘rusthuis’, d.w.z. een verzamelklooster te gaan, ontving een staatspensioen. Alleen congregaties die educatieve en caritatieve zorgen verstrekten, mochten blijven bestaan. Seculiere instituten geleid door onderwijscongregaties werden op 18 september 1791 ontbonden, gevolgd in augustus 1792 door alle actieve vrouwelijke congregaties.

In juli 1790 schafte de staat 51 bisdommen af en gaf een nieuwe omschrijving aan de 83 bisdommen die behouden bleven. Voortaan zouden de bisschoppen en de pastoors door het volk worden verkozen.

Op 26 december 1790 was ook de *Constitution civile du clergé*, het burgerlijk statuut van de geestelijkheid, tot stand gekomen. De clerus werd voor de keuze geplaatst de eed af te leggen of te breken met de revolutie.

19 Een decreet van 20 april 1790 verklaarde dat de tienden voor het jaar 1790 behouden bleven en pas vanaf 1791 werden afgeschaft.

20 Bij decreet van 13 november 1789 moest een staat van goed alle kerkelijk bezit worden ingediend.

Op 10 maart en opnieuw op 19 april 1791, toen in Frankrijk ongeveer de helft van de parochiepriesters de eed hadden afgelegd en de bisschopsverkiezingen - één per departement - afgerond waren, reageerde Rome met een veroordeling van de revolutie, de nationalisering van de kerkelijke goederen en de Verklaring van de Rechten van de Mens. Meer dan 30.000 'refractaire' of weerspannige priesters werden verbannen. Velen daarvan zochten een onderkomen in de Zuidelijke Nederlanden en zouden hier voor een deel de houding t.o.v. van de Franse revolutionairen bepalen.

Tussen januari 1791 en november 1792 werd in toenemende mate duidelijk dat de Zuidelijke Nederlanden in het revolutionaire gebeuren betrokken zouden worden. In het najaar van 1792 werd de Franse buitenlandse politiek gedomineerd door de Luikenaar Lebrun die, samen met Dumouriez voor de oprichting van een onafhankelijke Belgische republiek ijverde. Na een vergeefse poging eind april 1792, behaalde Dumouriez een overwinning te Jemappes (6 november 1792) en lag de weg voor de Sansculotten naar het noorden open.

Op 14 november 1792, om 8 's morgens, trok Dumouriez met klokkegelui Brussel binnen. Drie dagen later plantten de Fransen op de Grote Markt 'den stock der vreyhijt, den stock van libertijt' met 'de roode Jacobijnse-mutse op', terwijl de recollecten de 'Carmagniole' moesten dansen, aldus de kroniek van Goetval. De St.-Goedelekerk, waar de Fransen lelijk huishielden, was 'te vergelijke bij eenen puynhoop'. Ook J.F. van der Auweraa, de kroniekschrijver van het Rooklooster, pastoor Heylen van de abdij van Grimbergen en Beda Regaus van de abdij Affligem weten geen goed woord te vertellen over het wangedrag van de Fransen.

18 maart 1793 verloor Dumouriez de slag bij Neerwinden, 23 maart verlieten de Fransen Brussel en de 25ste deed aartshertog Karel van Oostenrijk, als gouvemeur-generaal, zijn intrede in de hoofdstad. Door de tweede Oostenrijkse Restauratie ontsnapten de Zuidelijke Nederlanden aan de uitzonderingsmaatregelen (algemene mobilisatie en prijszenstop) van het *Comité du Salut Public*, de septembermoorden (1793), de terreur van Robespierre en de laïcisering van de samenleving met o.a. de invoering van de eredienst van de godin Rede, van de republikeinse kalender, het iconoclasme, de gedwongen priesterhuwelijken.

2. De kerk in de greep van de Franse Jacobijnen

2.1. De volledige scheiding tussen kerk en staat onder het Directoire

Onder leiding van jonge generaals als Jourdan en Pichegru stond het Franse leger, ingevolgd de *levée en masse* (augustus 1793) één miljoen manschappen sterk, klaar om de buitenlandse inval af te slaan. Van in september 1793 bedreigden de Sansculotten de Zuidelijke Nederlanden. Op 26 juni 1794 overwonnen zij de Oostenrijkers te Fleurus en de avond van 14 juli waren ze opnieuw te Brussel, stad die de Oostenrijkers reeds vijf dagen eerder hadden verlaten. Bang gemaakt door de berichten over de Terreur, vluchtten de hoge adel, de kardinaal en de andere bisschoppen naar Holland of over de Rijn. Alleen Mgr. de Lichtervelde van Namen bleef op post. Ook de monialen van Groot-Bijgaarden, van Kortenberg, van Berlaymont (te Brussel) en de benedictijnen van Vlierbeek, evenals twaalf heren uit Grimbergen en nog zoveel anderen, kozen het hazenpad.

Het aantal emigranten in het Dijledepartement bedroeg er 435; daaronder trof men 1,84 % clerus, 71,03 % middenklasse, 2,99 % statuutlozen, 18,6 % edelen en 5,52 % arbeiders. Op hun goederen werd sekwester gelegd tot deze *émigrés* terugkeerden, zoniet werd hun bezit genationaliseerd.

Parijs voerde nu t.o.v. haar veroverde gebieden een andere politiek dan in november 1792. De Zuidelijke Nederlanden werden beschouwd als een wingewest dat moest opdraaien voor de kosten van de 'bevrijding'. Onmiddellijk werd een zware oorlogsbelasting opgelegd van ca. 80 miljoen pond (slechts 33,6 miljoen werd uiteindelijk geïnd), in klinkende munt te betalen: de helft door de clerus, vier tienden door de adel en de rest door de gegoede burgerij.

De stad Brussel bvb. kreeg voor haar deel 5 miljoen *Livre de France* binnen de 24 uur te betalen. Als borg werden 40 gijzelaars, waaronder verschillende leden van de Raad van Brabant, naar Avesnes of Maubeuge gevoerd. De abdij Affligem werd voor haar aandeel 700.000 'livres' opgelegd, de abdij van Grimbergen 90.000 'livres', de abdij van 't Park te Heverlee 70.000 'livres', het Rooklooster 27.000 'livres', de abdij te Vorst 70.000 'livres'. Grimbergen, Rooklooster, Vorst e.a. waren toen verplicht goederen te verkopen. Affligem verkocht toen

zijn huizen die het had moeten oprichten langsheen het Park, o.a. het huis waar nu de zetel is gevestigd van de *Communauté française*, links van het parlement.

Allerhande *représentants* schuimden het land af en ‘inventariseerden’ monumenten en kunstvoorwerpen, transportmiddelen, houtvoorraad en levensmiddelen ten behoeve van de ‘republiek’. Zo liet bvb. de Onderwijscommissie door haar agenten de bibliotheken van de *émigrés* onder sekwester stellen en schilderijen in kerken en kloosters aanslagen. Bekend is hoe op zondag 18 augustus 1794, nog voor 6 uur ‘s morgens, een Franse commissaris en een aantal soldaten te Affligem ‘De Beklimming van de Kalvarieberg’ van Rubens van het hoogaltaar haalden om het naar Parijs te laten vervoeren. Ook ‘Sint Maarten te paard’ van Antoon van Dijck werd op 19 augustus 1794 uit de kerk van Zaventem weggehaald en verder uit Brusselse kerken een viertal schilderijen van De Crayer, en uit de Leuvense St.-Pieterskerk een drieluik van Quinten Metsijs²¹. Van de onroerende en de roerende goederen van de abdijen en de kloosters werd toen ook een inventaris opgesteld²².

Tegen het einde van het jaar 1794 werden ook hier en daar kerkgebouwen opgeëist om dienst te doen als ‘Tempel van de godin Rede’, bvb. te Brussel de abdijkerk van Koudenberg, te Leuven de St.-Michielskerk, te Tienen de O.L. Vrouw-op-de-Poelkerk. Te Asse in de gasthuiskapel fungeerde ‘Vosse Roze’, een dame van lichte zeden, als ‘*déesse de la Raison*’²³.

Op 9 vendémiaire jaar 4 (1 oktober 1795), een jaar na de verovering van de Zuidelijke Nederlanden, werden deze samengevoegd met de Franse republiek. Pérès en Portiez en vanaf 20 december 1795 Bouteville oordeelden dat, wegens de antipathie van de Belgen, de assimilatie met de nodige omzichtigheid moest geschieden. Kranten als de *Republicain du Nord*, opgericht in november 1795, geleid door

21 M. SACRE, ‘Eenige Vlaamsche Kunstschaten tijdens de Fransche Omwenteling geroofd en in 1816 gerestitueerd’, in *DB.*, 3 (1923), p. 85-93.

22 RAAn., Archief van de Administratie van het arrondissement Brabant, nrs. 261-292.

23 J. DE SMEDT, *De Sansculotten in Frankrijk, in België en in Assche en omstreken*, Merchem, 1898, p. 93 zegt dat het een lichtekooi uit Mazenzele was.

Cornelissen, hoofdgriffier van het Dijledepartement en gefinancierd door Parijs, hadden tot doel de republikeinse idealen te verspreiden en systematisch te ageren tegen het ‘religieus fanatisme’.

Het begon al op 20 december 1795 toen de Eed van trouw werd geëist van de Franse clerus die in de *Départements reunies* verbleef en de confiscatie, 4 pluviôse jaar 4 (24 januari 1795), van diens in België gelegen goederen.

Bij wet van 22 germinal jaar 4 (11 april 1796) werd verboden de klokken te luiden, een decreet van 29 prairial jaar 4 (17 juni 1796) voerde de Burgerlijke Stand in met inbegrip van de echtscheiding en overdracht van de parochieregisters, tot dan bijgehouden door de pastoors. Verzet van de clerus en onwil van de bevolking leidden tot een onderregistratie die duurde tot in 1802.

Door zijn besluit van 15 fructidor jaar 4 (1 September 1796) supprimeerde het Directoire de reguliere orden en congregaties en confisqueerde hun bezit²⁴. Alleen kloostergemeenschappen die zich inlieten met onderwijs of ziekenverzorging ontsnapten aan deze maatregel²⁵.

Er was één groot verschil met de opheffing in Frankrijk. De Directoire was te berooid om aan de kloosterlingen een pensioen te verlenen. In ruil werd de kloosterlingen een ‘bon’ aangeboden, waarmee zij uitsluitend in België gelegen genationaliseerde goederen konden aankopen²⁶. Of de aanvaarding van deze bons al of niet geoorloofd was, werd in kerkelijke kringen een fel omstreden kwestie. Tenslotte liet Rome op

24 Een officieel overzicht spreekt van 275 kloosters, 110 abdijen, 15 begijnhoven, 29 hospitalen, 21 huizen van grauw- of zwartzusters, samen ca. 10.000 kloosterlingen.

25 P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française*, p. 295-315. Toch ondergingen zij achteraf hetzelfde lot door de wet van 5 frimaire jaar VI (= 25 november 1797). In de praktijk is het vaak zover niet gekomen; verscheidene ziekenverzorgende communauteiten mochten, zij het in burgerkleren, hun dienst in de gasthuizen voortzetten. Dit was o.m. het geval met de zusters te Aarschot, Asse, Brussel, Diest, Leuven, Mechelen, Tienen en Vilvoorde die allen daadwerkelijk aan ziekenverzorging deden.

26 Een monnik kreeg 15.000 F, een lekebroeder 5.000, een moniale 10.000 en een lekezuster 3.333 F.

4 februari 1797 het toe mits daarmee goederen werden aangekocht die eigendom van de kloostergemeenschap bleven. In het Dijledepartement namen 269 geestelijken de bons aan; 2087 weigerden ze.

In het late najaar 1796 en het vroege voorjaar 1797 werden de leden van de getroffen communauteiten uit hun klooster gezet. Te Vorst gebeurde de uitdrijving op 24 oktober 1796²⁷, te Grimbergen op 8 november, te Dielegem de 10de, te Affligem de 11de, in 't Rooklooster op 31 december en in Park-Heverlee pas op 1 februari 1797. In Vlaams-Brabant († Brussel) werden in totaal 109 kloosters genationaliseerd, 60 van mannen en 49 van vrouwen. In Leuven betrof het 26 kloosters, in Tienen 14, in Zoutleeuw 5, in Vilvoorde 7. In Brussel-stad werden niet minder dan 571 kloosterlingen op straat gezet²⁸. Het ging er om 26 kloosters, 11 voor mannen en 15 voor vrouwen²⁹.

De verkoop van de geconfisceerde goederen startte eind december 1796, begin 1797³⁰. Vooraf waren, in bijzijn van de plaatselijke commissaris van het uitvoerend bewind, de goederen geschat, d.w.z. hun ligging beschreven en hun waarde bepaald, schattingsprijs die overeenstemde met 20 maal het jaarlijks inkomen. Nadien werden de goederen naar hun ligging ingedeeld in loten en gegroepeerd

27 A. VAN LIL, 'De grondbezittingen der abdij van Vorst in het Dijledepartement ten tijde van haar opheffing', in *ESB.*, 65 (1982), p. 263.

28 Vanaf 5 januari 1797 moesten de uitgedreven kloosterlingen zich bij het gemeentebestuur melden met aanduiding van hun naam, leeftijd, toekomstig beroep, verblijfplaats en bestaansmiddelen teneinde niet als landloper behandeld te worden.

29 Ch. PERGAMENI, 'La population des communautés religieuses de Bruxelles en 1796', in *Bulletins de la Commission Royale d'Histoire*, dl. 76, 1908, p. 14. J. SCHOONJANS, 'La vie religieuse à Bruxelles sous la domination française', in *Collectanea Mechliniensia*, 27 (1957), p. 353-355, zegt dat het maar om 12 vrouwenkloosters ging. We telden even na: de apostolinnen, arme clarissen, begijnen (groot en klein), Engelse benedictinessen, capucinessen, dominicanessen, ongeschoeide karmelitessen, reg. kan. Berlaymont, reg. kan. St.-Elisabeth, reg. kan. St.-Geertrui, rijke clarissen (urbanisten), ursulinnen, visitandinnen en de zwartzusters. De gasthuizusters van St.-Jan op de Poel mochten de zieken in hun gasthuis blijven verzorgen zij het wel in burgerkleren.

30 Ofschoon de bronnen vrij goed bewaard zijn, dient over de verkoop van de nationale goederen nog veel onderzoek te gebeuren. Voor Brussel: F. BOGAERT, *La vente des biens nationaux à Bruxelles de 1796 à 1814*, Onuitgegeven licentiaatsverhandeling U.C. Louvain, 1958.

op een affiche die in iedere gemeente van het departement werd aangeplakt.

Dan kon de verkoop, bij kaarsbranding, beginnen, waarbij de inzetprijs niet lager mocht liggen dan 18 maal het jaarlijks inkomen. De goederen mochten betaald worden met 'schatkistbons', d.z. assignaten of met gereed geld. 1/10 moest onmiddellijk in klinkende munt worden betaald, de rest binnen de vier jaar³¹.

Wie kocht deze goederen? De geestelijkheid - voornamelijk kloosterlingen - kocht ca. 15 %, al of niet ten behoeve van hun vroegere communautiteit, vaak met de bedoeling ze achteraf weer te gelde te maken om op die manier te kunnen voorzien in hun levensonderhoud. Ongeveer 25 % werd opgekocht door buitenlanders, o.a. door Jean Baptist Paulée te Parijs, bankier en leverancier van het Franse leger - hij kocht in België ca. 20.000 ha-, door Lecouteulx-Canteleu te Parijs, bankier en president van de Raad der Ouden, door generaal Gueroult de Lapallière die o.a. de abdijen te Affligem, te Grimbergen en te Hemiksem inkocht. De burgerij liet zich evenmin onbetuigd en kocht voor ca. 45 %, boeren voor ca. 10 % - meestal na het concordaat van 1801 - en tenslotte nog de adel voor nog geen 5 %³².

De wet van 16 vendémiaire jaar 5 (= 7 oktober 1796) bepaalde dat het beheer van de armengoederen werd onttrokken aan de kerk en toevertrouwd aan het Bureel van Weldadigheid. Ook alle godshuizen en hospitalen zouden worden gesteld onder één bestuurlijk lichaam: het Bureel der Burgerlijke Godshuizen³³.

31 RAAn., Dijledepartement, nrs. 2238-2275 en Affiches de vente des Domaines Nationaux, 372 nrs. (periode 1795-1830). I. DELATTE, *La vente des biens nationaux dans le département de Jemappes*, Brussel, 1938, p. 32-37 en 52-56. De wijze van betaling werd een paar keer gewijzigd.

32 De verkoop van de genationaliseerde goederen werd hernomen onder het Hollands bewind en ging nog door na 1830. Naast de goederen van de reguliere clerus werden er ook verkocht van de seculiere clerus, van de émigrés, van begijnhoven, van kapittels, van pastoriën, van gilden en broederschappen, van Spaanse onderdanen, van versterkingen, van ridderorden, gemeentegronden, van buitenlandse openbare besturen.

33 *Pasinomie*, 1e reeks, dl. 7, p. 419.

Na de liquidatie van de regulieren, zou de seculiere kerk aan de beurt komen. Dit werd vergemakkelijkt omdat enerzijds vanaf 6 december 1796 alle nieuwe Franse wetten, evenals de grondwet van het jaar 3, hier werden van kracht verklaard³⁴. Vooral na de staatsgreep van de Directoire op 18 fructidor jaar 5 (= 4 september 1797), gericht tegen de royalisten en de conservatieven die in april 1797 de verkiezingen hadden gewonnen, eiste Parijs een stipte en integrale toepassing van de wet van 7 vendémiaire jaar 4 (= 29 september 1795).

In de weken die op de staatsgreep volgden, werd de ene maatregel na de andere genomen, o.a. bevel tot het verwijderen van alle uitwendige tekens van de eredienst (13 september 1797), een herhaling op het verbod nog priesterkleren te dragen (16 september), verbod op het luiden van de klokken (3 oktober), het sluiten van de Leuvense universiteit (17 oktober), verbod mis te lezen in particuliere woningen (25 oktober) en vooral de verplichting de ‘eed van haat aan het koningsschap’ af te leggen (5 september 1797).

Eigenlijk werden achtereenvolgens drie verschillende eden geëist³⁵. De wet van 7 vendémiaire jaar 4 (= 29 september 1795), vroeg de ‘eed van trouw aan de natie en aan de grondwet’. In 1795 eiste men deze eed alleen van de Franse clerus die in België verbleef, maar 26 april 1797 moest ook de Belgische clerus dit zweren. Wie niet akkoord ging kreeg een boete van 500 F. en drie maanden gevangenis, wie herviel betaalde 1000 F boete en kreeg twee jaar ‘cachot’. ‘Pastoor’ Jan Frans de Haese, primus van de universiteit te Leuven, rector van het St.-Jansgasthuis te Brussel, die hiertegen in beroep ging, werd eerst vrijgesproken, maar werd achteraf door het Hof van Cassatie toch veroordeeld tot 300 F boete en drie maanden hechtenis.

2.2. De “Beloken Tijd”

Op 19 fructidor jaar 5 (= 5 september 1797) wijzigde de Directoire de eed in een van ‘haat aan de monarchie en de anarchie en trouw en

34 De zgh. Code Merlin, dd. 7 pluviôse jaar V (26 januari 1797) somde 438 Franse wetten op (uit de periode 1789-1796) die dienden toegepast te worden in België.

35 Meer hierover in F. CLAEYS-BOUUAERT, *Les déclarations et serments imposés par la loi civile aux membres du clergé belge sous le Directoire (1795-1801)*, Gembloux-Leuven, 1960.

gehechtheid aan de Republiek en de Grondwet van het jaar 3', eed die voortaan vereist werd om nog in het openbaar te mogen celebreren³⁶.

Hoe moest de clerus hierop reageren? Kardinaal de Franckenberg, de enige bisschop die nog in functie was en die tevergeefs naar een compromisformule had gezocht, weigerde op 19 september 1797 en werd 18 vendémiaire jaar 6 (= 5 oktober 1797) gearresteerd en opgesloten in de Rekenkamer te Brussel en vier dagen later verbannen naar Emmerich over de Rijn³⁷. Vicaris-generaal Jan Hubert de Lantsheere weigerde eveneens, maar vicaris Jan Frans Huleu legde op 28 januari 1798 de eed wel af. Paus Pius VI veroordeelde, merkkelijk laat, de eed op 30 juli 1798, breve die pas na 20 maart 1799 in het diocees werd verspreid. In het Dijledepartement weigerden er 1553 de eed af te leggen; 170 of 9,8 % van de priesters deden dat wel³⁸. Te Leuven waren er 44 'jureurs', waaronder 12 verbonden aan de universiteit, te Halle 1 op 50, in Tienen 2 op 74, te Brussel 92 van de 400 priesters. In het aartsbisdom Mechelen legde 10,6 % van de priesters de eed af. Daaronder treffen we o.a. aan: de reeds genoemde vicaris Huleu, Laurent Millé, deken-aarts-priester-plebaan van St.-Goedele, Van Hees, vice-pastoor van de Ste-Catherine-parochie en Mundelaers van de Finistère-kerk, verder Leopold Mundelier, kapitteldeken van St.Pieters te Leuven, Alexander de Broux, secretaris van het aartsbisdom, drie kanunniken van de St.-Leonarduskerk van Zoutleeuw, Jeroom Benedict Vonck, pastoor van O.L.Vrouw-Lombeek en meerdere kloosterlingen. In het aartsbisdom Mechelen zouden voor het concordaat van 1801, evenwel 70 priesters hun eed herroepen.

Inmiddels waren op 5 brumaire jaar 6 (= 26 oktober 1797) ook de goederen van de seculiere geestelijken die gevlucht waren of geweigerd hadden de eed af te leggen onder sekwester geplaatst. Het ging dus enerzijds om kerkgoederen en anderzijds om beneficaire

36 De consuls vroegen midden december 1799 de eed met volgende bewoordingen: 'Je promets fidélité à la Constitution' af te leggen.

37 AAM., reg. Mechliniensia, nr. 57, f° 82v-83v. De burgemeester van Emmerich bevestigde dat de kardinaal daar arriveerde op 31 oktober 1731.

38 In het bisdom Gent legde ca. 25 % de eed af, in het Ourthedepartement 56 %, waaronder 63,2 % in de stad Luik, in het Leiedepartement 15.8 %.

goederen, m.n. deze verbonden aan de uitoefening van een geestelijk ambt als de cure, de kosterij, de scholasterij of een kapelanie.

Op 11 november 1797 werd bevolen de klokken te verwijderen³⁹, vervolgens de kerken van de 'refractairs' te sluiten - door toedoen van Nicolas Rouppe, een gewezen diaken en commissaris van het uitvoerend bewind te Brussel, bleef daar uiteindelijk alleen de kerk van de Finistère gans de tijd open - en het meubilair te verkopen en zelfs tot het slopen van het kerkgebouw, als bvb. St.-Gorik en St.-Niklaas te Brussel⁴⁰. Tenzij ze ook dienst deden als parochiekerk ofwel dat men ze in de plaats van deze stelde - dat deed men bvb. te Ninove -, ondergingen abdij- en kloosterkerken hetzelfde lot. Zo bleven gespaard bv. de abdijkerk van Grimbergen, van Vlierbeek en deze van Park te Heverlee, maar werden totaal afgebroken o.a. de abdijkerk van Affligem, van Groot-Bijgaarden, van Kortenberg, van Dielegem.

De kapellen, door het departementsbestuur beschouwd als oorden van samenscholing ('*lieu de réunion aux malveillants*') - de gelovigen kwamen hier samen om de rozenkrans te bidden nadat hun parochiekerk was gesloten -, werden eveneens op basis van de wet van 5 brumaire jaar 6 (26 oktober 1797) geconfisceerd en verkocht om te worden afgebroken. Overeenkomstig artikel 7 van de wet van 27 brumaire jaar 7 (= 17 november 1798) besloot de Directoire op 17 maart 1799 ook alle nog niet verkochte kapellen te slopen. Veel kapellen werden echter opgekocht door de gelovigen en werden aldus gered, bvb. in Asse de St.-Hubertuskapel en de Kruisborrekapel, te Merchtem de Speltkapel. Enerzijds omdat het godsdienstig leven van officiële zijde door het sluiten van de kerken en het verbod aan de onbeëdigde pastoors om de mis te celebreren, zo was ingeperkt dat het voor de bevolking niet langer acceptabel was, en anderzijds omdat de wet van 19 fructidor jaar 6 (= 5 september 1798) - gepubliceerd te Brussel op 28 september -, die de conscriptie van alle jonge mannen van 20 tot 25 jaar regelde, indruiste tegen alle lokale tradities, ontketende de Boerenkrijg.

39 RAAn., Dijledepartement, nrs. 2552-2590.

40 In 1785 had Jozef II reeds besloten de kerk van St.-Géry te slopen om het verkeer in de stad te vergemakkelijken. Tot de sloop van St.-Niklaas - ze was op 16.06.1799 in verscheidene loten verkocht - werd opnieuw besloten in oktober 1799. De parochianen wisten haar evenwel voor afbraak te redden.

2.3. De “Boerenkrijg”

Eenzijds omdat het godsdienstig leven van officiële zijde door het sluiten van de kerken en het verbod aan de onbeëdigde pastoors om de mis te celebreren, zo was ingeperkt dat het voor de bevolking niet langer acceptabel was, en anderzijds omdat door de wet van 19 fructidor jaar 6 (= 5 september 1798) - gepubliceerd te Brussel op 28 september -, die de conscriptie van alle jonge mannen van 20 tot 25 jaar regelde, indruiste tegen alle lokale tradities, ontketende de Boerenkrijg.

Deze revolte brak 12 oktober 1798 uit te Overmere ten gevolge van de inbeslagname van de bezittingen van een belastingsweigeraar. Halverwege oktober waren er her en der opstanden in een groot deel van het Vlaamse platteland, zelden in steden van enig belang. In het Schelde- en Leiedepartement werd de revolte wegens gebrek aan coördinatie, discipline, en buitenlandse steun, vrij snel bedwongen. Behaalde Rollier uit St.-Amands-aan-de-Schelde, die opereerde vanuit het Fort St.-Margriet te Bornem, in Klein-Brabant enige successen, werd het kanton Herne in de laatste week van oktober 1798 ‘bevrijd’, begin november was de opstand in West-Brabant bedwongen. Op 12 november behaalden de brigands een overwinning te Diest, 22 november veroverden ze Geel, 4 december verzamelden zij zich te Hasselt, waar ze reeds de volgende dag definitief werden verslagen. Ook het legertje van Charlepoeng, die vooral in het voorjaar van 1799 actief was ten zuiden van Brussel, werd 30 juli 1799 in het Zoniënwood omsingeld en totaal uitgeschakeld.

Het is vooral naar aanleiding van de eeuwfeestherdenking in 1898 dat, onder impuls van het Davidsfonds, een idealistische strijd ‘voor outer en heerd’ in het leven werd geroepen. Uit de analyse van de sociale structuur van de opstandelingen blijkt dat weinig ‘boeren’ aan de opstand deelnamen. De gearresteerde of gezochte schuldigen waren werkloze dagloners en ondergedoken conscripts,

tot opstandigheid aangespoord o.a. door herbergiers⁴¹. Stond de clerus meestal positief tegenover de revolte, het lijkt niet dat ze er het initiatief heeft toe genomen. Wel werden de ‘pastoors’ aangewezen als de grote schuldigen van de revolte. Quasi alle kerken werden gesloten en de klokken die tot de opstand hadden opgeroepen, werden uit de toren gehaald⁴².

Waren in de tien maanden die de Boerenkrijg voorafgingen al 875 ‘fanatieke’ priesters tot deportatie veroordeeld - slechts 71 hiervan konden worden gearresteerd - de wet van 14 brumaire jaar 7 (= 4 november 1798) veroordeelde er nogmaals 7 549- Verhaegen spreekt van 8565 - tot deportatie, waarvan 1556 in het Dijledepartement. In totaal zouden er slechts ca. 500 - anderen spreken van 800 tot 900 - worden gevat. Daarvan werden er 35 effectief naar de tropische hel van Cayenne gevoerd - slechts 2 keerden terug - , werden er 410 geïnterneerd te Rochefort en op de eilanden Ré en Oléron en een 40-tal verbannen over de Rijn; de rest verbleef in Belgische gevangnissen⁴³.

41 Over de boerenkrijg bestaat een vrij omvangrijke literatuur, vaak partijdig gekleurd. Het Centrum voor de Studie van de Boerenkrijg te Overmere houdt de stand van zaken bij. Een status questionis in L. FANÇOIS, ‘Politieke geschiedenis van de Franse Tijd en van de periode van het Verenigd Koninkrijk’, in J. ART (red.), *Hoe schrijf ik de geschiedenis van mijn gemeente ?* Deel I 19de en 20ste eeuw, Gent 1993, p. 183-186. Lezenswaard zijn: L. DHONDT, ‘La guerre dite ‘des paysans’ et le processus révolutionnaire en Belgique’ en M.-S., DUPONT-BOUCHAT, ‘Les résistances à la révolution ‘La Vendée belge’ (1798-1799): nationalisme ou religion’, in R. MORTIER en H.HASQUIN (eds.), *Deux aspects contestés de la politique révolutionnaire en Belgique: langue et culte* (Etudes sur le XVIIIe siècle, dl. 16), Brussel, 1989, p. 103-117 en 119-164. Veel details in P. VERHAEGEN, *La Belgique sous la domination française*, dl. 3, Brussel, 1935, p. 285-726. Voor Brabant o.a. A. SUYKENS, *Franse Revolutie en Boerenkrijg in Klein-Brabant*, Brussel, 1948; J. DE SMET, *De sansculotten in Frankrijk, in België en in Assche en omstreken*, Merchtem, 1898; L. DELVAUX, ‘Au temps de la guerre des paysans, sous la domination française (1792-1799), in *Le Folklore brabançon*, 1969, p. 143-178; verder ook in bv. J. VERBESSELT, ‘Van Revolutie tot Concordaat (1784-1801). Verzet en Collaboratie’, in *ESB.*, 72 (1990), p. 49-72 en 471-488.

42 RAAAn., Dijledepartement, nrs. 3978-4015.

43 P. VERHAEGEN, *o.c.*, dl. 3, p. 252-264.

3. Effectieve scheiding van kerk en staat

3.1. Liberalisering

Op de staatsgreep van Napoleon van 18 brumaire jaar 8 (= 9 november 1799) werd erg sceptisch gereageerd, ook al werden daardoor de ergste vijanden van de kerk, o.a. in Parijs Merlin en te Brussel Mallarmé, de laan uitgestuurd. Wat viel er te verwachten van generaal Bonaparte die steun had verleend aan de staatsgreep van de Directoire van 18 fructidor jaar 5 (= 4 september 1797) die een ware terreur tegen de Roomse kerk en haar bedienaars had gevoerd. En toch waren er, sinds het najaar 1799, aanwijzingen die een koerswijziging lieten vermoeden.

Een arrest van 7 nivôse jaar 8 (= 28 december 1799), gevolgd door de wet van 21 nivôse jaar 8 (= 11 januari 1800) verving de eed van haat door een van '*fidélité à la constitution*'. De straffen die gevorderd waren tegen de vroegere eedweigeraars vervielen, de opgesloten of gedeporteerde priesters mochten huiswaarts keren en zij die verdoken leefden mochten zich opnieuw vrij bewegen. Op 2 pluviose jaar 8 (= 21 januari 1800) werden ook de kerken heropend en ter beschikking van de gelovigen gesteld. Verboden bleef het dragen in het openbaar van het priesterkleed, het kruis op te kerktoren te herstellen, het herstel van de zondagsrust.

De eed van trouw aan de constitutie van het jaar 8 leverde echter problemen op. Voorstanders van de harde lijn als kardinaal de Francckenberg, hierin gesteund door de bisschoppen van Ieper en Roermond en gevolgd o.a. door zijn groot-vicaris Jan Hubert de Lantsheere, verwierpen hem onvoorwaardelijk, omdat, luidens artikel 93 en 94, de naasting van de kerkelijke goederen onherroepelijk bleef, evenals de verbanning van de emigranten. De reeds beëdigde priesters legden zonder enige aarzeling de nieuwe verklaring op de grondwet af. Vele refractairs draaiden ook bij. Anderen weigerden als bv. Jozef van der Saecken van Asse die in de lente van 1801 werd opgepakt, of François Delfosse, pastoor van de Marollen te Brussel die men nog in januari 1802 arresteerde. Eens te meer werd men het in de Romeinse curie niet eens over een in te nemen standpunt. Rome wou hoe dan ook een schisma voorkomen.

3.2. Het concordaat

Voor Napoleon moet het heel vlug duidelijk geweest zijn dat de pacificatie van het land maar mogelijk werd na een overeenkomst met de op 14 maart 1800 nieuw verkozen paus Pius VII. Na zijn overwinning te Marengo op 18 juni 1800, namen Bonaparte en zijn generale staf ostentatief deel aan een Te Deum te Milaan en gaf hij te Vercelli aan kardinaal Martiniani de opdracht naar een vergelijk met de H.Stoel te streven. Voor Parijs onderhandelde E.H. Etienne Bernier, de latere bisschop van Orléans, voor Rome Mgr. Joseph Spina, later opgevolgd door de pauselijke staatssecretaris, kardinaal Hercule Consalvi.

Na talloze voorstellen en tegenvoorstellen - in totaal tweeëntwintig projecten -, waarover dertien maanden werd geredetwist, leidden de onderhandelingen tot het concordaat, ondertekend te Parijs op 26 messidor jaar 9 (= 15 juli 1801) en geratificeerd door de paus op 15 augustus 1801, door Napoleon op 23 fructidor jaar 9 (= 10 september 1801). Het was een korte tekst met een inleiding en zeventien artikelen.

Wat was nu de inhoud van het Concordaat van 1801?

Napoleon verklaarde te aanvaarden dat het katholicisme de godsdienst van de meerderheid der Fransen was.

1. In het eerste artikel werd gesteld dat de katholieke godsdienst vrij en in het openbaar mocht worden uitgeoefend, mits zich te houden aan de politieverordeningen noodzakelijk voor het bewaren van de openbare orde.
2. In overleg met de Franse regering zou door de H.Stoel een nieuwe indeling van de Franse bisdommen worden vastgesteld.
3. De huidige titularissen van de bisdommen zullen allen ontslag moeten nemen; de weigeraars worden afgezet en hoe dan ook vervangen⁴⁴.

44 In Frankrijk waren er 36 bisschoppen die hun ontslag weigerden. Zij liggen aan de basis van het ontstaan van de zgn. 'petites églises'. Een groep, jansenistisch getint, leeft rond Lyon, een andere, meer royalistisch, in de Vendée.

4. De Eerste Consul zal, binnen de drie maanden de aartsbisschoppen en hun suffraganen benoemen en (5) later ook hun opvolgers; pas nadien kon Rome de canonieke aanstelling doen, zoals dat geschiedde in het Ancien Régime.
6. Voor hun indiensttreding moesten de bisschoppen de eed afleggen in handen van de eerste Consul; (7) de andere geestelijken moesten dit doen in handen van door de regering aangewezen autoriteiten.
8. Op het einde van de mis zal een gebed voor de republiek en de consuls gebeden worden.
9. De bisschoppen zullen een nieuwe indeling van de parochies van hun bisdommen uitwerken en (10) de pastoors benoemen, allebei na goedkeuring door de regering.
11. Het was de bisschoppen toegelaten een kathedraalkapittel en een seminarie te hebben, evenwel zonder staatstoelage.
12. Alle niet vervreemde kerken, noodzakelijk voor de eredienst, zullen ter beschikking van de bisschoppen worden gesteld.
13. De Kerk zag af van alle mogelijke inkomsten uit de geconfisqueerde goederen en zou de opkopers ervan ook in de toekomst niet lastigvallen. 14. De regering zal aan de bisschoppen en de pastoors een passende bezoldiging betalen.
15. Vrome stichtingen worden opnieuw toegelaten.
16. Rome kent aan de Eerste Consul de zelfde (voor)rechten toe als voordien aan het oude staatsbestuur; (17) is dit niet katholiek dan moet een nieuwe overeenkomst worden gesloten, ook over de benoemingsprocedure van de bisschoppen.

3.3. De Organieke Artikelen

De kerk kon nu opnieuw een vooraanstaande plaats innemen in het maatschappelijk leven. Beide partijen moesten echter nog de goedkeuring van hun achterban krijgen. De pauselijke Curie hechtte reeds

Aartsbisschop Jean Armand de Roquelaure (1802-1808).

Op 9 april 1802 benoemde Napoleon de toen 81-jarige gewezen bisschop van Senlis Jean Armand de Roquelaure (geb. Lassouts (Frankrijk) 24 februari 1721) tot aartsbisschop van Mechelen. Zijn intrede te Mechelen volgde op 4 juli 1802. Op 4 maart 1808 nam hij ontslag, maar dit werd door Rome, wegens de spanning tussen Pius VII en Napoleon pas op 5 maart 1809 bekend gemaakt. De Roquelaure trok zich terug in Parijs waar hij op 24 april 1809, 97 jaar oud, is overleden. Hij bleef in Mechelen bekend om de reorganisatie van zijn diocees in 1803, de heroprlichting van het seminarie in 1804, de invoering van de Keizerlijke Catechismus in 1806 en zijn strijd tegen het Stevenisme.

op 15 augustus 1801 haar goedkeuring aan de tekst. In Frankrijk gebeurde dit haast acht maanden later.

Om de tegenstanders van het concordaat tegemoet te komen, werden in de lente van 1802 heel wat maatregelen ingelast die de Franse kerk onder staatstoezicht zouden stellen. Samen met het concordaat werden 77 organieke artikelen als wet van 18 germinal jaar 10 (= 8 april 1802) door de Kamers goedgekeurd en tien dagen later gepubliceerd.

De Organieke Artikels, waarvan de voornaamste bepalingen hieronder volgen, waren onderverdeeld in vier titels.

Titel I handelt over de relatie tussen de katholieke kerk en de staatspolitie, als daar zijn het placet, het houden van synoden, het gratis bedienen van de sacramenten.

De tweede Titel heeft het over de positie van de bedienaars van de eredienst. Deze titel is onderverdeeld in vijf secties die handelen over: de algemene beschikkingen, de aartsbisschoppen, de bisschoppen, de vicarissen-generaal en de seminaries, de pastoors en de kathedraal-kapittels. De aartsbisschoppen moesten erop toezien dat het geloof en de tucht werden onderhouden; zij wijden hun suffraganen nadat deze door de Eerste Consul waren benoemd en door Rome waren bevestigd. De bisschoppen - zij konden niet aangesteld worden voor hun dertigste jaar - moesten in hun diocees resideren en jaarlijks een deel van hun bisdom visiteren. Zij mochten niemand wijden die nog geen 25 jaar oud was en niet over een jaarinkomen van tenminste 300 F beschikte. De bisschoppen stelden de pastoors aan die pas in functie konden treden na de eed te hebben afgelegd. Onderpastoors en deservitors stonden onder toezicht van de pastoor. Een priester mocht niet in een ander bisdom dienstdoen zonder instemming van zijn bisschop. De vicarissen-generaal zouden het bisdom besturen *sede vacante*.

Titel III handelt over de eredienst. Voor heel Frankrijk mocht er slechts één liturgie en één catechismus zijn en moest de clerus dezelfde zwarte kledij dragen. Behalve de zondagsmis, mocht geen enkel feest, zonder instemming van de overheid, worden gevierd, evenals processies op de openbare weg gehouden of klokken

geluid worden. De predikanten moesten aanzetten tot volgzzaamheid, niemand blameren of verklaringen aflezen die niets te maken hadden met de religie. Het huwelijk mocht door de clerus pas gesloten worden, na het voltrekken van het burgerlijke huwelijk. De parochieregisters mochten enkel betrekking hebben op het toedienen van de sacramenten.

De vierde titel geeft een opsomming van de nieuwe bisdommen en van de gebouwen bestemd voor de eredienst. Napoleon voorzag 10 aartsbisdommen en 50 bisdommen. Als tweede aartsbisdom wordt Mechelen genoemd (Dijle- en Twee-Nethedepartement), met als suffragaanbisdommen: Namen (Samber-en-Maasdepartement), Doornik (departement Jemape (sic)), Aken (Rhur- en Rijn-en-Moezeldepartement), Trier (Saardepartement), Gent (Schelde- en Leiedepartement), Luik (Beneden-Maas- en Ourthedepartement) en Mainz (departement Mont-Tonnerre).

Per vrederegerecht moest er minimaal één zelfstandige parochie zijn, waaraan volgens behoefte en met instemming van de overheid succursale parochies mochten worden verbonden. Ook de vergoedingen voor de bedienaars van de eredienst werd vastgesteld: per kanton werd maar één pastoor betaald, de deservitors moesten maar met aalmoezen worden vergoed. De geconfisceerde maar nog niet-verkochte pastorieën en de erbij horende tuinen moesten teruggegeven worden aan de pastoors. Zo er geen meer was, moest de gemeente voor een passende woning zorgen. De prefect van het departement moest er voor zorgen dat de bisschop per parochie over een gebouw voor het uitoefenen van de katholieke eredienst kon beschikken. Tenslotte zouden kerkfabrieken instaan voor het onderhoud van de kerken en het beheer van de aalmoezen. Terzelfder tijd werd ook de protestantse eredienst geregeld.

3.4. Het herstel van de eredienst. Reacties van clerus en gelovigen

De concrete uitwerking van het concordaat en de toepassing van de Organieke Artikelen zorgden voor heel wat moeilijkheden. We noemen de reorganisatie van de bisdommen en de parochies, het teveel aan priesters, de concordataire eed, de keizerlijke catechismus, het eigendomsrecht van kerken en pastorieën.

3.4.1. *Het aartsbisdom Mechelen*

Op 10 april 1802 ondertekende kardinaal Caprara, de pauselijke gezant te Parijs, het oprichtingsdecreet van het nieuwe aartsbisdom Mechelen waarvan de omschrijving sterk afweek van het vroegere archidiocees. Voortaan hoorden het Dijledepartement en het departement van de Twee-Nethen tot het aartsbisdom. Was met uitzondering van Brussel, het vroegere aartsbisdom Mechelen eentalig Vlaams, voortaan kreeg het een grote groep Franstalige Waals-Brabantse dorpen onder zijn hoede met andere gewoonten dan in het Vlaamse land⁴⁵.

Tot nieuwe aartsbisschop - kardinaal de Franckenberg had op 20 november 1801 zijn ontslag getekend - werd op 9 april 1802 aangesteld de 81-jarige Jean Armand de Roquelaure, voormalig bisschop van Senlis. 4 juli 1802 werd hij te Mechelen plechtig ingeleid. Als vicarissen-generaal koos hij Jan Ghisleen Huleu, aartspriester van Mechelen en 'jureur' en Joseph Forgeur, een Waal, voormalig vicaris-generaal van het bisdom Antwerpen en 'refractair'. De vroegere vicaris-generaal Jan Hubert de Lantsheere, die trouw was gebleven aan kardinaal de Franckenberg, werd links gelaten. Ondanks dat hij 29 april 1803 beloofde zich niet meer te bemoeien met zaken betreffende het aartsbisdom, werd de Lantsheere 29 augustus 1803 verbannen naar Rome.

Op 6 juni 1803 werden in het aartsbisdom 51 hoofdparochies opgericht - één per vredegerecht - met 410 succursalen⁴⁶. Daarvan lagen er in Vlaams-Brabant († Brussel) 22 hoofdparochies en 220 succursale kerken. Sommige parochies die voor 1803 zelfstandig waren, werden samengevoegd tot één succursale, bv. Bollebeek, Kobbegem en Relegem, maar ook Buizingen, Eizingen en Huizingen; Rossem, Imde en Meuzegem. De vroegere pastoors waren moeten aftreden, maar werden voor het merendeel herbenoemd. Daaronder waren zowel gekende 'refractairs' als bvb. Jozef van der Saecken te Asse en 'jureurs' als bvb. pastoor Vonck van O.L.Vrouw-Lombeek, Laurent Millé van

45 J. OCKELEY, 'Voorgeschiedenis en historisch-geografische situatie van het aartsbisdom Mechelen', in *Van Granvelle tot Danneels...*, p. 7 e.v.

46 C. de CLERCQ, *Cinq Archevêques de Malines*, dl. 2, p. 148, die verwijst naar 'Paris, Archives nationales, F 19*, reg. 250, f° 58r; 119 v'. Volgens J. VERBES-SELT, 'De nieuwe indeling van de Brabantse parochies na de Franse revolutie in 1803, in *ESB*, 70 (1987), p. 373-398, ging het om 420 succursalen.

St.-Goedele, pastoor J.B. de Bruyn van het begijnhof te Brussel, P.J. van Gobbelschroy van Leuven-St.Michiel.

In juli 1803 werden de nieuwe Mechelse parochies en succursalen gegroepeerd in 19 decanaten, 6 voor het Twee-Nethen-departement (zonder Mechelen) en 13 voor het Dijledepartement († Mechelen), waaronder Aarschot, Asse, Brussel-stad, Brussel-buiten, Diest, Halle, Leuven en Tienen⁴⁷. Zeven dekens hadden de ‘eed van haat’ afgelegd, o.a. vicaris-generaal Huleu, Millé van Brussel-stad, Melchior Klerens, pastoor van Brussel-St.-Cathérine en deken van Brussel-buiten, en Jeroom Vonck, deken van Halle; de andere waren ‘assermentés’. 15 juli 1803 volgde nog de aanstelling van de titulaire en ere-kanunniken van het metropolitaans kapittel.

3.4.2. *De concordataire eed*

Het was voor de aartsbischop een hele opgave om zijn pastoors die uit zes verschillende bisdommen stamden - Mechelen, Antwerpen, Breda, Kamerijk, Luik en Namen - en pas een periode van clandestiene activiteit achter de rug hadden, een korpsgeest bij te brengen. Het werd een werk van lange adem omdat het niet alleen ging om een vergrijsde seculiere clerus, maar ook om een massa gewezen regulieren. Een telling, in opdracht van het ministerie van Eredienst in juli 1809 gehouden, wees uit dat in de negen departementen, er toen 8315 priesters waren, waarvan 5828 of 70 % in actieve dienst en 2487 of 30 % ‘werkloos’. In het aartsbisdom Mechelen lagen deze verhoudingen als volgt: 1185 of 60 % actieven en 771 of 40 % inactieven, d.w.z. dat 31 % van het totale aantal ambteloze priesters in België zich ophielden in het aartsbisdom.

Daar in de concordataire kerk voor hen geen plaats was voorzien en in de Organieke Artikelen geen sprake was van een heroprichten van kloosters, waren het voornamelijk regulieren die ronddoolden. Om te voorzien in de vrijgekomen parochies, had Mgr. de Roquelaure in beperkte mate reeds beroep gedaan op regulieren.

Bovendien werden alle kloosterlingen, meestal tegen hun zin, onttrokken aan de gehoorzaamheid van hun reguliere oversten en door de

47 In 1804 deed Huleu afstand van Vilvoorde en in 1806 van Puurs-Wolvertem die toen als afzonderlijke decanaten werden ingericht.

pauselijke legaat Mgr. Caprara, op 4 juni 1803, onder het gezag gesteld van de bisschop van het diocees waar ze verbleven⁴⁸.

Een besluit van 3 prairial jaar 10 (= 23 mei 1802) bepaalde dat de priesters - seculieren en regulieren - die ambteloos bleven, een lijfrente ten laste van de staat konden genieten, mits ze een verklaring zouden afleggen van onderdanigheid aan hun bisschop⁴⁹. 7 september 1802 lichtte de aartsbisschop de priesters van zijn diocees in dat, zo ze van dit pensioen wilden genieten, zij een verklaring in die zin dienden af te leggen. Maar op het formulier dat hen door de aartsbisschop werd voorgelegd, stond te lezen dat ze zich onderwierpen aan de nieuwe aartsbisschop ‘conformément à la loi du 18 germinal dernier’ wat dus ook het aanvaarden van de Organieke artikelen inhield, iets waartegen menig priester in Brabant voorbehoud maakte.

Sommige dekens waren spitsvondig, als bv. de landdeken van Diest, Jan Christiaan van Aerssen, die zijn ‘pastoors’ een formulier liet ondertekenen waarbij zij zich onderwierpen aan aartsbisschop de Roquelaure, volgens *la convention de Pie VII en 17 articles convertie en loi le 18 germinal dernier*. Anderen schreven alleen: *Je soussigné, prêtre du district de N., déclare que je suis réuni à Mgr. l’archevêque de Malines, dans le diocèse duquel j’habite*. Allen die zich onderwierpen, kregen echter van de Roquelaure een getuigschrift waarin stond dat zij zich hadden onderworpen aan het aartsbisdom volgens de wet van 18 germinal.

Vooraf in Waals-Brabant, dat vroeger tot het bisdom Namen had behoord, en waar de Naamse vicaris-generaal Cornelius Stevens⁵⁰,

48 Hun gelofte van zuiverheid konden zij zonder problemen onderhouden en deze van armoede voor zoveel dat mogelijk was. Dit besluit was door de Roquelaure op 12 juli 1803 overgemaakt aan zijn districtdeken.

49 Bij wet van 11 ventôse jaar VIII (2 maart 1800) had Napoleon de bons vervangen door een pensioen ten voordele van regulieren en seculieren. Deze wet werd pas 7 mei 1801 in de Negen departementen afgekondigd.

50 Cornelius Stevens, geb. te Waver 1747, licentiaat in de theologie 1774, raadsman van kardinaal de Franckenberg 1789 met wie hij in 1794 over de Rijn is gevlucht, vicaris-generaal voor het bisdom Namen na het overlijden van Mgr. de Lichtervelde in 1799, ontslag in 1803 omdat hij de nieuwe bisschop van Namen, de Bexon, niet erkende. Stierf te Waver 1828, na alles ‘herroepen te hebben wat hij verkeerd zou (kunnen) geschreven hebben’. T. van BIERVLIET, *Het stevenisme in Vlaanderen*, Leuven, 1966, p. 32.

een fervent bestrijder van de ‘eed van trouw’ en van de Organieke Artikelen, nog veel invloed had, stuurden verscheidene geestelijken het formulier terug. Op 16 januari 1804 liet de aartsbisschop aan de dekens van Waals-Brabant weten, dat iedere priester die niet was opgenomen in de lijst van de nieuwe parochiepriesters, geen mis meer mocht celebreren zonder akkoord van het bisdom. Dit akkoord zou maar gegeven worden aan hen die het concordaat aanvaardden.

De commissaris van het Uitvoerend Bewind te Nijvel dreigde er zelfs mee alle weigeraars te vervolgen, een verplichte verblijfplaats op te leggen of in voorlopige hechtenis te nemen. Het ging er om elf priesters waaronder Victor Guillemain, een ex-kapucijn, François Cornet, een ex-minderbroeder, en Dom Franciscus Wijnants, benedictijn van Affligem en onderpastoor van St.-Jan-Baptist te Waver, die later zal gesuspendeerd worden omwille van zijn volgehouden verzet. Al met al waren het echter nog gematigde stevenisten. Geen van hen verwierp het Concordaat of weigerde Mgr. de Roquelaure te erkennen. Zodra Stevens zich onderwierp, volgden ze zijn voorbeeld.

Ook elders in het aartsbisdom rees er verzet, bvb. te Molenbais waar Antoon Kinart, ex-norbertijn van Heilisseem, weigerde of te Testelt waar pastoor Lambert Wijns, norbertijn van Averbode, en zijn onderpastoor, moeilijkheden maakten.

3.4.3. *De keizerlijke catechismus*

Hoe dacht de bevolking over zijn bisschop? In 1803 verscheen te Brussel een karikatuur die de aartsbisschop voorstelde als wagenmenner van zijn drie vicarissen-generaal. Op het eerste paard zat Bertou, ex-jezuïet, die riep ‘vooruit’; op het tweede Forgeur, die riep ‘halt, halt’ en op het derde Huleu, die riep ‘stap, stap’. De wagen had reeds het ‘concilie van Trente’ overreden en stond klaar om de ‘religie’ ondersteboven te bollen. De Roquelaure gold als een prelaat die Napoleon niets kon weigeren!

Kon een herderlijk schrijven om het zingen bij iedere militaire overwinning van een plechtig Te Deum nog enigszins aanvaard worden, veel moeilijker had men het met de kerkelijke feesten die het regime moesten verheerlijken. Op 15 augustus zou voortaan het geboorte- en naamfeest van de keizer gevierd worden. De wens hiertoe kwam van Napoleon zelf en kardinaal Caprara had ermee ingestemd.

Op Goede Vrijdag, 4 april 1806, verscheen het decreet op de keizerlijk catechismus. Als basis gold deze van Bossuet, maar de plichten tegenover de keizer werden door Jean-Etienne Portalis, de minister van eredienst, in akkoord met Mgr. Caprara, uitgewerkt. Wie niet blindelings belasting betaalde en militaire dienst verrichtte, werd met eeuwige verdoemenis bedreigd!

Het werd de Roquelaure vooral kwalijk genomen dat hij 22 augustus 1806 de keizerlijke eenheids catechismus goedkeurde en hem, met uitsluiting van welke andere ook, vanaf 1 januari 1807 voor gans zijn diocees verplicht maakte.

Stevens, die inmiddels enige invloed had ingeboet, bracht weer felle kritiek uit. Van uit zijn schuiloord schreef hij meerdere pamfletten waarin hij opnieuw terugkwam op de ‘verboden eed’, op het feit dat Napoleon de Roomse godsdienst niet respecteerde, tegen het gallicanisme, de Organieke Artikelen en de catechismus. Een kwart van de pastoors in Waals-Brabant weigerden het mandement van de aartsbisschop voor te lezen op de preekstoel en de catechismus te gebruiken. Verschillende kregen dan ook verbod nog te celebreren of de sacramenten toe te dienen.

In januari 1807 werd te Mechelen, door toedoen van Huleu, de ‘Kleynen Catechismus’, een Vlaamse vertaling van de keizerlijke catechismus gepubliceerd, waarbij de clerus gemaand werd deze uitgave te gebruiken. Ook hertegen kwam er verzet en werden er meerdere weigeraars gesuspendeerd, o.a. drie biechtvaders in St. -Goedele, twee jezuieten, de onderpastoor van de Zavel en deze van het Begijnhof. Pastoor Buggenhout, deken van het district Anderlecht-Asse weigerde evenzeer, hierin gevolgd door ongeveer al de pastoors van zijn district. Ook in de dekenij Vilvoorde weigerden alle pastoors, de deken en een deservitor uitgezonderd. In Leuven daarentegen was deken Samen een groot voorstander van de catechismus, maar verwierpen meerdere universiteitsprofessoren hem. In Tienen raadde deken Cleyhens aan uit opportunisme te aanvaarden en in het decanaat Diest waren vooral paters van Averbode de Fransen genegen. Als tenslotte de paus op 2 april 1807 te Rome de catechismus veroordeelde, schreef hij 27 juni daarop aan de bisschoppen dat ze moesten waakzaam blijven.

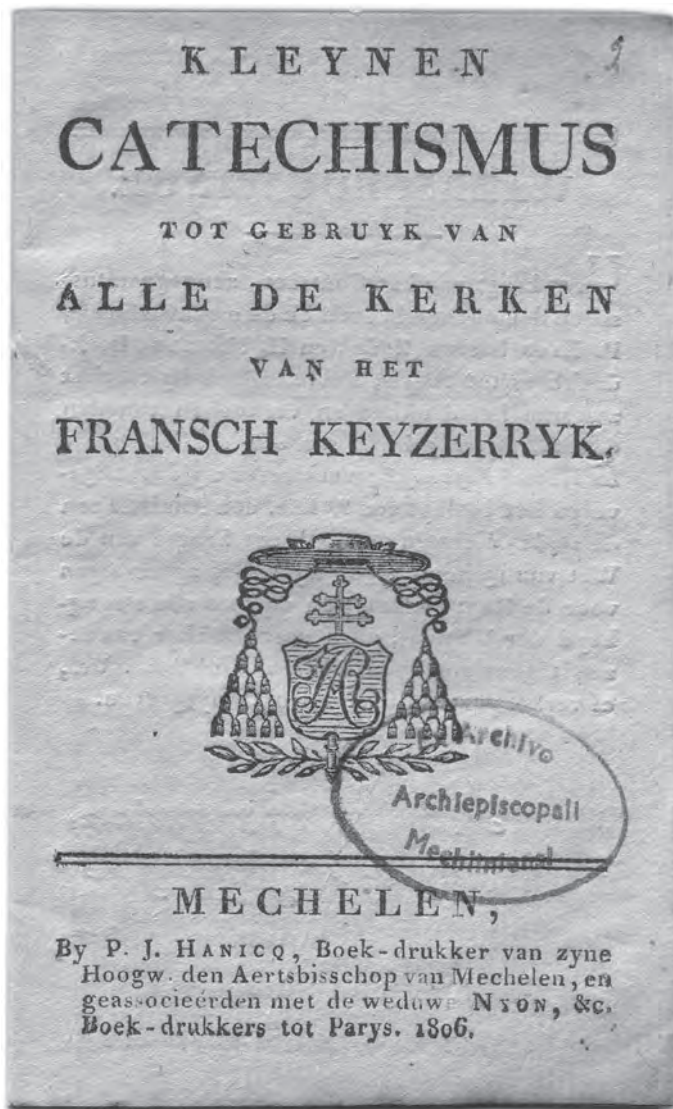
Toch zullen nog verschillende priesters, meestal ex-kloosterlingen, weerstand bieden aan de concordataire kerk. Zo zekere Pierre Marc,

gewezen regulier kanunnik van de abdij van Cysoing in Frans-Vlaanderen, die rondhing in Tienen. Jan Frans van Audenrode, gewezen pastoor te Goetsenhoven, Jan Frans de Nayer, aalmoezenier in de zgh. ‘Synagoga Stevenistarum’, het St.-Jansgasthuis te Tienen. Om zijn blijvend verzet werd de ex-kapucijn Jacobus Steenackers, deservitor te Goetsenhoven, opgesloten in de Treurenberg te Brussel, waar hij, ten gevolge van het slechte regime, op 17 augustus 1808 als ‘martelaar voor de keizerlijke catechismus’ zou sterven.

Een andere groep stevenisten hield stand in het Pajottenland, met Leerbeek als centrum. Nog in 1817 noteert men dat zich in de streek tussen Halle en Edingen meerdere stevenistische priesters ophouden: Leopold Paridaens, ex-norbertijn van Bonne-Espérance, oud-pastoor van Eizingen (onder Buizingen), Gaspar Carlier, pastoor te Kester († 1860), Jan Baptist Beeckmans uit Pepingen († 1818), Jozef-Alexander van Vaerenbergh te Pamel († 1825), Jozef de Nayere, pastoor te Lettelingen († 1816), de ex-kapucijn Restitutus van Leerbeek (Jozef Dierickx) die te Herne-Kokejane verbleef, Pieter Jozef Maetens uit Edingen († 1842) en de meer gekende Filip Winnepeninckx.

Winnepeninckx werd in 1794 pastoor te Leerbeek, was een vroom man, enigszins koppig maar toch zachtmoedig, weigerde in 1797 de eed van haat, wenste zich in 1803 niet te verenigen met Mgr. de Roquelaure en werd gesuspendeerd en verplicht zijn pastorie te verlaten, celebreerde nadien in schuren en stallen net als in de ‘Beloken Tijd’. Winnepeninckx bleef al die tijd trouw aan Rome maar kwam, wegens verzet van de aanhangers van de koppige pastoor Theys van Jumet, niet tot verzoening met Mechelen. Hij stierf te Leerbeek 29 december 1840. In de omgeving van Halle leven nu nog stevenisten.

4 maart 1808 vroeg aartsbisschop de Roquelaure - hij was toen al 87 jaar oud - zijn ontslag en verliet Mechelen 8 september daarop. Hij stierf te Parijs 23 april 1818, 97 jaar oud. Het aartsbisdom bleef niet lang zonder titularis. Reeds 12 mei 1808 benoemde Napoleon Mgr. Dominique Dufour de Pradt, tot dan bisschop van Poitiers, tot metropoliet van Mechelen. Daar hij geen canoniek bewijs kon voorleggen - Napoleon hield het achter omdat paus Pius VII daarin ‘vergat’ de keizerlijke benoeming te vermelden - werd hij

Titelbladzijde van de Nederlandse vertaling van de keizerlijke catechismus.

Mechelen, Aartsbischoppelijk archief.

Deze beruchte keizerlijke catechismus uit 1806 werd vanaf 1 januari 1807 verplicht gesteld in alle bisdommen van de Mechelse kerkprovincie. Napoleon zelf had de les over de plichten jegens de keizer gedictieerd. Wie niet blindelings belasting betaalde en militaire dienst verrichtte, werd met eeuwige verdoemenis bedreigd. Door het verzet van de Belgische clerus zal deze opgelegde catechismus soedig in onbruik geraken.

te Mechelen niet plechtig geïnstalleerd. Toen de Pradt in 1813 zijn benoemingsbrief toch kon voorleggen, kwam vanuit Rome het bevel dat het kapittel zijn intronisatie moest verhinderen.

Huleu en Forgeur lieten in 1809 toe dat verschillende priesters, die gesuspendeerd waren omwille van hun weigerachtige houding t.o.v. de concordataire eed en de keizerlijke catechismus, hun vroegere functies hernamen. Het feit dat de ex-jezuïet Cornelius de Smedt, biechtvader was in de privé-kapel van de kanunnikessen van Berlaymont te Brussel, en daar Henriette Dillon, de vrouw van de prefect van het Dijledepartement, baron de la Tour du Pin, ontmoette, heeft daar wellicht iets aan gedaan⁵¹. Dit belette niet dat dezelfde prefect in 1811 een opsluiting voorstelde van die priesters die weigerden na de mis het ‘Salve Napoleon’ te zingen.

3.4.4. De kerkfabrieken en het eigendomsrecht van kerken en pastorieën

Inmiddels waren nog andere knelpunten opgedoken. Op 10 mei 1806 had Napoleon de keizerlijke universiteit opgericht, waaraan alle onderwijs van hoog tot laag was ondergeschikt. De onderwijzers bvb. moesten bij hun aanstelling beloven de keizerlijke catechismus te onderwijzen, wat opnieuw verzet uitlokte van de Naamse ex-vicaris Cornelius Stevens. De professoren van de seminaries werden vanaf 1 januari 1809 verplicht leerstellingen te doceren die de vrijheid van de Gallicaanse kerk bevatten en het gezag van de paus beperken. Dit deed terugdenken aan het Seminarie-generaal van Jozef II.

In toepassing van art. 76 van de Organieke Artikelen van de wet van 18 germinal jaar 10 (8 april 1802) werd bij keizerlijk decreet van 30 december 1809 het tijdelijk beheer van de goederen van de kerk opgedragen aan het kerkfabriek. Winnepenninckx en andere stevenisten hebben hiertegen opnieuw gereageerd. Leken zouden voortaan instaan voor de materiële zorgen van de kerk.

51 C. de CLERCQ, ‘L’opposition à Mgr. De Roquelaure dans le Département de la Dyle’, in *Sacris Erudiri. Jaarboek voor Godsdienstwetenschappen*, 13 (1962), p. 259-262.

Vooral over het eigendomsrecht van de goederen die aan de kerk toebehoorden in het Ancien Regime, is heel wat te doen geweest.

Op 9 vendémiaire jaar 4 (= 1 oktober 1795) werden onze gewesten ingelijfd bij de Franse Republiek en 7 pluviöse jaar 5 (= 26 januari 1797) maakte de zgh. Code Merlin het mogelijk dat, op basis van de Franse nationalisatiewetten⁵², de kerkgoederen ook bij ons konden genationaliseerd worden.

Pas op 5 brumaire jaar 6 (= 26 oktober 1797) ging de Directoire er toe over kerken en pastorieën van pastoors die de ‘eed van haat’ hadden geweigerd of die hun standplaats hadden verlaten, onder sekwester te plaatsen. Een besluit van 17 ventôse jaar 6 (= 7 maart 1798) liet de verkoop toe van de kerkgoederen van de onbeëdigde pastoors, wat hier en daar ook gebeurde.

Hierop volgde het concordaat van 15 juli 1801⁵³. Het werd uitgevoerd door de wet van 18 germinal jaar 10 (= 8 april 1802), wet die onder Organiek Artikel 72 bepaalde: *Les presbytères et les jardins attenants, non aliénés, seront rendus aux curés et aux desservants des succursales. A défaut de ces presbytères, les conseils généraux des communes sont autorisés à leur procurer un logement et un*

52 Wet van 2 november 1789 waarbij de kerkelijke goederen ter beschikking worden gesteld van de natie, mits te voorzien in het onderhoud van de bedienaars. 18 november 1789 inventarisatie beneficiaire en kloostergoederen, met inkomsten en lasten. Decreet van 28 oktober 1790: verkoop van de nationale goederen, d.w.z. de kroondomeinen en van de apanages, ‘tous les biens du clergé’ en van de diocesane seminaries, de goederen ‘des fabriques’ en die verbonden aan fondaties. Het decreet van 14 november 1789 stelde ‘les biens ecclésiastiques, les produits, récoltes, et notamment les bois’ onder hoede van ‘le roi, des tribunaux, assemblées administratives, municipalités, communes et gardes nationales’. Een decreet van 6 mei 1791 liet de verkoop toe van de opgeheven parochiekerken en hun onroerende goederen. De verkoop van de onroerende goederen van de kerkfabrieken volgde bij decreet van 19 augustus 1792. Een decreet van 20 december 1790 bepaalde dat de pastorieën die verbonden waren aan een klooster, van deze, zo de pastorie moest behouden blijven, d.w.z. als een kloosterling ook fungeerde als pastoor van ter plaatse, zoals bv. in Grimbergen, de pastorie moest afgescheiden worden van de abdij. Zie P. DE POORTER, ‘Over het eigendomsrecht van kerken, hun inboedel en de vervreemding ervan’, in *TBP*, p. 594-602.

53 Art. 12 van het concordaat bepaalde dat de metropolitane, kathedrale, parochiale en andere kerken die niet verkocht waren, opnieuw ter beschikking van de bisschoppen moesten gesteld worden.

Aartsbisschop Dominique de Pradt (1808-1815).

Reeds 12 mei 1808 had Napoleon Dominique de Pradt (geb. Allanches (Frankrijk) 23 april 1759), de vroegere bisschop van Poitiers, aangewezen als aartsbisschop van Mechelen. Omdat in zijn aanstellingsbul niet was vernoemd dat Napoleon de benoeming had gedaan, hield deze het document achter. Omdat De Pradt geen canonic bewijs kon voorleggen, verzette het kapittel van St.-Rombout zich tegen diens installatie. Dit belette niet dat de Pradt vormsels toediende, priesters wijdde en met de overheid correspondeerde als Dominique, archévêque de Malines. Op 27 mei 1811 benoemde Napoleon hem tot ambassadeur in Warschau. Op 5 januari 1813 keerde hij echter terug voor Mechelen, nam op 3 augustus 1815 ontslag in handen van Willem I die hem evenmin in Mechelen wenste, en vertrok tenslotte definitief op 5 augustus 1815 naar Parijs, waar hij verbitterd om de mislukking van zijn kerkelijke loopbaan is overleden op 23 april 1818.

*jardin*⁵⁴. Art. 75 stelde dat de kerken, a rato van één per parochie, ‘*seront mis à la disposition des évêques,*’ en dat door een besluit van de prefect van het departement.

Het besluit van 7 thermidor jaar 11 (= 26 juli 1803) gaf hun niet-vervreemde goederen terug aan de kerkfabrieken. *Les biens des fabriques non aliénés ainsi que les rentes dont elles jouissaient, et dont le transfert n’a pas été fait, sont rendus à leur destination.* Twee latere uitvoeringsdecreten zijn nog uitdrukkelijker: dat van 15 ventôse jaar 13 (= 6 maart 1805) - met verwijzing naar het arrest van 7 thermidor jaar 11 - zegt dat de niet-verkochte goederen van een kathedraal aan diens kerkfabriek toebehoren, evenzo dat van 28 messidor jaar 13 (= 17 juli 1805). Een keizerlijk besluit van 30 mei 1806 bepaalde bovendien dat de pastorieën van niet heropgerichte parochies, zouden deel uitmaken van het kerkfabriek⁵⁵ bij wie het grondgebied van de voormalige parochie werd geïncorporeerd⁵⁶.

Twee adviezen van de ‘Conseil d’Etat’ spraken echter anders. Dit van 3 nivôse jaar 13 (= 23 december 1804) en dit van 3 pluviôse jaar 13 (= 22 januari 1805) kenden het eigendomsrecht toe aan de gemeente⁵⁷. Vooral

54 Art. 71 bepaalde dat het gouvernement aan de aartsbisschoppen en de bisschoppen een behoorlijk logement moest verschaffen. Zo is het aartsbisschoppelijk paleis op de Wollemarkt te Mechelen eigendom van de provincie Antwerpen. Art. 74 zegt dat uit aard van hun functie geen goederen aan de bedienaars mogen bezorgd worden, d.w.z. geen cure-, costerie- of scholasteriegoederen zullen toegekend worden.

55 Een decreet van 30 mei 1806 stond de kerkfabrieken overigens toe de niet meer gebruikte gebouwen voor de eredienst te verkopen.

56 Een decreet van 17 juli 1805 bepaalde dat de goederen van broederschappen eveneens aan het kerkfabriek toekwamen.

57 Op 4 december 1806 aanzag de prefect van het Dijledepartement, een ‘presbytère rendu au ministre du culte comme rendu aux communes’; 13 floréal jaar XIII (3 mei 1805) stelde hij dat de pastorie ‘serait remis par le maire à la disposition, non du curé, mais de la fabrique’; op 29 september 1807 ‘le presbytère était compté parmi les biens maintenus dans la possession d’une fabrique d’église’.

hieruit ontstond een hele discussie die nog steeds niet is bijgelegd⁵⁸.

3.5. 2. Kerkgebondenheid en onkerkelijkheid

De kerkelijke gezagdragers beschouwden de pastorale structuren als een instrument tot herkerstening van de massa. Maar, hoe groot was nu de respons van het traditioneel gelovige volk? Hoewel de vergrijzing en de gemengde samenstelling van de clerus tot een afnemende dynamiek leidde, stellen de decanale visitatierapporten een vrij algemene terugkeer naar de verplichte praktijk vast: de mis op zon- en feestdagen en de paasplicht. Zelfs de afgestelde heiligdagen – legaat Caprara had de verplichte tot vier herleid - bleef men algemeen vieren. Het niet naleven van de zondagsrust, reeds in de 18de eeuw een ingewortelde kwaal, bleef in haast alle parochies voorkomen⁵⁹.

Van kerkelijke zijde werd een bijzondere inspanning gedaan om de volksdevoties tot nieuw leven te wekken. De oude broederschappen, processies en bedevaarten herleefden, maar nu onder leiding van de parochiepriester. De altijddurende aanbidding vond opnieuw ingang. Ook vrouwen raakten nu bij de nieuwe devotievormen betrokken.

58 Een cassatiearrest van 1843 achtte deze adviezen, bij gebrek aan publicatie, niet bindend. Een besluit van het Hof van Beroep te Brussel dd. 3 april 1876 achtte ze wel bindend, en kende het eigendomsrecht van de pastorieën toe aan de gemeenten (*Rechtskundig weekblad*, 1982-1983, kol. 652-658, arrest rechtbank van eerste aanleg te Oudenaarde van 25.5.1982). De wijziging in het voordeel van de gemeenten kwam er in de jaren 1880, in een periode waar een uitermate liberaal klimaat heerste. Sindsdien werden meerdere vonnissen in die zin uitgesproken (Zie Cassatie, 11 november 1886; Luik, 6 april 1939; Dendermonde, 6 februari 1985). Een vonnis van de Rechtbank van Oudenaarde, dd. 25.5.1982, betreffende de pastorie van Schorisse (gemeente Maarkedal) ontkent nochtans het eigendomsrecht van de gemeente; een vonnis voor de Rechtbank van Dendermonde, dd. 6 februari 1985, i.v.m. de pastorie van Liefveringhe, kent het eigendomsrecht toe aan de stad Ninove (*Rechtskundig weekblad*, 1985-1986, kol. 962-966).. Een vonnis van de Rechtbank van Aarlen, dd. 22 november 1989, zegt dan weer dat de kerkfabriek eigenaar is (*Juridisch Tijdschrift*, 1991, kol. 480-482, met noot van Ph. Godding).. De St.-Goedelekerk werd volgens besluit van de Ministerraad dd. 18 januari 1991 eigendom van de Staat (ARA, Notulen van de Ministerraad dd. 18 januari 1991).

59 L. PRENEEL, 'Godsdienstig leven in de Zuidelijke Nederlanden 1794-1814', in *AGN*, dl. XI, Weesp, 1983, p. 58-59.

Definitief met de kerk hadden gebroken de talrijke uit Frankrijk overgekomen ambtenaren en de inheemse radicale jacobijnen, onder wie verschillende gewezen kloosterlingen en priesters. Ook grote ondernemers en opkopers van ‘zwart goed’ en menig persoon die omwille van den brode afhankelijk was geworden van de republiek, uit de echt gescheidenen die een nieuw burgerlijk huwelijk hadden aangegaan, waren onkerkelijk geworden. In Brussel in de parochie van Sint-Jacob-op-de-Koudenberg vervulde ca. 50 % zijn paasplicht niet en in Zavelparochie ongeveer 4 à 5000 op de 8000 parochianen.

In de steden en in mindere mate in de randgemeenten bleven vele paupers en arbeiders weg uit de kerk. Zelfs in de meest rurale parochies waren er spijbelaars. De nieuwe elite verscheen enkel in de kerk om het Te Deum bij te wonen. De meesten lieten nog wel hun kinderen dopen, werden kerkelijk begraven. Sommige pastoors traden tegenover deze parochianen hard op door hen de sacramenten te weigeren, wat onvermijdelijk een “adieu” aan de kerk tot gevolg had.

3.5. 3. Het herstel van bepaalde congregaties onder Napoleon

Het ideaal van Napoleon was de restauratie van de godsdienst, doch zo dat deze slechts een machtsinstrument was in handen van de staat. Om politieke redenen en om zijn wil aan de Kerk te kunnen opleggen streefde hij naar een concordaat met de paus. Met zijn Organieke Artikelen nam hij weer terug wat hij aan Rome had moeten toegeven. De laatste sporen van een pauselijke souvereiniteit moesten uit Frankrijk verdwijnen⁶⁰.

Daarmee was het lot van de monniken al aanstonds beslist, in zijn Gallicaanse Kerk kon Napoleon hen niet gebruiken. Slechts de trappisten hebben de steun van Napoleon ondervonden, omdat hij hen in de hoge onherbergzame Alpen goed gebruiken kon voor de verpleging van zijn gewonde soldaten. Toen zij echter in 1811 protesteerden tegen de gevangenneming van de paus, werden ook hun kloosters gesloten en de monniken uiteengejaagd⁶¹.

Uit dit realistisch opportunisme is ook te verklaren het herstel van

60 P. DE LA GORCE, *Histoire religieuse de la Révolution française en Belgique*, dl. V, Parijs, 1921-1924, p. 25, 358-364, 395-398.

61 L. DERIES, *Les Congrégations religieuses au temps de Napoléon*, Parijs, 1929, p. 23-51.

de hospitalières en de onderwijs-congregaties. Dit werd niet alleen geduld, maar zelfs door de plaatselijke overheden in de hand gewerkt. De revolutie was niet in staat geweest door lekenpersoneel te voorzien in de verpleging van de zieken; weldra keerden de religieuzen in de hospitalen terug, zij het wel in burgerkleding. Liever geen onderwijs, was het motto van de ouders geweest om hun kinderen weg te houden uit de republikeinse scholen⁶².

In deze omstandigheden begreep Napoleon dat hij uit de hospitalières en de onderwijs-congregaties wel nut kon trekken. Hij was hun herstel dan ook niet ongenegen, mits zij zich zouden onderwerpen aan de voorwaarden van de staat. Het decreet van 3 messidor jaar XII (= 22 juni 1804) bepaalde daarom dat geen enkele associatie van mannen of vrouwen zich mocht vormen zonder keizerlijke autorisatie.

Als gevolg van het decreet van 3 messidor jaar XII (= 22 juni 1804) werd aan meerdere congregaties een voorlopige autorisatie gegeven, onder voorwaarde dat hun statuten aan de goedkeuring van de Keizer zouden worden onderworpen. Het decreet van 18 februari 1809 veranderde deze voorlopige toestand in een definitieve, doch alleen voor de hospitalières, die in de gasthuizen of in de woningen van particulieren de zieken verpleegden. Het decreet gold echter alleen voor congregaties van vrouwen die haar werken van naastenliefde in het algemeen gratis zouden verrichten. De goedgekeurde statuten zouden worden gepubliceerd in het *Bulletin des Lois*. De congregaties, wier statuten voor 1 januari 1810 niet waren goedgekeurd, werden met ontbinding bedreigd⁶³.

62 P. DE LA GORCE, *o.c.*, dl. V, p. 165-182; L. DERIES, *o.c.*, p. 195-219, 237-244; P. VERHAEGEN, *o.c.*, dl. III, p. 132-133, dl. IV, p. 169-172, 391-394; L. de LANZAC de LABORIE, *o.c.*, dl. I, p. 292-295; P. POULLET, *Les institutions françaises de 1795-1814*, Brussel, 1907, p. 392; A. SLUYS, *Geschiedenis van het onderwijs in de drie graden in België tijdens de Fransche overheersching en de regeering van Willem I*, Gent, 1913, p. 115-122.

63 L. DARIS, *Praelectiones canonicae, dl. IV: Quaestiones canonico-civiles de statu religioso*, Luik, 1866, p. 199-200 en F. LECLERCQ, *Le décret du 18 février 1809 sur les congrégations hospitalières*, hs.

Het decreet van 18 februari 1809 omschreef tevens de algemene voorwaarden waaraan de statuten diende te voldoen om autorisatie te bekomen. Zo bepaalde het decreet, dat de congregaties novicen mochten aannemen, doch dat deze, zolang zij minderjarig waren (25 jaar), slechts geloften voor één jaar (met instemming van hun ouders of voogden) en daarna slechts voor vijf jaar mochten afleggen. Dit decreet verleende bovendien rechtspersoonlijkheid aan de erkende associaties. Dit hield in dat ze mits autorisatie van het gouvernement, goederen konden bezitten en verwerven. Iedere religieuze behield echter de eigendom en het beheer van haar persoonlijke goederen en het recht daarover vrij te beschikken. Zij kon daar alleen bij testament afstand van doen in voordeel van haar familie of van de congregatie. De gelofte van armoede was daardoor uitgesloten. Om deze toch te kunnen behouden, zou in de statuten worden aangegeven dat deze goederen door de overste zouden beheerd worden en moesten strekken ten gunste van de communautiteit.

In geestelijk opzicht bleven de congregaties onderworpen aan de bisschop die het recht had haar te visiteren en reglementen voor te schrijven. De zusters, die de hospitalen bedienden, waren echter gehouden zich te conformeren aan de voorschriften van de Commissie der Burgerlijke Godshuizen betreffende de zieken dienst. Ook bleven de congregaties onderworpen aan de politiemacht van de burgemeesters, prefecten en officieren van justitie.

Meerdere congregaties van hospitalières hebben op basis van het decreet van 18 februari 1809 de goedkeuring van hun statuten verkregen. Feitelijk gaven meerdere van deze associaties ook gratis onderwijs aan arme kinderen. Het houden van een pensioonaat werd echter onverenigbaar geacht met de ziekenverpleging. Van een afzonderlijke regeling voor de onderwijzende congregaties is echter onder Napoleon niets meer in huis gekomen⁶⁴

64 P. POULLET, *o.c.*, p. 936; L. DERIES, *o.c.*, p. 253-257.

4. Na Napoleon

Reeds op 30 mei 1814, bij de ondertekening van het Eerste Verdrag van Parijs, dus nog voor de nederlaag van Napoleon in Waterloo op 18 juni 1815, was besloten om de Belgische departementen te verenigen met de Nederlandse onder soevereiniteit van de prins van Oranje, de latere koning Willem I.

In afwachting dat Willem I een nieuwe aartsbisschop zou benoemen in opvolging van Jean Armand de Roquelaure – Dominique de Pradt die in 1808 deze was opgevolgd heeft nooit een officiële aanstelling gekregen en was daarom 5 augustus 1815 teruggekeerd naar Parijs - werd het aartsbisdom Mechelen *sede vacante* bestuurd door de vicarissen Huleu en Forgeur⁶⁵.

Na moeizame onderhandelingen, werd in 1817 gewezen prinsbisschop van Luik François Antoine Marie Constantin, graaf de Méan tot aartsbisschop van Mechelen benoemd. In 1794 was hij voor het Franse invasieleger gevlucht over de Rijn. Op het Congres van Wenen deed hij vergeefse pogingen om het herstel van het prinsbisdom Luik te bekomen. Uiteindelijk stelde Willem I Mgr. de Méan op 22 september 1817 aan tot aartsbisschop van Mechelen omdat deze zich zeer meegaand met de politiek van de Hollander toonde⁶⁶.

Gedurende de periode 1813 tot 1830 heeft de Nederlandse regering de Franse wetten gehandhaafd, doch op een wijze, die overeenkwam met haar eigen politieke doeleinden. De kerkelijke organisatie zoals deze was opgestart in 1803, bleef onveranderd bestaan gedurende het archiepiscopaat van Mgr. de Méan. De provincies Antwerpen en Zuid-Brabant vormden het aartsbisdom Mechelen. Ook de dekenaten zoals die in 1803 waren opgericht, bleven ongewijzigd⁶⁷.

65 C. VAN DE WIEL, *Archivalia over de Aartsbisschoppen van Mechelen*, p. 220-221 en 243.

66 Vanaf 1826 verzette de Méan zich tegen het absolutisme van Willem I die hem daarom wilde afzetten.

67 Ch. TERLINDEN, *Guillaume Ier, roi des Pays-Bas, et l'Eglise Catholique en Belgique*, 2 dln., Brussel, 1906.

Alle orden en congregaties waren opgeheven. De zgn. contemplatieve orden bleven gesupprimeerd, docht de feitelijke samenwoning der ex-regulieren werd getolereerd. Voor de hospitalières werd een eigen organisatie ontworpen en wie zich daarmee akkoord verklaarde, kon een wettig bestaan in de Staat verkrijgen. De onderwijs-congregaties bleven voorlopig alleen getolereerd daar er voor hen geen specifieke regeling was getroffen. Slecht weinigen hebben een autorisatie verkregen.

Bij het overlijden van de Méan in 1831 was de nuntius in Beieren, graaf Charles Joseph Benoît de Mercy d'Argenteau, kandidaat-opvolger voor Mechelen. Toch was het vicaris-generaal Engelbert Sterckx, een pachterszoon uit het landelijke Brussegem (nu Meise) die in 1832 aartsbisschop zou worden. Aan hem de opdracht om de principes van de liberale vrijheden te verzoenen met het katholicisme.

III. ICONOGRAFIE VAN VLAAMS-BRABANT, door A. VERBOUWE

Nog beschikbaar: Zoutleeuw, €12.50 - W. VANDESTEENE, Iconografie van het Belgische Parlementsgebouw, €5.00 - Kanton Sint-Kwintens-Lennik, €7.00.

IV. TOPONYMIE VAN VLAAMS-BRABANT

1. Brussegem-Oppem en Ossel, €8.00, - 2. F. CLAES, Top. Webbekom €20.00 - 3. M. GILLISJANS, Top. Wolvertem (met kaart) €32.00

V. BRABANTSE HERALDIEK

J. MELKENBEECK, De Gemeentewapens van Vlaams-Brabant, 48 blz. ill. (1947), €7.50

VI. OUDE BRABANTSE GESLACHTEN

(De met *aangeduide deeltjes zijn uitverkocht - sommige kunnen op vraag gekopieerd worden)

1. Pipenpoy, €3.00. - *2. Van Overstraeten. - *3. Wambacq. - 4. Goossens, €2.00 - 5. Van Ginderachter, €2.50 - *6. Covens - *7. De Ridder. - *8. Meerte. - *9. Pasteels. - *10. van der Hasselt. - 12. Van Bever, €3.00 - *13. van den Heuvel. - *14. Stroobant. - *15. van Mulders en *16. 't Sas. - *17. De Smedt. - 18. van Ophem, €2.00 - *19. de Hertoghe. - *20. Rogghe. - *21. Vereertbrugghen. - *22 Van den Nieuwenhoven. - *23. de Kempeneer. - *24 Stuckens. - 26. De Smeth, €2.00 - *27 Van Nuffel. - *28 Van Lierde. - 29 Van Wayenbergh, €2.00 - 30. De Boeck, €2.00 - 31. Van der Meeren, €2.00 - 32. Van der Elst en 33. Walckiers, samen €2.00 - 34. Evenepoel + aanvullingen €2.00 - 35. Stallaert, €2.00 - 36. van den Bossche, €2.50 - 37. en 38. van Marselaer en De Rijcke, €2.00 - *39 Paridaens - *40. van Hagendoren. - 41. Wouters, Fierens, De Smeth, €1.50 - 42. Grietens, €2.00 - *43. Theys. - 44. Van Craenem, €2.00 - *45. De Smeth. - *46. Engels. - *47. Vesalius. - 48. Hauwaerts, €2.00 - *49. Van de Kerckhove. - 50. Caluwaerts *I en II, €5.00 - *51. Van Mulders. - 52. Van Buyten, €2.00 - *53 Spinoy. - 54. De Man, €2.00 - *55. Van de Putte - 56. D'Hoe, €5.50 - *57. Walravens - 58 Van Hemelrijck €1.50 - 59. Janssens (Perk) €1.50 - 60. De Keersmaecker (Londerzeel) €1.50 - 61. Van Campenhout €1.50 - 62. Caluwaerts €1.50 - 63. Van Buyten €1.50 - 64. Van der Elst (II), €1.50 - 65. Van Roij, €2.00 - 66. Van der Jeught, €4.00 - 67 Van Bever (Elewijt), €2.00 - 68. Van der Beken, €1.50 - 69. Van Candriesch, €1.00 - 70. Van Humbeke, €1.00 - 71. Herbosch (Meise), €1.50 - 72. Crabbe, €1.00 - 73. Cuelens, €1.00 - 74. Van Nerom (120 blz.), €7.50 - 75. Pieter J. Van Bever (Diest), €2.00 - 76. Van der Jeught (Mechelen), €4.00 - 77. Van der Moere (Brussegem), €1.50 - 78. Raspoet (Asse), €1.50 - 79. van Langendonck (Haacht), €1.50 - 80 Jan Van der Elst (1692-1701), €1.50 - 82. Emmerechts (Malderen), €2.00 - 83. Van Vaerenberg (Erps), €1.50 - 84. Van Langendonck (Haacht) II, €1.00 - 85. Van Doorne (Berg) €1.00 - 86. Cleijmans (Steenhuffel), €0.50 - 87. Van Nuffel (Opwijk, Liezele, Rumst), €0.70 - 88. van Wachelgem €0.70. - 89. Biesemans (Merchtem & Brussel) €1.00 - 90. van Hullegaerde (Leuven) €1.00 - 91. van Bausele (Diest) €1.20

Jan LINDEMANS, *Van Meiseniersbloed, 252 blz. - Leo LINDEMANS; *De voorouders van Jan III, hertog van Brabant, 40 blz., €4.00 - A. MALCORPS, Duizend van Beethovens, €7.00 - P. LEYNEN, Wettigingen van Bastaarden in Brabant (1460-1500), €3.00 - J. VRANCKEN, Jan-Frans Goess uit Wambeek, €4.00; F. VERDOODT, Afstammelingen uit het hertogelijk huis van Brabant, (1985, 1987), €19.50 - W. VERLEYEN, Necrologium van Affligem, €57.00

VII. FOLKLORE EN VARIA

ALBUM Dr. JAN LINDEMANS, Ingen., €25.00

Jan LINDEMANS, O.-L.-Vrouw in 't Hammeken (Zemst), €2.00

P. CNOPS, Mariaviering te Evere, €2.50

A. TOLLEBEEK, Het klooster van de Berg Sion te Brussel, 68 blz, €2.50.

L. DE MAN, Leuvense Persoonsnamen, €4.00

J. VERBESSELT, Problemen rond Liedekerke, Denderleeuw, Strijtem, Borchtlombeek, €4.00

G. RENSON, De parochies van het dekenaat St.-Pieters-Leeuw in de 18de eeuw, €2.50

E.P.J. SPANHOVE m.s.c., "De Jonge Walschap", 220 blz. €20.00

Walschapnummer 1998 (II), 234 blz. €22.00

MERCHTEM, Maurits Sacréherdenking 1959, 40 blz. €3.00, P. LEYNEN, De kroniek van ter List..

Steenokkerzeel, €2.00., K. BAEYENS, Hoe zegt men het te Peizegem? (3 dln), €6.50

GRIMBERGEN, 1958 Laus Brabantiae, €12.50

Huldnummer D.J. Delestré, €8.75

VILVOORDE, Themanummer Vilvoorde (2003), €9.00

Feestbundel F. MESKENS (2007), €25.00

Inhoudstafel

Jaak OCKELEY, Woord Vooraf	3
Aartsbisschoppen van Mechelen (-Brussel)	6
Jaak OCKELEY, Voorgeschiedenis en historisch geografische situatie in het aartsbisdom	7
Gustaaf JANSSENS, De beginjaren van het aartsbisdom Mechelen. Het episcopaat van kardinaal Antoine Perrenot de Granvelle 1561-1583	41
Dom Wilfried VERLEYEN, Aartsbisschop Hovius en de abdij Affligem (1596-1621)	67
Myriam LEMMENS, Henricus Calenus, vicaris-generaal van aartsbisschop Jacob Boonen, en het jansenisme	109
Jaak OCKELEY, Aartsbisschop Alphonse de Berghes (1669-1689) en het aartsbisdom Mechelen in de woelige tweede helft van de 17de eeuw	125
Jozef de BROUWER, Het ontspanningsleven en de kerk van de 17de naar de 18de eeuw	163
Jo van ASSCHE, Rond de benoeming van kardinaal Johannes Henricus de Franckenberg als aartsbisschop van Mechelen 1759	183
Jaak OCKELEY, De religieuze wereld in het aartsbisdom Mechelen in de Nieuwe Tijd	191
Jaak OCKELEY, De Kerk in Brabant van het eind van de 18de eeuw tot het begin van de Hollandse tijd	213

Niets uit dit tijdschrift mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De auteur alleen is verantwoordelijk voor zijn artikel.

De publicatie in het tijdschrift Eigen Schoon en De Brabander impliceert dat de auteur, tenzij hierover schriftelijk anders werd overeengekomen, afstand doet van al zijn auteursrechten aan de Raad van Bestuur van het Kon. Historisch Genootschap van Vlaams Brabant en Brussel.

Bestellingen van vroegere jaargangen van het tijdschrift en van alle andere uitgaven van het Genootschap geschieden bij Frans Meskens, Windekindstraat 3, 1850 Grimbergen, tel. 02/269 45 75, E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be. Verzendingskosten worden aangerekend in functie van het gewicht van de verzending (ook voor het buitenland!).
INFO: F. MESKENS, Windekindstr. 3, 1850 Grimbergen (02/269 45 75).
E-mail: fransmeskens.esb@scarlet.be

Foto-setting en Realisatie: Sneyers Marcel (011) 42 30 39